

KRTYAKALPATARU

or

BHATTA LAKSMĪDHARA

Vol XIV MOKSAKĀNDA

by C. Subbanyudu, at the Vasantha Press, Adyar
Madras, and Published on behalf of the Govern-
ment of His Highness the Maharaja
Geekwad of Baroda by Benoytosh
Bhattacharyya at the Oriental
Institute, Baroda.

Price Rs. 12

PREFACE

MOKSHAŚIKHĀ is the fourteenth and last section of the *Kṛtya Kalpataru*. With it Lakṣmīdhara's survey of the obligations laid by the scriptures on all men and women is completed. It is more than a final of an elaborate structure of Dharma. It deals with the duties of two *āśramas*—those of the forest dweller and the ascetic—which were not treated of in the previous twelve books, and which relate to the activities of only those who lead a family life. It also attempts to picture the philosophic and theological background against which the injunctions and inhibitions of Dharma have to be viewed. Failure to treat of these matters will leave the digest incomplete. A work like *Manusmṛti* merits its description as a *dharma saṁhitā* because of its comprehensive outlook. A *dharma nibandha* or digest of Dharma, like the *Kṛtya Kalpataru* brings within its purview all that a *dharma saṁhitā* treats of and in addition fills up the gaps in individual smṛtis by citation of others which fill the omissions and it prefixes to every pronouncement or dictum its scriptural or smṛti authority.

In the Hindu view the life of man is of value only as providing the opportunity for overcoming the pull of Karma and the trend to rebirth. The self is free only when the fetters of *saṁsāra* are broken. At every stage of a man's life this aim should be uppermost in his mind. All actions must be purposive in the sense that they are undertaken with this end. Constituted as he is, man cannot be deprived in life of the sources of well being and pleasure (*artha kāma*). They are accordingly included in the traditional enumeration of the purposes of man (*puruṣārtha*). In such an enumeration they are preceded by the signification of Dharma as another aim—the implication is that whatever is desired should be such as would harmonise with Dharma (righteousness). The three constitute *trivarga*.

whose combined effort should be to reach the fourth *puruṣārtha* i.e. freedom from rebirth (*mokṣa*). The value of *trivarga* in the cosmic scheme is merely instrumental. In this view action must be motivated by only one aspiration—*vā*, the desire for release from *saṁsāra* or rebirth. *Mukti* (release) or *Mokṣa* must be the pre-occupation of all beings, in all their act one and under all conditions and circumstances. Every one is a potential seeker of freedom whether he makes the attempt consciously or not. In that sense every being is an aspirant for liberation a *śamśāra*. *Mokṣa* is the highest good because with it ends the endless cycle of birth, suffering and death to which the self has been subjected a millions of incarnations. The striving for it is a common denominator of all ordained human activity.

The means of attainment of the *samśāra* *bona* are to be found in all stages of life, and the meticulous discharge of ordained duties by a householder (*gṛhastha*) can enable him to reach the goal, without giving up family life. But it is easier to discipline body and mind and bring them in tune with the infinit if one retires from the world to the forest, as a *vānaprastha* in order that he might find there the seclusion and peace for cultivating the spirit that the distractions of a life in the world are full of or takes the still more drastic step of renouncing the world (*śraṇa*) and adopting the life of a mendicant ascetic. The value of the two last *āśramas* is instrumental. One does not attain *mokṣa* by merely becoming a *śraṇa*. The description of the last stage in life as *śaśāśram* has only the meaning that its discipline and opportunities bring an aspirant nearer release than any other kind of life. The bonds which have tied the self to rebirth do not automatically snap of themselves on the entry into *śraṇa*. Realization comes only when the opportunities that such mode of life offers are successfully used to secure the end. Even one who has renounced the world needs to train mind and body and make them help his march to the goal.

Accordingly after describing the rules for entry into the last two *āśramas* and the discipline to which those who have so entered them should subject themselves, Lakṣmīdhara feels the need to indicate for them as well as to all others the ways in which the requisite training may be secured. The

bulk of *Nishpakāṇḍa* is devoted to an account of the processes, the first seven chapters alone being given to a description of the duties of those who enter the two last *āśramas*. It may be noted in passing, that it does not recognise the inhibition of the third *āśrama* for the present age, on the ground that certain institutions or practices which were proper for past ages are not desirable in Kaliyuga. The doctrine of *Kalivrajya* is ignored by Lakṣmīdhara and is tacitly rejected.

That a person might consciously dedicate all his efforts to the attainment of liberation, he should first envisage the nature of *mukti*: i.e., he should know exactly what it is and what its effects, when attained will be. After providing an authorized definition of *mukti* the next step to be undertaken is to steady the aspirant by presenting to him side by side, a picture of release and another picture of the unattractive and repulsive thing which passes as life. When so soon a feeling composed of disgust for the world and its specious pleasures and so-called joys springs up and their real nature is understood and dispassion is created in the aspirant's mind. This is *vairāgya*. Mere command over body and mind, reinforced by even *vairāgya* are still not enough for the *mumukṣu* (aspirant for freedom) is still in the dark about the eternal cosmic laws, which govern the evolution involution and dissolution of the universe in cycle after cycle. He must also be enlightened as to the nature of ultimate Reality the relation of the self to the Self (*jīva-brahmātmabhāva*) and the appropriate means of gaining the power to intuit Reality. As authorities have laid down different modes of obtaining this insight or of overcoming the drag of karma to *samādhi* a consideration of these is next called for and their validity is tested in the light of their scriptural sanctions. The claim of a school of thought to be able to furnish this power of visualization is denoted by its being labelled as a *dharma*. Advocates of specific modes have claimed exclusive validity for their own solution and denied it to those of others. Does *mukti* result only from meticulous and unfaltering attention to one's enjoined duties (*karma*) or from faith, unalloyed devotion and self-surrender (*bhakti*) or from the cold clear light of knowledge (*jñāna*) which removes

all that obscures the vision and impedes the perception of Reality as distinct from illusive appearance? Those who advocate each of these ways (*mārga*) claim for it the sanction of scripture, reason and intuition. The same authorities exalt one of the modes at one time, and exalt another in another context. Are these solutions contradictory or mutually exclusive? Which of them is most securely based on scriptural sanction? Have morals a metaphysical basis? Are the six systems of philosophy (*śaḍ-darśana*) rivals or complementary? How far is each of them grounded in tradition and scriptural sanction? Such are the questions that now arise for adjudication, and the guidance of the *śaṣṭhika*. As the ultimate aim of Dharma is to ensure *śānti* to those who accept its guidance, it is incumbent on a *dharma-śāstrakāra* to decide these questions. To enable it to do so with any measure of success, its author must possess a range of learning and powers of philosophical exposition that are rare even among the erudite. He must excel in both *Dharmasāstra* and in *Darśanasāstra*, and know how to reconcile the conclusions of both. Such capacity is rare. It is not a matter for surprise that with the exception of Lakṣmidhara (and his imitator Mitrāmbara, whose *Netiśreṇī* is a mere elaboration of the *Viśva-kosha*) no other *śāstrakāra* has made the attempt.

Lakṣmidhara's contribution is thus unique in the history of both *Dharmasāstra* and philosophy. In spite of his passion for terseness and discrimination to embark on long explanations or discussions, and judging from this achievement, Lakṣmidhara is seen to have been well-qualified for this formidable task. In appraising his work, allowance must be made for the differences in the method of presentation in a *dharma-śāstrakāra* and in a philosophical work. When conflicting authorities are available, if only some are chosen, which represent one viewpoint to the exclusion of the others, the latter should be regarded as rejected by him. His position has to be inferred as much from what he cites as from what he omits to cite. If he omits to include among valid institutions or forms certain types which his contemporaries or predecessors had adopted, it should not be put down as proof of his unfamiliarity with the views supporting them. Rather must it be deemed an indication of his condemnation of them not by

express but by implied rejection. An illustration is furnished in certain types of *sanyāsa* which others have lauded e.g., *avadhāta paramahansa* etc. and the exemption from *nitya karma* claimed for such classes. Lakṣmīdhara's disapproval of them is inferable by his deliberate omission to treat of them in his account of valid types of *sanyāsa*. Again, he rarely argues a point: he simply states a conclusion cites its authority and leaves it there. The duty of a *dharmādhikārin* is his: it is to give a *vyavasthā* (decision) on a disputed issue or to give a direction: it is not to argue in its defence. It is a correct position for one who upholds an established view. It is the dissenter who is called upon to justify dissidence. An illustration may be found in Lakṣmīdhara's treatment of the question of a *sanyāsīn* bearing a staff composed of one bamboo (*ekadaṇḍa*) when Manu and other authorities have enjoined the use of a *tridanda* (three staves). He cites his authority notices a passage ascribed to Baudhāyana which appears to give an option and rejects the option by pointing out that the alleged statement of Baudhāyana is unauthentic. Other illustrations may be found noted in footnotes and the Notes appended to the volume. The adoption of this method has led to an underestimation of both the learning and powers of Lakṣmīdhara as compared with those of his famous contemporary Viśvanavara, who argues out rules or practices which Lakṣmīdhara curtly dismisses as unauthorized.

Illustrations of Lakṣmīdhara's independence and erudition will be found in the Introduction prefixed to this volume. He subjects to close scrutiny the authorities cited in favour of views which are opposed to tradition and smṛti. Instances will occur on a perusal of the *Mokṣaśāstra*. The features are conspicuous in his metaphysical position, and his rejection of views which have been advocated by so famous an authority as Śaṅkara. That he was familiar with the views (and writings) of Śaṅkara is evident in the book but he does not mention him by name or cite his view. They are not permissible in an exposition of Dharma for which the only valid sanctions are found in smṛtis and other authorities indicated at the very commencement of his digest in the *Paribhāṣa-śāstra*. In his days Lakṣmīdhara must have been the dominating personality at Kāśī, the real capital of his king Govindacandra. The followers of Śaṅkara

as well as the critics of Śaṅkara must then have been numerous in that ancient centre of learning which after the sixteenth century became, through the influence and prestige of a group of scholars the home of *Advaita Vedānta*. It is doubtful if in the days of Lakṣmīdhara, or even for two centuries at least after his days, this school had attained at Kāśī a position as the accepted creed of the orthodox. Lakṣmīdhara's philosophical views are closest to those of Bhāskara, the revival and popularizer of the *Bhedābheda* view which is not later than the Advaitic. The critics of Advaita had apparently at least as much influence in learned and orthodox circles of those days as its defenders and for a long time afterwards. The teachings of Rāmāyaṇa, Madhvācārya and Nimbārka were widely known. To them the view expounded by the Advaitin appeared schismatic. This seems to be Lakṣmīdhara's own position. It is necessary to stress this, in view of the manner in which from its sources in present-day Kāśī, European studies of *Vedānta* have come to identify it only with its Advaitic interpretation. How greatly accidents of scholarship have led to disproportion will be seen from the almost total neglect of the authorities on whom Lakṣmīdhara relies, (e.g. the smṛtis, Purāṇas) and schools of thought critical of Advaita, like those of Bhāskara and Nimbārka, in modern histories of Indian philosophy.

I recognized even on cursory perusal of it the importance of the *Bhedābheda* in the history of Indian thought. Accordingly I sought the help of scholars from whose guidance I hoped to determine Lakṣmīdhara's philosophical position and affiliations, but found that they knew only aspects of Advaita. It then became necessary for me to acquire first-hand knowledge of the relevant literature, and to obtain the help of scholars who were proficient in non-Advaitic Vedānta. Among those who have helped me, I must mention with gratitude my brother-in-law Sri R. Narasimha Aiyangar, my old pupil, Sri V. V. Srinivasaswami Aiyangar and a young scholar who has also specialized on Yoga, Sri V. V. Srinivasachar M.A. My obligations are even heavier to Professor P. V. Srinivasacharya for the guidance that I have derived from his authoritative expositions of the *Philosophy of Viśiṣṭādvaita* and *Philosophy of Bhedābheda*. He was also good enough to read

in proof the Introduction and the Notes appended to this volume. The difficult nature of the subject made it necessary to provide these Notes and I became aware of the need in the course of my discussions. In the earlier stages of the printing of the text, I had the help of Mahāmahopādhyāya Pandit A. Chinnaswami Sastri Principal, College of Oriental Learning Benares Hindu University and at all stages in passing the book through the press I have been assisted by my former pupil Sri A. V. Krishna Aiyangar M.A., L.T., of the Adyar Library. The comparative study of the *Moksakāṇḍa* side by side with *Mitrāmṛta's Moksapraśna* was rendered possible by the generosity of Vaidyaratna, Captain G. Srinivasa Murthi M.B.C.V., B.A. B.L., Honorary Director of the Adyar Library who authorized me to get the only available manuscript of that work copied for his library and when the transcript was made placed it at my disposal.

Between the preparation of the first press copy and the printing of the *Moksakāṇḍa* a considerable interval occurred owing to the discovery of fresh manuscripts which required to be collated. After the text was printed, some further time was needed for the completion of the studies necessitated by the special nature of the work. And lastly after the Introduction was in print, the need to supplement the work by Notes caused more delay. They have held up the release of a work the text of which was ready three years ago. To Rājayaratna, Jñānājyot Dr. B. Bhattacharyya, M.A., Ph.D., Director Oriental Institute, Baroda, and General Editor of the Goshwami Oriental Series, in which the *Kṛtya Kalpataru* is appearing I am indebted not only for help readily rendered in procuring manuscripts but for his inexhaustible patience in overlooking the delays in the release of the work. The excellence of the printing necessitates an expression of gratitude to Mr. C. Subbarayudu, Superintendent, Vasanta Press, Adyar.

Vasumatīvilas

K. V. RANGASWAMI

Mylapore Madras

20th December 1945

CONTENTS

	PAGE
PREFACE	v
INTRODUCTION	
The Background of Moksa	2
The Mumukṣu	5
Preparation of the Mumukṣu	6
Dharmarāstra and Darśanarāstra	8
The Contribution of Lakṣmīdhara	10
Its opportuneness and Value	12
Lakṣmīdhara Śāṅkhya and Rāmānuja	14
Lakṣmīdhara's Philosophical Position	17
Scheme of The Mokṣakāṇḍa	21
What is Moksa	22
Lakṣmīdhara's Conception of Liberation	23
The Last Two Āśramas	24
Vairāgya	25
The Knowledge Needed as Preparation	25
Vanaprastha (Hermit)	26
The Ascetic (Sanyāsin)	28
Dispassion (Vairāgyam)	34
The Education of Love (Kama arjanam)	36
The Truth in Creation (Tattva sūtrah)	38
Consideration of the Body (Sārīra-cinta)	40
Discrimination between the Body and the Soul (Deha sārīra viśoka)	41
The Jivātman and the Brahmātman (Jīva brahmatma bhāva)	42
The Relative uses of Knowledge and Action (Jñāna karmopayogah)	43
What Contributes to True knowledge (Ātma Jñāna Hetavah)	46
Yoga and Its Branches (Sa pallavah)	48

	PAGE
Value of Yoga	49
Definition of Yoga	50
Means of Yoga (Yogāṅgini)	50
Rules for Food Etc.	52
Dangers in Neglect of Rules	52
How To Do Yoga—Yogavidhi	52
Description of the Successful Yogin (Yuktasya lakṣaṇam)	52
The Subject of Meditation (Dhyeya-svarūpam)	53
Results of Yogic Practice	55
The Man of the Poised Mind (Sthita Prajña-Caitanyam)	56
The Destiny of the Person Who Lapses from Yoga (Yogabhrāṣṭagāthā)	59
Portents of Death (Aratāni)	59
The Passage of the Soul from the Body (Utkrāntā)	60
Conclusion	61

TEXT

	सङ्कलनपरिचयम्	१
	प्रतिष्ठा	१
१	मोक्षप्रस्तावना	३
२	मोक्षस्वरूपम्	५
३	याम्यप्रस्तावना	१२
४	याम्यप्रस्तावना	१७
५	याम्यप्रस्तावना	३
६	सम्प्रदायविधिः	३३
७.	याम्यप्रस्तावना	३९
८	याम्यप्रस्तावना	४४-८
	अभिप्रेक्षा	७२
	विषयविनिश्चयः	७४
	अवधिनिश्चयः	७७
	पुनरावृत्तिविनिश्चयः	७८
	स्वगुरुकथनम्	७९
९	कथनादिबोधनम्	८१
१	इन्द्रियबोधनम्	९७

	PAGE
११ उत्पत्त्युधि	१
१२ शरीरविमृता	१९
१३ देहशरीरविभेद	११२
१४ नीलवस्त्रात्मभाव	१३
१५ ज्ञानकर्मयोग	१४४
१६ आत्मज्ञानहेतु	१६
१७ सप्तब्रह्मयोग	१६५-१८६
यामात्रावनि	१६७
आद्यादिनिपम	१७५
दोषविभक्ति	१७८
योगविधि	१७९
१८ धृतलक्षणम्	१८७
१९ ज्ञेयस्वरूपम्	१८९
२ यामाप्रवृत्तिविधानि	१११
२१ यामापसर्गा	२११
२२ यामाविमूक्त्य	२१६
२३ स्थितप्रज्ञचरितम्	२१९
२४ यामाभ्युदयानि	२४६
२५ अग्निज्ञानि	२४८
२६ उत्पत्त्युधि	२५५
अग्निप्रवृत्तिमाग	२५८-२६२
अनुबन्धः	२६३
Index of Authors and Works cited in the Text	२६३-२६६
Index of Authors and Works cited only in the	
Foot notes	२६७-२६८
Index of Half verses	२६९-२७५
Notes	३२७-३४६
Manuscripts of the Mokṣakāṇḍa	३४७-३४८
Supplementary Identifications of Citations	३४९-३५०
Corrections	३५१-३५५

INTRODUCTION

WITH the *Mohakāṇḍa* the exposition of Dharma which Lakṣmīdhara had undertaken to furnish in the *Kṛtya-kalpataru* is completed. He deals in the final *kāṇḍa* with the nature and importance of liberation, in the Indian view of life, and the manner in which it should be secured within the ordained social order. Out of its fourteen sections, the *Kṛtya-kalpataru* devotes three to a *direct* treatment of the functions and duties of the castes and stages of life (*varṇāśrama*) on the proper discharge of which both the stability of the established order and the realisation of the ultimate aim of existence are held to depend. The first two books of the digest deal respectively with the ascolyte (*brāhmacārin*) and the householder (*gṛhastha*) and the last book with the two last *āśramas*, which are regarded as pre-eminently those most associated with liberation. The life of the householder *i.e.*, of the family is acclaimed as the best of the four since all the others are borne by it. It is only the married *śṛīya* who is in a position to carry out the Vedic injunction to worship the fire all his life. It is the only one in which the triple debt to *ṛṣya*, gods and ancestors can be repaid. The Vedic prayer to Agni to secure immortality through progeny makes family life a recognized means of securing liberation. These justify the view of Gautama that the life of the householder is the only *āśrama* and that the others are inferior and

कथानि श्रीशुभाङ्गस्य यद्यो मोक्षे निवेष्टयेत् । (मनु, १, १५); " मोक्षे निवेष्टयेत् योऽप्यनेन प्राजाप्याह प्रमत्ताममो ऽप्यते " इति धर्मवीरः ॥ (४, १)

ब्रह्मचरी गृहस्थश्च वायस्यो वदित्स्वहा ।

एते परम्परमयाः कथाः पृथग्यथाः ॥

एतेऽपि केचन वेदस्युतिविवादाः । गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः ॥ बभेवाह विमर्शितः सः ॥

(मनु, १, ८७-८८)

वायसीयमभिधीर्न सुहोति ; एतेऽपि कथमर्न सः यद्यभिधीयस् (अनन्तराजय, १९, ४ १ १)

Gṛhasthakalpa Intro pp 6-8

* आठवेऽो यद्यो अस्मापु वेदि प्रथमितो अपुत्तवमसाम् (च. सं., ५, ४ १) ॥

conventions, there are certain beliefs that are basic in the Indian attitude to life and *moksha*. First among these is the eternity of the self or soul (*ātman*) as contrasted with the perishableness of the body (*śarīra*). Second comes the faith in an ultimate reality or supreme soul (*Paramātman*) to which the self is related though, as regards the character of the relationship as well as the nature of the phenomenal world and sense experience, there is disagreement among philosophers. Not less important is the third postulate of an eternal and inexorable moral law in the universe, based on the ineffaceable character of action (including thought) or *karma* and the conservation of moral values. The doer vanishes but the deed survives as an influence adhering to the real doer i.e., the self. The effect of action thus clings to the *ātman* throughout its wanderings, as an unseen fruition (*adṛśa phala*). One reaps as one sows. He is the real moulder of his destiny. The so-called "natural gifts" that one occasionally notices in persons, are really not gifts or accidental, but manifestations of *adṛśa* or tendencies springing from previous births (*pūrvā janma vāsanā*). Progress up the scales of existence (or the reverse) is determined by one's accumulated *karma* (*karma saṃcaya*). Good fortune and misfortune, happiness and unhappiness in one's life are only the rewards of one's own action, the fruits of one's *karma*. The law of consequences works inexorably. It allows of no chance, of no cosmic misfit, and of no capricious destiny. One has to live out his *karma*. As seed comes from the tree, and the tree from the seed in endless succession, so action leads to birth, birth to action and action again to rebirth, in tireless sequence, till the circuit is broken, and with it reincarnation is once for all arrested, and stopped for ever. Release from the toils of *karma* is liberation (*mokṣa*). Time and space

1/10 p. 33 एव विष्णो महिमा नन्दनस्य न कर्मण बद्ध ना कनोयात् ।
 तद्वैश्यामा कश्चित् विदित्वा न कर्मण विषये वापेक्षे ॥ 1 occurs also in बृहदारण्यक
 ओपनिषद् ४ ४ २३ The point is stated thus in an extreme form in श्रीवीरगी
 इन्दिर, १ १३—न सो मां विद्वन्वीरान्नस्य कम न कर्मणा कश्चो योवत् न मानुष्येन
 न विद्वत्केन न स्तकेन, न ब्रूयन्ना वास्य वाय न न वद्वो मुच्यन्तीति न कश्चिदिति ॥ Mathurathakur
 denounces this position अङ्गारममकारात्ताय एव सन्वाये बह्व्ये न कश्चोप्याय-भ्याम् ।
 (मनुभाष्य १ १३)

subordinate to it. The *Vedāntasūtra* attributes a similar opinion to Jainism and combats it. There is the ancient view that he who lives in the family in a righteous life and performs, without the desire for reward and in a disinterested spirit, his appointed duties with fulness and earnestness, attains the highest, i.e., liberation. But the recognised view of the *Āyurvedas* is that they rise to a climax in the last *Āyurveda* i.e., of the ascetic, just as the aims of life (*puruṣārtha*) culminate in *mokṣa*. *Mokṣa* is the ultimate goal of human effort. When it is reached the weary march of the soul (*ātman*) through the endless corridors of time terminates. The self wanders no more. Rebirth ceases there is no return to life (*samsāra*).

THE BACKGROUND OF MOKṢA

Dharmasūtras express authoritatively the ancient view that the proper approach to liberation is only after a life lived fully in accordance with the precepts of Dharma. It will excuse neither moral lapses nor neglect of appointed duties of station and function. The renunciation (*tyāga*) which is acclaimed as more effective than any other recognised means of liberation is not the giving up of moral life or of appointed duties. Even without becoming anchorites, Brāhmanas who possess the ten ethical marks of Dharma (*daśa lakṣaṇaḥ dharmasya*) attain the *samānyatva*, *bhāvanā* (*paramārtha gatiḥ*). But apart from moral worth which is an essential condition of release (*mukti*) and which cannot be regarded as over-ruled by rhetorical exaltations of the *paramahansas* or *muktis* (the freed) as above morals and

देहात्मनोऽपि तदा सर्वं प्रशङ्कविगत्यार्जवस्वस्य । (वेदेषु च सू. १. १६)

सत्यम् वेदिविद्वद्वेषा वाचस्पतिः ॥ अमुने वाचस्पतेः वाचस्पतेः । विद्वान्
वाचस्पतिः ॥ (सू. १. १५-१६)

A. B. Keith, *Religion and Philosophy of the Veda* 1925 p. 122

अतिशयं, १११, ५० ५ (ई. उ. ५) अनादि-अनादिसिद्धि-अनादि-
विराजन् ५ ५ ११)

यः सत्यम् च ब्रह्मा चैव साधयेत्तद्विद्वत्प्राप्तम् (वैराग्योपनिषद् १; सत्य-
ब्रह्मोपनिषद् १ ५)

सत्यब्रह्मणि सत्यम् च विद्याः कारिकायाः । अतीतं वाचस्पतेः हे वाचस्पतिः
मरिच ॥ (सू. १ ११) See p. 63 m/m.

conventions, there are certain beliefs that are basic in the Indian attitude to life and *moksha*. First among these is the eternity of the self or soul (*Atman*) as contrasted with the perishableness of the body (*marika*). Second comes the faith in an ultimate reality or supreme soul (*Paramatman*) to which the self is related though, as regards the character of the relationship as well as the nature of the phenomenal world and sense experience, there is disagreement among philosophers. Not less important is the third postulate of an eternal and inexorable moral law in the universe, based on the ineffaceable character of action (including thought) or *karma* and the conservation of moral values. The doer vanishes but the deed survives as an influence adhering to the real doer *i.e.*, the self. The effect of action thus clings to the *Atman* throughout its wanderings, as an unseen fruition (*adhyatma phala*). One reaps as one sows. He is the real moulder of his destiny. The so-called "natural gifts" that one occasionally notices in persons, are really not gifts or accidental, but manifestations of *adhyatma* or tendencies springing from previous births (*bhava-janma-samsara*). Progress up the scales of existence (or the reverse) is determined by one's accumulated *karma* (*karma-samasya*). Good fortune and misfortune, happiness and unhappiness in one's life are only the rewards of one's own action, the fruits of one's *karma*. The law of consequences works inexorably. It allows of no chance, of no cosmic misfit, and of no capricious destiny. One has to live out his *karma*. As seed comes from the tree, and the tree from the seed in endless succession so action leads to birth, birth to action and action again to rebirth, in tireless sequence, till the circuit is broken, and with it reincarnation is once for all arrested, and stopped for ever. Release from the toils of *karma* is liberation (*mukti*). Time and space

Infra p. 33 एष विप्रो महिमा नाद्वयम् न वर्त्यते बहव वा कवीनाम् ।
 तस्मैऽऽत्मा पश्यति विदिता न कस्य कियत् पश्यते ॥ It occurs also in बुद्धारब्ध
 कोशिनम् ४ ४ २३ The point is stated thus in an extreme form in श्रीयोगीश्वरी
 ठाकुर, १ १ —त वो मा विद्वन्वीश्वरस्य कस्य न कस्य वा अस्ते मीयते न मानुषस्य
 न विद्वद्वेषे न स्वर्गस्य न भूयस्या वाक्कथं न न कश्चिच्छे सुखशील वतीति ॥ *Madhukartha*
denounces this position बुद्धारब्धमध्वरजाग एष सत्याप्ये बहवो, वाग्मय्यासापस्यागः ।
 (यदुभाय ६, १९)

yearning takes the form of a desire for a new life, the self gets it. But there is scriptural authority for ascertaining the course taken by the released spirit in harmony with its record (*karma*). When the soul escapes, it flies away taking one of three routes, according to its merit/demerit (*puṇya-apuṇya*) which gives it the power of propulsion and direction. The first route is the way of the gods (*deva-yāna*) or the path of light (*arcirmārga*). It leads through Fire and the Sun to the plane of Brahman, from which there is no returning. Only the soul of the *mukta* (liberated) follows this course. The second route is the way of the Fathers (*pitṛ-yāna*) or the path of darkness, (*dharma-mārga*). It leads souls that have not earned *mukta* through the world of the moon (Candrakoka) to regions to which their merit (*puṇya*) entitles them. After sojourning there till the merit is exhausted, the souls return to the earth and to forms suited to their *karma*, from the worm to man. The third way is that destined for the morally depraved whose souls crawl in darkness through it, and return to loathsome forms of life.

PREPARATION OF THE MUMUKṢU

Aspiration for release has to be linked to capacity for it, before the *Mumukṣu* can become a *Mukta*. Such capacity is rarely inborn except in divinely inspired souls like those of Prahlāda or Śuka, who had congenital gift for intuiting Brahman. It has to be acquired and cultivated laboriously and the end may come after many lives. For an easy upward progress of the *M. mukta*, the *carpatāraṇa* organisation provides an included plane. Scrupulous attention to the duties that are laid down in *Dharmasūtra* for his station in life may in a case of special merit, confer this power directly on even a householder (*grahastha*) but more commonly the capacity emerges from the rigorous discipline involved in the two last stages (*śrama*) to a person entitled to them, or more naturally in the transit from *śrama* to *śrama* in enjoined sequence till that of renunciation (*sannyāsa*) is reached. Philosophy shows what

gives the power to a Mumukṣu that enables him to attain freedom (*mokṣa*) but Dharmaśāstra has the additional function of indicating the manner in which the aspirant must prepare himself before the knowledge of the way to release dawns on him. Whatever be the type of the philosophical solution to the riddle, the prior training of its student (the Mumukṣu) is the function of Dharmaśāstra. It is in this sense that from the standpoint of Dharmaśāstra, which can be shown to be that of authentic tradition also, the two Mīmāṃsā-darśanas are really parts of one and the same system of which Pūrva Mīmāṃsā is the first book and Uttara Mīmāṃsā or Vedānta is the second. An investigation of the nature and purpose of Dharma is the first step in an enquiry which should culminate in discovering the way of overcoming the pull of *saṃsāra* (metempsychosis) and ending rebirth. In the unified system, the first *sūtra* in the Pūrva (prior) half is the beginning and the triumphant declaration at the end of the latter (*uttara*) half—affirming that there is “no more return of birth according to Scripture,” is the final aphorism. Whether the redeeming knowledge (*ātma-jñāna*) on which some Vedantists insist as the *only* solvent of the *ajñāna* (nescience) which leads to rebirth, results *directly* from cogitation or is a by-product of the illumination that experience of living in the world and the hardening effect of the discipline of the *dharmaśāstras* as well as yogic practice give, their combination has to be accepted as essential for *svikṛti*. If it was not so, there would be no need for the social organisation, and the elaborate rules governing it, which form the pre-occupation of Dharmaśāstra. The author of a digest of Dharma must draw equally upon all the orthodox schools of philosophy (*sad-darśana*) the records of the spiritual experience of gifted sages (*ṛṣis*) contained in the epics and the purāṇas, as well as the body of *smṛti* literature. He cannot ignore even spiritual intuition which borders on mysticism, because the problems associated with liberation (*svikṛti*) do not all yield to logic. A digest of Dharma is a guide to conduct.

See Umesh Chandra Bhattacharyya *The Two Mīmāṃsā Indian Historical Quarterly* IV (1938) pp 615-629 where the authorities supporting this view are marshalled

² अथातो ब्रह्मविद्यायां (वे. सू., १.१.१)

³ अनादिप्रज्ञात् अनादिमिदमज्ञात् (वे. सू. ४.४.२२.)

See P. N. Bhattacharya, *Philosophy* / V *replika* 1923 pp 13-17

It does not differ from a *darśana-Māṇya* (commentary on aphorisms of philosophy) in this respect for to the Indian the value of philosophy lies in its practical outlook, namely to furnish knowledge of the self and of the Absolute as the only means over coming the pull of metempsychosis. Metaphysics becomes an art of life in its highest and widest sense. Dharmaśāstra and philosophy attack two of the four fold aims of life (*puruṣārtha*) viz Dharma, Artha, Kāma and Moka. As the four reflect the ethical, social, aesthetic and emotional and spiritual sides and needs of man which have to be cultivated in harmonious co ordination, so as to maximise the benefit from the cultivation of each and all they must necessarily come within the scope of any science of social organisation, and are not excluded from ethical and metaphysical enquiries. The system of *varṇa* and *āśrama* offers a rough parallel to the *puruṣārtha*. The human make-up as well as the facts of life can be ignored by neither the *darśanas* nor the *śāstrīkars*.

DHARMAŚĀSTRA AND DARŚANAŚĀSTRA

The education of the *Manuśikṣa* is as much the function of Dharmaśāstra as of philosophy. Social purpose comprehends the higher aspirations of man. The hypothesis of an eternal sanction for the social system from a superhuman source brings the social organisation within the ambit of the philosopher and metaphysics within the province of the sociologist. In India, the orthodox *darśanas* (i. e. excluding the Cārvāka, Jaina and Baddha systems) are at one with Dharmaśāstra in accepting the validity of the same sources. Both accept the over riding authority of *Śruti* (the Veda) and the value of organised dialectic. They are not mutually antagonistic. Writers on the *darśanas* cite *śūtras*, while writers on Dharma deal with the metaphysical basis of human relations and duties. In theistic systems ethics and metaphysics cannot be kept apart. In reasoning both follow the logic of the *Nyāya* and in interpretation the rules of

¹ श्रीश्रीश्री सर्वज्ञो ब्रह्मा—कार्वाकसिद्धेन ब्रह्म केचित् न विस्तुष्यन्त्यात् । सर्वं वा त्रिरूपमन्योन्याश्रयम् । एते हि अत्रावेकितो कर्मवर्णमाश्रयव्यवहितौ वीर्यति ॥

Mīmāṃsā are accepted as valid by both. Neither rivalry nor antagonism exists between the two. The ultimate practical aim is the same, *viz.*, they show the way to liberation (*mukti*). They borrow extensively from each other. There are differences between them in their approach to problems, the relative weight they attach to their authorities, the stress they lay on modes and means, and in their prescriptions. But the gap between *śruti* and *darśana sūtra* is not wider than that between one philosophical text and another. With the exception of the Cārvāka all recognize the validity and value of moral standards. Whatever be the difference in their conception of salvation they agree in making the moral life an essential prerequisite to it. Their acceptance of tradition as authority next to revelation (*śruti* and *Śruti*) springs neither from blind loyalty nor from disloyalty to reason. The six orthodox *darśanas* have been viewed as complementary and they have been grouped into three pairs. The association of Nyāya and Vaiśeṣika is ancient and natural. The facts of experience cannot be properly explained by logic ignoring physics. Sāṃkhya and Yoga go together because by mere analysis we cannot explain the Universe if mental and spiritual experience be ignored. The old view that regards the Mīmāṃsā and the Vedānta as a unit, can alone explain and justify the parallel streams of tradition which stress the need of *Karma* and *jñāna* equally or in conjunction for *mukti*. A synoptic view has usually been taken by Indian writers and thinkers of the essentials of the *darśanas*, ignoring differences in detail, so as to bring out the essential unity of doctrine and the inner consistency which is a mark of truth. It is not necessary to seek a reconciliation between the *darśanas* by regarding them as designed to suit varying capacity or as more or less true. The unity of all systems, which has been seen by modern thinkers in Indian philosophy has always been accepted in practice in India. Dissent except where it relates to fundamentals, is not deemed a sign of heresy. This attitude will explain the utilization of *śilśīlī* or *śilśīlī-śilśīlī*, which will include not only logic but all metaphysical systems (including the Vedānta) as well as Sāṃkhya, Yoga and Lokāyata, by *Arthavāstra* which is not

rejected by Dharmasāstra. It may also show that the exposition of different *dāśanas* by the same authors (like Vācaspati, Vedānta Deśika, Mādhava and Vijñānabhikṣu) has more in it than the desire to display versatility or dialectical skill.

THE CONTRIBUTION OF LAKṢMĪDHARA

The reciprocal help that *śūtri* and *dāśanas* can render each other is best seen in the treatment of the problem of ultimate release (*mukti*) or salvation. Not only premier *śūtras* like those of Manu and Yājñavalkya, but even those bearing the names of sages like Dakṣa, Hārta and Devala, deal at length with topics which are religious and philosophical. But, a digest of Dharma which essays to deal with such questions can only be composed by one who is equally at home in both *śāstras*. The great commentators on Manu and Yājñavalkya (Medhātithi and Govindarāja, Vararūpa and Vijñāneshvara) show an easy mastery of both. But while a commentator need not travel beyond his text, the author of a digest (*samhitā*) must attempt a comprehensive treatment, including review of *all* relevant topics and opinions. A very unusual combination of Vedic learning and mastery of philosophy ritualistic lore and philosophical systems is prerequisite for one who essays the task of dealing with the fundamental problem of philosophy from the standpoint of Dharmasāstra. The *Kṛtyakalpātara* gives ample evidence of the possession of this competence by Lakṣmīdhara. He has accordingly been able to secure in his digest a completeness and comprehensiveness that no other extant *samhitā* has. Other writers of digests have written more copiously and covered the aspects of Dharma, but none so tersely completely and logically. *Mokṣa* is dealt with in only one other digest, viz. the *Vṛkṣatirodaya*. Mitrāmura, its author deliberately planned his huge

काव्यीश्वरी यवी शर्पं कव्यीतिषेति विद्या । अथवा गोप अथवा
केनान्वीश्वरी ॥ (कव्यशास्त्र, १. १. ९) Vararūpa and Jambhadrakāya cite Kṛtya
as an authority.

The divisions of कव्यीतिषेय are arranged in the haphazard order परि-
काया उत्तरा, काविक पूजा प्रविष्टा एतन्मर्मा कव्यशास्त्र, इति काव्य, दीर्घ काव्य, मत्त,
कव्य अतिशय काविक कव्यविशेष विविदिता प्रकाशित प्रदीर्घ, कव्य मति, मते.
On the topic of Lakṣmīdhara, plus, see Theśhahpade Intro pp xix xx and
Dandaśāstra Int pp 17 19.

digest, which consists of 22 sections, on the *Kṛtya kalpataru*. He has absorbed almost entire sections of the earlier *nibandha* when he has had to traverse the same ground as Lakṣmīdhara. But Mitrāmura's choice of topics and his arrangement of the different sections of his work do not show the logical sequence that is one of the special features of the *Kṛtya kalpataru*. He is a diffuse writer more acute than critical, and gifted with less subtlety and a lower sense of proportion than his model. Like Aparīkṣa and Hemādri Mitrāmura attempts a *variorum* treatment, which has to discard selection in order to achieve fulness and bulk. Hemādri's work bears the title *Caturvarga-cintāmaṇi* which implies a plan to deal with *all* the four *puruṣārthas*. *Āloka* must necessarily have formed the concluding part of a work so designed, if it had been completed. In the introductory verses to two sections of his digest, Hemādri claims to have written on *vratā dāna, śrīkṣa* and *mokṣa* in sequence. The claim is repeated in the introductory verses of his commentary on Vopadeva's *Muktāphala*. The thoroughness with which he garnered his material has made Hemādri's digest a quarry where later writers have dug for material for their own works. In the *Dānakhaṇḍa* Hemādri has borrowed freely from Lakṣmīdhara. Both were devotees of Viṣṇu. If we had Hemādri's section on *Āloka* a comparison of it with the *Mokṣakhaṇḍa* of Lakṣmīdhara's *nibandha* would have been of great interest. That no writer who composed works on *śrīkṣa* after the days of Hemādri should have cited his section on *śrīkṣa* suggests that it was probably not written at all. A similar doubt is suggested by the circumstance that Mitrāmura, who invariably lays previous writers under contribution makes no reference to Hemādri in the *Ālokaśloka*. We have therefore only two surveys of

कर्तुर्नो वर्णनैवामयोक्षाच्च सर्वं समूहं वर्णनैवामयोक्षम् ॥

कथाणि वासिष्णुः सप्तदान-दीर्घ-महाप्रियाणि कथयति मयस्मि । यत्प्रब्रूय
त्स्वर्गोपपन्नमनन्विष्टो यच्च विभ्राष्टि वयः ॥ (II ५, १०)

विष्णुदीर्घे कर्तुर्नो विभ्राष्टिमात्रमयोक्षम् ।

मेवम् अथवा कथाया दीर्घानां बोधकर्तव्यम् ॥

Vopadeva. *Bhagavatamuktāphala*

महाविमेशाच्च कथायः सप्तदानदीर्घमोक्षपरिच्छादार्थं यच्च सप्त, मोक्षकर्तव्यं
मोक्षोपपन्नः = Hemādri. *glance on the above*

Nolsa, viewed from the standpoint of Dharmakīrti, of which the earlier is a pioneer. An examination of the list of authorities he cites in the *Nolsakāṇḍa* shows that Lakṣmīdhara had no predecessor and establishes his claim to the title.

ITS OPPORTUNENESS AND VALUE

It was well that Lakṣmīdhara's attempt should have been made. When he wrote, the Advaita philosophy of Śaṅkara was the force though its consistency with tradition and authority as well as its ability were also questioned. The malices of the *darśanas* were being replaced by the controversies between competing interpretations of the Vedānta. The title of the *aśānta* doctrine was already monopolised by it though reflections of the ideas of other *darśanas* are also to be found in the Upaniṣads. In the great epic and in the Purāṇas the ideas of the other systems are more prominent. This is so especially of the Sāṃkhya which is the only one of the five which in metaphysical interpretation challenges the Vedānta. The Yoga system accepted the metaphysics of the Sāṃkhya with the difference that it gave *Īśvara* more prominence than even theistic Sāṃkhya while concerning itself mainly with the training of the body and the tuning of the mind with a view to attain the knowledge of the highest truth. The main difference between the Vedānta and the others has been said to consist in this, that the latter accept an ultimate and eternal dualism, while, with one exception (viz., the Mādhyamika) the schools of the Vedānta emphasise monism. But, in the popular editions of the Vedānta such as we find in the Purāṇas and the Āgamas, the conception of duality creeps in, when, in addition to the Absolute, mention is made of an eternal *mūlā* or *mūlā*, whose association bring into existence the phenomenal universe. The conception of the Absolute (Brahman) as *nirguṇa* has had to be supplemented by that of creator, *Devasūrya* or *Kṛtā* Brahman, who emerges from his association with *mūlā* or *avidyā*, the primordial and eternal illusion. This doctrine which

is by Rikṣasaṃ, predecessor Yaśodhara, and even earlier by Bāṇasaṃ who must have flourished about 800. [P. X. Brahmaśāstra, *Philosophy of Brahman* 1944 pp. 22-23, 31-32, 33-34 and 94-95]

See *Philosophy of the Veda* p. 335 ff.

A. C. Gough—*Philosophy of the Upaniṣads*, 2nd edn. 1971, pp. 141-171. Harappagurba is another name for the Brahman mentioned in the world.

is an integral part of the monism of Śaṅkara was unacceptable to many Vedāntins who attacked it. The different types of the *Vedānta* are older than Śaṅkara or Rāmānuja or Nimbarka or Madhva, but their enunciation and development into complete self-contained systems was the work of these teachers. If we accept for Śaṅkara the date now generally assigned to him viz., the last quarter of the eighth century A. D., there was time for his interpretation of the *Vedānta* to be firmly established before the time of Lakṣmīdhara. Rāmānuja died in 1137 A. D. and tradition assigns to him the great age of 120 years when he passed away. In the case of a great historical character who is not born of an established dynasty of rulers, there is bound to be more certainty about the date of his death than of his birth. In any case as the famous commentaries of Rāmānuja were composed in the meridian of his life and apostolate they must have appeared before the Gāhādavāla dynasty rose to power in the second half of the eleventh century. The circulation of new ideas and new books was far quicker in ancient and mediaeval India than one could now imagine. The wandering scholar and the pilgrim, the student who had finished his studies and the ascetic who was homeless carried new ideas to the remotest parts of the Indian continent. Kāśī, the virtual capital of the Gāhādavāla dynasty was even then the focus of spiritual and academic light for all India. Even apart from the tradition of his sect which mentions a tour undertaken by Rāmānuja to so remote a region as Kashmir from his South Indian home there is no room to doubt that such important works as the *Bhāṣyas* of Rāmānuja on two out of three of the fundamental texts of the *Vedānta* viz. the *Vedāntasūtras* of Bādarāyaṇa and the *Bhagavadgītā* and his resumé of the teachings of the third viz. the *Upaniṣads* (*Śaṅkarasamgraha*) had become known to scholars in North India. The question is of importance in determining Lakṣmīdhara's sources and the influences that were abroad in his time.

V. S. Ghai: *The Vedānta* 12th p. 19. P. N. Srinivasachari: *Philosophy* Vol. 43 Pt. 1 p. 323-304.

சென்னைக்குள் வந்தேன். டீ.கே. சீவரம், விஷ்ணு பிள்ளை, இராமபிள்ளை, பரமபிரகாசம், அனந்தராம், சுப்பிரமணியம், இவர்கள் எல்லாம் என்னை வந்தார்கள்.

LAKṢMIDHARA, ŚAṂKARA AND RĀMĀNUJA

The name of Rāmāṇa ja does not occur even once in the *R̥ṣiye k̥alpataru*. It is significant that the name of Śaṁkara or any allusion to him as the *bhāṣyakāra* (authentic commentator) does not also occur in it. There is a solitary reference to an unnamed *Ācārya* (p. 99) ; the interpretation of the word *rasa* in *Bhagavadgītā*, II 59 as *raḡa* and it is cited as from the above named work (*rasa-vācyaṁ ityatra rasa rāga u' Ācārya bhāṣyam*). In a footnote on p. 98 *inf* the relevant passages from the *bhāṣya*s of both Śaṁkara and Rāmāṇa ja are extracted. Rāmāṇa ja uses the identical words cited (*raso rāga*) but Śaṁkara gives the same interpretation in more words—*rasa roḡa āge prastiddhaḥ*. The allusion, without specification of authorship, must be only to a commentary of recognised eminence. There are other indications, which have been pointed out in footnotes, that seem to show that in some matters Lakṣmidhara leaned to the views of Rāmāṇa ja and that he accepted interpretations inconsistent with the official exposition of the *Advaita* by Śaṁkara and his immediate followers, and which indicate more leaning to the views of Rāmāṇa ja. The term *nāṣṭkarmyam* occurring in *Bhagavadgītā*, II 4 Lakṣmidhara explains as being free of merit or demerit, that is *mokṣa* (*nāṣṭkarmyam pūṇyāpāpāyārahitatvaṁ mokṣam ityarthak*). Mitrāmṛta, who seems to feel that he holds brief for the *Advaita* of Śaṁkara quotes this interpretation of the *Kalpataṛu* but declares that it should be rejected as it is opposed to the *bhāṣya* (*śeṣa-bhāṣya-virodhāt peksyam*). The interpretation of Lakṣmidhara is indeed opposed to that of Śaṁkara-*bhāṣya*, but as regards the word at least (though not as regards the general drift of his commentary) it is not in line with that of Rāmāṇa ja either (p. 148 f. n.). His inculcation of the worship of God *īśva brāhmanam* (p. 150) as not opposed to the injunction of the *Bhagavadgītā*—not to be the cause of *karma* being done (*karmahetuh*)—*īśva brāhmanārtha kriyamāṇa karmāni nāsti va paṇyam*—and as leading to Viṣṇu s̥abode (interpretation of *padam* in *Bhagavadgītā*, II, 51) are in line with Rāmāṇa ja's teaching. It is significant (as pointed out in the note on p. 151)

that Mitrāmśa who champions the Advaitic view of Śaṅkara and the doctrine of *jīvanmukti* which he regards as involved in the text that Lakṣmīdhara had explained differently has had to stress it against Lakṣmīdhara's own view. Lakṣmīdhara does not show anywhere in his work the acceptance of two *Brahmans* the Kāraṇa Brahman or the Absolute and the Kārya Brahman or the Demiurgus, but whenever he conceives of the Param Ātman who is immanent (p. 103) as Viṣṇu he refers only to the one Brahman, whose manifestations are the Trimūrtis (p. 106) and of whom *guṇas* are predicated. His interpretation of the "yoga yuktah" in *Bhagavadgītā*, V 7 as "advaitadarśane sthitaḥ" and its elaboration as *mama nātra kartṛtvaṃśi dhārayet* (pp. 153-154) differ from those of both Śaṅkara and Rāmānuja. So also seems the interpretation of the *adhyātma cetanā* in *Bhagavadgītā* II, 30 cited on p. 157. The expression *jīvanmuktah* (one who is released in lifetime) as defined, from the *Brahmapurāṇa* on p. 209 seems only to be a complimentary exaggeration of *mukti* described in the earlier context as release *after* the mortal coils are cast off. It is the only place in the *Alaṅkāra* where *jīvanmukti* which forms an important idea of the post Śaṅkara Advaita, occurs. The contradiction is implicit in the idea of *jīvan-mukt*—the co-existence of *jīvanman* with embodiedness that cannot co-exist with *mukt* which is freedom from it. The Puranic description is a rhetorical compliment to the person who has secured the knowledge (*jñāna*) that liberates, and not an assertion of the possibility of freedom in embodiment.

In these points of divergence, Lakṣmīdhara either follows an independent line of his own or a tradition older than Śaṅkara. That in the choice of authorities and the value attached to certain rules of conduct, he was unable to support Śaṅkara, whom his younger contemporary Viśiṣṭādvaita implicitly follows in both as well as in Advaitic doctrine, is evident from a number of cases in *Alaṅkāra*. To take the former first: the *prasthāna* (literally starting point, i.e. authority) for Śaṅkara is threefold: *Upaniṣad*, *Vedāntasūtra* and *Bhagavadgītā*. Rāmānuja indeed accepts the *prasthāna traya* but he also adds as authorities

P. N. Senivasschery, *Philosophy of Viśiṣṭādvaita* p. 39 and p. 463. Keith holds that the *Upaniṣad* do not show belief in *jīvanmukti* and they believe in the possibility of perfection only at death (I pp. 543-554).

smṛti (*a. purāṇa* and *śikṣā*) as well as *āgama* the Pāncarātra which Śaṅkara held as rejected, and Rāmānuja as endorsed as *śiddhānta* (final view) by the author of the *Vedāntasūtra* (II ii, 42-45). There is not a single reference to any *āgama* in *Mokṣhāṇḍ*. But, the *Vaiṣṇavapurāṇa* whose authority was accepted by Rāmānuja, is extensively used by Lakṣmīdhara along with the *Narasimhapurāṇa* (another Vaiṣṇava work) the two epics, and some other purāṇas, like the *Mārkaṇḍeya Yāgy*, *Matsya Brāhma* and *Brāhmānda*. Treatises on the *Vedānta* give the first place to the *prasthāna traysa* and use other works sparingly more for elucidation than for support. Lakṣmīdhara reverses this order. He cites sparingly both *Saṃhitā* and *Brāhmaṇa* as well as *Upaniṣad*, the *Vedāntasūtra* only to or, chiefly in elucidation or support of statements culled from the *Mahābhārata* the Purāṇas and the Smṛti (including in the category the Dharmaśāstras). He follows the *Śāṅkhyaśāstra* in making no distinction between one branch of the Vedic canon and another while the *Vedānta* stresses the *Upaniṣad* more than the rest. There are barely half-a-dozen citations of *Upaniṣads*. The *Mahābhārata* is the work most frequently drawn upon. Tradition in India identifies Bādarāyaṇa (the author of the *Vedāntasūtra*) with Vyāsa the author of the *Mahābhārata*. To an orthodox Hindu the one is therefore as good an authority as the other and the two cannot but be consistent. Among smṛtis proper those of Mānu and Yājñavalkya are cited most and Dharma, Devala, Hārta, Yama, and Śaṅkha Lakṣṇa in smaller degree. Of the Dharmaśāstras, Bauddhāyana and Āpastamba are most used and the former is practically cited in full where it treats of the last two *śraṇas*.

As regards practices or rules endorsed by Śaṅkara or his school, some points of divergence between it and Lakṣmīdhara may be mentioned. He is against entry into *śraṇas* immediately after studentship. He rejects the use of a single *danda* by the ascetic, and regards as unauthentic *pāraṇa* in *Bauddhāyana*.

No *śraṇa* Vaiṣṇava or Śāiva is cited in the entire *Śikṣhāṇḍ*. Later disputes have long quotations from these. Lakṣmīdhara relies only on sources whose authority is unquestioned.

The Veda being beginningless (*anādī*) and uncreated (*aparaprakṛta*) the idea that any part of it can be older than any others cannot occur to an orthodox Hindu. The antiquity of an *śraṇa* may for example be questioned but not its authority like any other part of the Vedic canon since it is accepted as genuine.

śūra which appeared to allow it (p. 38) Advaita sanyāsins shave their heads completely and remove the *śikhā* (tuft) Lakṣmīdhara explains a *śūra* of Gautama which allows an option in this respect, as only meaning that the removal of the hair excluding the *śikhā* is allowed. Advaitins attach unique importance to *sanyāsa* in the attainment of *mukti*. Lakṣmīdhara regards entry into *muktis* as also possible from *gṛhasthāśrama* and *vanyāśrama* (p. 27) He does not cite any of the authorities on which Śaṅkara relies for holding that an ascetic should cast off his sacred thread (*yajñopavīta*). His view should be presumed to be that it should be retained even by an ascetic. Though he names only the *hṛdya* and *paramahansa* class of ascetics, he omits to treat of them altogether. This will be in accord with his view that no one above rules of Dharma. He does not know of or approve of the *atyāśramin* i.e. the ascetic who is beyond all duties of his order. Śaṅkara (and following him Viṣṇūnārāyaṇa) quotes the *Jābaloपनिषद्* on *sanyāsa*. Lakṣmīdhara ignores it. It is noteworthy that in all these, the ascetics of the school of Rāmānuja follow the rules that Lakṣmīdhara upholds. He will not allow any enjoined duty or action to be omitted. This is made clear in his interpretation of *Bhagavadgītā*, II 47-51 (p. 150) where *karma* is explained as the enjoined duty appropriate to a man's *āśrama* which must be performed. He indicates the *sāttvic* nature of the performance of a sacrifice (*yajña*) by interpreting *yajñārtha* in *Bhagavadgītā* (III 9) as *yajña-purṇa arthāt*. *Yajña* meaning Viṣṇu according to the Veda (*Yajño vai Viṣṇuḥ*). Lakṣmīdhara throughout interpretes *yajña* as *Parama-purṇa*.

LAKṢMĪDHARA'S PHILOSOPHICAL POSITION

The determination of the exact position of Lakṣmīdhara, from the views expressed in *Mokṣasāhita* is not very easy. It

Rāmānuja also rejects it, thus *ब्रह्मार्थं समान् एवै मन्त्रे यज्ञादी मन्त्रा प्रत्येकं ब्रह्मैतत्तथा ब्रह्मन्वविष्य प्रत्येकं यज्ञाय ब्रह्मन् ब्रह्मदेव रित्रेत्तत्तदेव प्रत्येकं इति ब्राह्मणब्रह्मोक्तमिति कल्पयितुं कृत्वा etc (श्रीमत्सू ३४२)* He does not refer to the *Śrauta* as *Upasāda* as Śaṅkara does — *अग्नेर्देवैश्च ब्राह्मणमुक्तिमात्मनो-रविद्यानिर्गम्य ब्राह्मर्षेण विद्यार प्रवर्तिता । विद्यत एव तु ब्राह्मणान्तरविधिमुक्तिः प्रत्यक्षा ॥ पञ्चरात्राय च सू. ४ ३ २)*

has been seen that he does not bow to the high authority of Śaṅkhya and that his opinions often display a leaning to those of other (and non Advaitic) schools. It is his practice to allow extracts from authorities, which are themselves chosen with care, to speak for themselves, interposing his explanations and comments only where they are needed to make his own position clear. Most *vibandhakāras* are not so discriminating. We have to infer Lakṣmīdhara's view as much as from what he discards, as the way of accessible citation, as from what he actually quotes. Silence on any matter means in his case disapproval or at least want of approval. His official attitude to fundamental questions is indicated by the *mangala śloka* as well (as is usual with him) as his justification of his own *adhikāra* or authority to make an exposition of *Mokṣa*. The possession of a critical knowledge of the teachings of the Upaniṣads (*vedāntakīrtiśloka*) which removed from his vision the obscuration of delusion (*māyābhāsa*) and enabled him to realize the Supreme Spirit (*Paramātmā*) who is immeasurable knowledge (*ameya-cintaya*) and made him feel his unity with it (*brahmanekata*) is what he there claims to possess. He declares that he felt the sense of union with the Absolute for whom seems like the mind-born son of Brahman, Saṇanda, who had attained supreme bliss, yearn. He does not (it should be noted) describe himself as *jñānsmṛti* but as one who has only acquired the competence for liberation, as when the separation of the soul from the body comes at death. This is *vidya-mukt* or *brahmanmukt* which the developed Advaita regards as inferior. The use of the word *brahman* in reference to the teachings of the *Vedānta* (i.e. the Upaniṣad) instead of *jñāna* must be noted. That Lakṣmīdhara was an *Ajivādīn* is clearly seen in many places of his book. His definition of *mukt* as oneness with Brahman (*Brahman aikya* p. 5) his interpretation of the statement of *Brahma bhūvaṇ* (in *Viṣṇupurāṇa* VI, vii, 95) as the conviction 'I am Brahman' (*Brahmoham aham* p. 6) his interpretation of the

Lakṣmīdhara the excellent Brahman speaks of Mukt as the fourth birth (Section)—he does not speak of the Brahman of the term of knowledge freely manifesting itself has the unreasonable darkness of delusion (Mayā) drops away as result of the abundant discriminatory knowledge of the words of the Upaniṣads (*Vedānta*) and for whom Saṇanda and other sages, who have attained *Brahmanmukt* years (Kāṇḍa Tīrth of the *Mangala śloka*)

Kṛmāsmṛti is one of the objectives of the worship of Personal God (Icchā) (See *Prakṛtyādhikāra* on V. 1, 2, 3)

Chândogya passage (VIII iii, 4)—*param jyotir upasampadya* (p. 6)—as “becoming (*bhūtvā*) Brahma” (*Brahmasvarūpaṃ bhūtvā*) the expression *brahmībhūtaḥ* (p. 7) in explaining the term *avytāḥ*, the interpretation of *ādmyaṃ* which would ordinarily be taken as equality as one-ness (*ekatvaṃ*) on p. 9 taking *acetyaṃ* (untruth) in *Viṣṇupurāṇa* II xii 45 (cited on p. 142) as the idea of being other than Brahman (*Brahmādatirīktaṃ*, p. 143 and the suggested (p. 147) equivalence of *svarūpaṃ* (in *Manusmṛti* XII 91) as “being Brahma (*Brahma bhūtvā*)” are all indications of affinity to an Advaitic system. But, three doctrines are basic in the Advaita of Śaṅkara. He insists on *Māyā*, which the other schools of Vedānta reject. He postulates a *nirguṇa* Brahman who is the Absolute, and an *Ivara* or *Kārya* Brahman, which the other schools reject. The dicta regarding the attainment of *Brahma sthānaṃ* etc., for *karma* and *yoga* are treated as relating only to the lower Brahman. Knowledge (*jñāna*) is the only means of removing *Māyā* and securing liberation (*mukti*). *Brahmānanda* is bliss which is Brahman. When Brahman is spoken of as *ānandamaya* the reference is to the secondary *saguṇa* Brahman whom Śaṅkara designates *Ivara*. Confusion is caused because the name *Ivara*, which Śaṅkara gives to the Demiurgus (*Saguṇa Brahman*) is clearly used in many of the passages cited by Lakṣmīdhara, and by Lakṣmīdhara himself when only the Highest is intended. In such cases, the omission of Lakṣmīdhara to put in caveats against mistaking the lower Brahman for the higher should be taken as implying that he did not recognise the difference, which is manifestly brought into a literature that is unaware of the distinction. Nīlāmbara on the other hand, who wrote in the hey-day of Advaita of Śaṅkara at Benares in the 17th century always supplies in his comments on such passages the caveat or explanation. In a work of Lakṣmīdhara the omission of qualifying explanations should not be regarded as due merely to indifference or carelessness. As to all Vaiṣṇavas to him also Viṣṇu the Supreme Being, is *ānandamaya* full of bliss. The Śāṅkhya description of creation and destruction as evolution and involution that he gives in as adapted form in the long extract cited on pp. 102-108 makes it clear that creation, as well as destruction is the work of the only Supreme Being, in

has been seen that he does not bow to the high authority of Śaṅkara and that his opinions often do play a leaning to those of other (and non Advaitic) schools. It is his practice to allow extracts from authorities, which are themselves chosen with care, to speak for themselves, interposing his explanations and comment only where they are needed to make his own position clear. Most *bhāṣās* are not so disinterested. We have to infer Lakṣmīdhara's view as much as from what he discards, in the way of accessible citation, as from what he actually quotes. Silence on any matter even in his case implies approval or at least want of approval. His official attitude to fundamental questions is indicated by the *mārgaśloka* as well (as is usual with him) as his justification of his own *śāstra* or authority to make an exposition of *Mokṣa*. The possession of a critical knowledge of the teachings of the *Upaniṣads* (*vedāntaśāstra*)

has removed from him all the obscurations of delusion (*mūlāśānta*) and enabled him to realize the Supreme Spirit (*Paramātmā*) his immeasurable knowledge (*ananta-jñāna*) and made him feel that unity with it (*brahmanātma*) is what he there claims to possess. He declares that he felt the sense of union with the Absolute for whom seems like the mind born son of Brahman, Śaṅkara, who had attained supreme bliss, yearn. He does not (it should be noted) describe himself as a *jīvanmukta* but as one who has only acquired the competence for liberation, i.e. when the separation of the soul from the body comes at death. This is *vidhānamukta* or *kramamukta* which the developed Advaita regards as inferior. The use of the word *śikṣa* in reference to the teachings of the *Vedānta* (i.e. the *Upaniṣads*)

instead of *jñāna* must be noted. That Lakṣmīdhara was an *aśhyavādī* is clearly seen in many places of his book. His definition of *mukta* as oneness with Brahman (*Brahmanaj-aiśvarya* p. 5) his interpretation of the attainment of *Brahma-bhāvanā* (in *Vishvaśūdrā* VI, 11, 95) as the conception 'I am Brahman' (*Brahmaśānta* p. 6) his interpretation of the

Lakṣmīdhara the excellent Brharaṅga speaks of *Mokṣa* in the fourteenth Section—he knows soul as an essence with the Brahman of the form of unmeasurable knowledge freely transcending itself—he has the firmness of darkness of darkness (*Mūlā*) drops away as result of the abundant discriminatory knowledge of the words of the *Upaniṣads* (*Vedānta*) and for him Śaṅkara and other sages, who have attained *Brahma-bhāvanā* years (King Tra of the *Śāstra* p. 11)

Kramamukta is one of the objectives of the worship of personal God (*Isvara*). See *Sādharaṇa* on V, 1, 3, 23

Chândogya passage (VIII iii 4)—*param jyotir upasampadya* (p. 6)—as "becoming (*bhûta*) Brahma (*Brahmasvarûpam bhûta*) the expression *brahmîbhûta* (p. 7) in explaining the term *avrittak*, the interpretation of *admyam* which would ordinarily be taken as equality as one-ness (*ekatvam*) on p. 9 taking *asatyam* (untruth) in *Vismayardha* II xii, 45 (cited on p. 142) as the idea of being other than Brahman (*Brahmad atiriktam*, p. 143 and the suggested (p. 147) equivalence of *svadhyam* (in *Alaṅkāra* XII 91) as "being Brahma" (*Brahma bhûta*) are all indications of affinity to an Advaitic system. But, three doctrines are basic in the Advaita of Śaṅkara. He insists on *Mâyâ*, which the other schools of Vedānta reject. He postulates a *nirguna* Brahman, who is the Absolute, and an *Ivara* or *Kārya* Brahman, which the other schools reject. The dicta regarding the attainment of *Brahma sthānam* etc., for *karma* and *yoga* are treated as relating only to the lower Brahman. Knowledge (*jñāna*) is the only means of removing *Mâyâ* and securing liberation (*mukti*). *Brahmananda* is bliss which is Brahman. When Brahman is spoken of as *ānandamaya* the reference is to the secondary *saguna* Brahman whom Śaṅkara designates *Ivara*. Confusion is caused because the name *Ivara*, which Śaṅkara gives to the Demiurgos (*Saguna Brahman*) is clearly used in many of the passages cited by Lakṣmidhara, and by Lakṣmidhara himself when only the Highest is intended. In such cases, the omission of Lakṣmidhara to put a caveat against mistaking the lower Brahman for the higher should be taken as implying that he did not recognize the difference, which is manifestly brought into a literature that is aware of the distinction. Nityananda, on the other hand who wrote in the hey-day of Advaita of Śaṅkara at Benares in the 17th century always supplies in his comments on such passages the caveat or explanation. In a work of Lakṣmidhara the omission of qualifying explanations should not be regarded as due merely to indifference or carelessness. As to all Vaiṣṇavas, to him also Viṣṇu, the Supreme Being is *ānandamaya* full of bliss. The *Sāṅkhya* description of creation and destruction as evolution and involution, that he gives in an adapted form in the long extract cited on pp. 102-108, makes it clear that creation, as well as destruction is the work of the only Supreme Being in

one or the other manifestation. In explaining the famous passage in *Bhagavadgītā* (III 3-9) on *karma* yoga and *jñāna* yoga Lakṣmīdhara quotes with approval a dictum of Yogī Yājñaka alīya (p. 146 and p. 149) that *karma* and *jñāna* should be applied together in support of his comment on the *Gītā* slokas, and says pointedly (p. 149) "That salvation is solely through knowledge (*jñāna*) and that all action (*karma*) enjoined by the Veda and the *smṛitis* should not be done (for this purpose) on the ground that they cause bondage (to rebirth) is hereby condemned. Curiously in this case, Mitrāmītra, a pronounced follower of Śaṅkara, criticises Śaṅkara for prescribing only the way of knowledge (*jñāna-mārga*) for liberation (*mukti*) as *karma* is no less necessary. As a Dharmaśāstra kīra and Mīmāṃsaka, he could do no less. The acceptance of the idealistic view and its corollaries is subject to its harmony with the teachings of *śruti* and *smṛiti*. To prevent a deterioration of the standard of redeeming *karma* by the association of the desire for results (*phaleśhā*) when he advocates it, as no less valid than *jñāna* Lakṣmīdhara applies the doctrine of *śūnīka* *tyāga* even in contexts in which it is not applied by Rāmānuja (e.g. *Gītā*, IV 14-15 and p. 132 *infra*.) The insistence of *Bhagavad-ārādhanam* (worship of God) or *īśvarā ādhanam* which implies devotion (*Bhakti*) to personal God, as a form of *śānti* *karma* (p. 148 pp. 150-151) for reaching the abiding place of Viṣṇu, the Supreme Being (p. 151) implies the inclusion of devotion (*Bhakti*) in action (*karma*) and making *bhakti* yoga an integral part of *karma* yoga. *Buddhi-tyāga* or *jñāna-tyāga* *karma* *mārga* includes the *bhakti* *mārga* as well. Mitrāmītra follows *śānti* and has provided a section dealing with *Bhakti* *śānti* by side with his *Āśānti* *śānti*.

Lakṣmīdhara acceptance of other *dharmaśāstras* than the *Vedānta* seen in chapter XI dealing with true creation (*utpatti* *śānti*) which he follows the Śāṅkhya version of creation ending in *Nakṣhānta* sloka (which, as pointed out

इष्टायां केवलयस्यैव तस्य एव शरीर इत्यतः कर्मा न कर्मानं कर्माद्युपायिनि निरु
हन्त (p. 149)

श्रीकृष्णाय (p. 136)

by Mitrāmītra) gives the *Vedānta* version. Chapters XVII to XXVI summarise the teachings of *Yoga* by Patañjali on a number of topics connected with *Mokṣa*.

A learned and thoughtful *śāstra* brought up in the best traditions of *Dharma*, is in a position to form his own views and evolve for life and the hereafter a system of his own without succumbing to the temptation to tie himself to doctrinal schools. A *Dharmasambandha* is intended for the guidance of such persons. The *Mokṣakāṇḍa* with its eclectic tone and temper is so designed.

SCHEME OF THE *MOKṢAKĀṆḌA*

We may now pass on to the consideration of Lakṣmīdhara's plan of exposition of the problem of liberation. Obviously he does not aim at writing a philosophical treatise. It is far from his purpose, which is to explain how revelation, injunction, tradition mystic experience, intuition and philosophy have shown the best way of attaining release (*mukti*). It is the thoughtful that most experience the dread of rebirth, and crave for its arrest. The *bhārata-ratnaṣa* of the most celebrated romantic drama in Sanskrit ends with the poet's prayer for the extinction of future birth. The knowledge of the means may dawn on a person intuitively but ordinarily it emerges from a disciplined and rational life, properly lived. Common folk (*loka*) do not easily realise that *mukti* (the sense of well being) comes only from liberation (*mokṣa*). A verbal frontispiece is provided in the way of an ornate figurative description of a great tree which obstructs the road to *mukti* and to whose efflorescence life with all its opportunities and temptations is compared. It is only when the tree is cut down by the axe of knowledge (*vidyā-kāṭhāra*) that the obstruction vanishes (p. 3). This forms a characteristic exordium. Many have still fallen (*patanti*)

¹ एष लोकाद्वैतस्य परमेश्वरविद्विषयस्य पुनश्चानर्च्यं प्रवक्ष्यामि । इदानीं लोकाद्वैतस्य
प्रक्षेपसामर्थ्यं कथ्यते महामातुः जगदीशस्य इति । मोक्षप्रकाश (२ २१०) The
Vaṇṇaśa-darśana gives the order of evolution differently *ekasra* *viśva*
satīśānāṁ and *īya* (*Pravṛttipādeśikā* ed Chowkhamba pp 21 22)

Gita, *Vedānta* *śāstra* and pp 47-48.

ममापि च ज्ञानमु नैकमिदं । पुनर्न परिमलमिदमुत्तमम् ॥ (साङ्ख्यसूत्रे)

after performing sacrifices, austerities, enduring fasts, and leading restrained lives. To secure lasting peace and freedom from fall one should wash out the obscuring dust of pre-disposition in rebirth (*utsāna rema gunhātaka*) which has clung to the self in countless births. This can be done only by the cleansing water of knowledge (*jñāna vāṇā*, p. 4)

WHAT IS MOKṢA?

Different systems of philosophy have defined in different ways liberation and the means of effecting it. The answer to the question depends upon the philosophical background of the answerer. The India materialist (Cārvāka) saw in physical death the end of all suffering and it was *mokṣa* to him. Indian theistical systems agree to accept ignorance of fundamental reality as the cause of bondage of the self to *samsāra*. *Mokṣa* may be viewed negatively as the end of suffering and pain, physical, mental and spiritual or positively it may be bliss, ensuing from a perfect condition of being to which it has led. The ten of the *Mīmāṃsā* and the *Vedānta* is in accord with the latter. The *Yajña* regards *apavarga* (*mokṣa*) as cessation of pain due to birth. To obtain liberation one must follow the injunctions scripture (*śruti*) establish knowledge of the self by reason (*mañña*) and meditate on the self in accordance with *Yoga*. According to the Sāṅkhya, ignorance is the cause of suffering and right knowledge secures freedom. Inability to distinguish between the self and the mind-body is the cause of all our troubles. Discrimination between the two (*viveka* / *Adva*) gives freedom from suffering. Yogic training enables one to realize the self. Liberation is merely freedom from pain, and not positive pleasure. *Mīmāṃsā* promises a *terminable* life in heaven in return for sacrifices performed for desired ends (*Svargakāma yajata*). Action for desired ends results in rebirth

उत्पन्नमपि योऽप्यनर्कं, (भ्याससूत्र १.१.२२) ॥ तेन बुद्ध्या कर्मबन्धवन्म-
मुक्तिर्लभ्यते (वात्स्यायनभाष्य) ॥

कर्तव्यतत्त्वस्य कर्तव्यं ब्रह्मोक्तं योक्तः । तथा हि । अस्या वा भवेद्दृश्य-
भोक्तव्यो फलमन्यो विदित्वास्तित्तत्त्व इति बुद्ध्या यस्यादीनामयत्तमसाक्षात्कारेणैवैवमुक्तम् ॥
(*Tarhasenagraha* and *Bodha*, 1930, p. 60)

One becomes free and is not born again only if one realises that life is misery gets disgusted with life, desists from forbidden action acquires knowledge of the self, and performs enjoined duties in a spirit of absolute disinterestedness. The freed soul being dissociated from all organs, including the mind (*manas*) feels pain no more. *Advaita Vedānta* regards the realization of the one-ness of Brahman and the self (*jīva*) as *mukti*. The state of *mukti* is one of indescribable bliss. Rāmānuja holds that *mukti* is through knowledge turned *bhakti* (*bhaktirāpāṇṇajñāna*) aided by the performance of enjoined duties in a disinterested spirit (*karma yoga*) and self-realization ' *ātmasādhikāra* or *ātmasvalokana* '. The knowledge that leads to liberation consists in the ceaseless remembrance of *īśvara* like an uninterrupted flow of oil (*tailadhārāvrat avacchinna smṛtisantāna*). Liberation comes not from human effort but grace divine.

LAKṢMĪDHARA'S CONCEPTION OF LIBERATION

With these views the definition of *Mukti* or *Mokṣa* furnished by Lakṣmīdhara (ch. II) may be compared. Analysed, the elements of *Mukti* according to him are antecedent knowledge of Brahman, born of one's own effort (and not divine grace, as held by Rāmānuja) separation from the common qualities (*guṇa*) which bind the self to *saṃsāra* destruction of illusion (*avidyā*); union with Brahman and endless and undefinable bliss. The conviction "I am Brahman" and inability to see anything but the Brahman everywhere, make one get united to Brahman who is pure bliss and thought. The fruits of knowledge (p. 8) are *śāntyaśāntoka prāpṛtī laya* and *mokṣa* in an ascending order. *Mokṣa* is not being born again (*apunarbhavo mokṣah*)

Fusion of the self with the Absolute, on *mukti*, is described by suggestive similes: a piece of impure gold, after purification in the furnace, is beaten up with an ingot of pure gold, till its identity disappears flame thrown into flame water flung on water loss of their identity by rivers when they flow into the

Ibid. p. 450 f.

Philosophy of Viśiṣṭādvaita *pramāṇa* and especially Ch. XIX, pp. 460-500

See the *śloka* from *Mārkhaṇḍeya* and *Vijaya* purāṇas cited on p. 3

ocean (pp. 9-10). The steps in realization of *mukti* are five: divorce from delusion; extinction of desires; loss of marks of identity; disappearance of the tinges of old attachment; and absolute isolation. Clarified butter springs from the churning of milk, but clarified butter cannot again go back to the condition of milk; so, the self whose individuality has been lost in union with the Supreme cannot regain it (p. 9). By jolting oneself to an austere life, and thereby abandoning envy, desire and delusion, one attains one-ness with Brahman (p. 11). Austerities are possible only in the solitude of the forest (p. 11).

THE LAST TWO ĀSRAMAS

With these preliminaries, Lakṣmīdhara proceeds to the consideration of the two last stages (*āśramas*) of life, viz. *Vānaprastha* and *Saṁnyāsa*. Being parts of the enjoined order, they must be lived by those who elect them, in a spirit of pure disinterestedness. But, the discipline and incidents of the lives led by hermits and ascetics promote the growth of the knowledge and the spirit that assures to one his *mukti*. This is incidental. On the general hypothesis of *varṇāśrama-dharma*, liberation results from the *śābdhya* discharge of the duties of one's *varṇa* and *āśrama*. Three chapters are devoted to the two *āśramas* (chs. V-VII).

Entry into the two last *āśramas* is not compulsory, and liberation is the *śābdhya* domain to which every one has to direct his effort. It is possible to acquire the psychological, moral and spiritual competence for *mukti* by a course of disciplined life, without becoming an hermit or ascetic. Even to the latter such a life is helpful, because self-knowledge and the self-control from which it springs do not necessarily follow a formal entry into the ascetic life. A knowledge of the methods is therefore necessary for every one, as it illuminates the path to liberation. The remaining nineteen chapters of the work deal with this systematic training. The rules of discipline of the lives of the hermit and the *saṁnyāsi* only concern these two.

The *śābdhya* of *Saṁnyāsa* in *Saṁnyāsa* ch. 22 shows that *śābdhya* and his wife attained *mukti* by simply attending to the appointed duties.

But the knowledge of the means of *mukti* described in ch VIII XXVI concerns all.

VAIRĀGYA

The first step in this training is to cultivate dispassion (*vairāgyam*) freedom from the desires of sensibility and abandonment of worldly desires. The means for securing it are indicated in three chapters (chs. VIII X) The sub-topics under *vairāgya* are the realization of the impermanence of things (*anityatā*) censure of sensual pleasure (*viśaya maddā*) condemnation of wealth-seeking (*artha maddā*) the criticism of family attachments (*putra-dārādī maddā*) the condemnation of life in worlds of pleasure (*svarga-dāṣṇam*) abandonment of sex love and allied attractions, (*kamādivarjanam*)

THE KNOWLEDGE NEEDED AS PREPARATION

A knowledge of the constitution of the world and its evolution is needed for the understanding of further questions. Ch. XI deals with it. Reflections on the physical body (*sarīra cintā*) and recognition of the difference between body and soul (*déha sārīra virekha*) take up the next two chapters (XII and XIII) which naturally lead on to the discussion of the study of the nature of the self (*jīvatman*) and the universal self (Brahman) which takes up ch. XIV The uses of the right knowledge and action in securing emancipation (*jñāna-karma nyayogak*) are set out in ch. XV The foundations of a knowledge of the self and the Self are exposed in Ch. XVI Chief among them is Yoga which contributes to the illumination. The remaining ten chapters are taken up with its detailed exposition Yoga being conceived figuratively as a plant with sprouting buds (*sapallava*) The characteristics (*lakṣana*) of the adept in Yoga (*yukta*) the aspect of the Brahman on which the mind should be concentrated in Yoga, (*Dharmas svarūpam*) the signs of successful Yoga (*Yoga-pravṛtti cihṇāni*) diseases that may attack the yogin (*yogopasargak*) the powers developed by Yoga (*yoga-tribhūṭayak*) the description of the behaviour of the man of the poised mind, (*sthitā-prajñā-caritam*) what

th product of Yogic training is, and the fate of the person who has slipped from Yoga (*Yogabhrāṣṭa gati*) form the successive chapters up to XXIV. The penultimate chapter is devoted to signs and portents of impending physical dissolution of the Yogin and the last to the passing over when the mortal body is cast off and the soul leaves it on the path of salvation. With it ends the survey of *śloka*s undertaken by Lakṣmīdhara.

We may now proceed to consider in sequence the gist of the teachings in the different chapters, and begin with that dealing with the hermit.

VĀNAPRASTHĀ (HERMIT)

Lakṣmīdhara restricts the third *āśrama* to Brāhmanas. It thus follows Manu (p. 28) and Baudhāyana (p. 21). Yama, who is twice quoted (pp. 12 and 29) allots the *āśramas* to the first *varṇas* but later mentions that many *kṣātriyas* had attained salvation which accords with the traditions of the epics and the *śāstras*. Entry into it (unlike *Saṃnyāsa*) can only be from family life. The time for departure to the forest, where the hermit is to dwell, comes only after he has finished half his life, has procreated sons and set them up on life, given away his daughters in marriage, and his hair has begun to turn grey and wrinkles on the skin have begun to appear. The birth of a son or son is suggested by the *Śiṣṭakṛm* as an alternative to the appearance of grey hair which is to mark the moment for departure to the woods. The view is condemned by Mitrāmbara. The entry should be in *stairhāyana* (p. 15). The recluse may be accompanied by his wife if she is past the age for procreation. If she is young and fit for cohabitation, she must be left behind with the eldest son. The reason is that *brahmacharya* (continence) is prescribed for the recluse, and under the rules, intercourse with wife, after her monthly illness is obligatory. H

अथ वनप्रस्थानं ब्राह्मणे वेति निरुक्तेषु विद्वद्भिरेव । एव शङ्कराचार्येण ।
अथवर्माश्रमतेव वनप्रस्थानेनैव वनप्रस्थेति । वनाग्रा य को विवेको व्यपते अतः
युव इत्येतेषु स्त्रीबाधयौ इति कथं वेति ॥ (मोक्षसङ्ग्रह पृ. १९)

यदुपस्थानिकाजी स्वात् इति मन्त्र (१ ४५) ॥ यदुपस्थानं यो माया
लुप्तौ वनप्रस्थेति । येषां भूतत्वात् यौ नान् अथ इति पराक (४ १५) ॥

continues his fire-rites in the forest, and takes with him his fires, as well as the accessories for fire worship. The fire sacrifices should continue to be offered but with food fit for hermits. Life should be ascetic. Cooked meat should not be partaken. He can eat only salt that he has himself manufactured. His hut should be for his fire rather than for himself (*agnyartham saranam*). He must bathe twice (or thrice) daily use neither umbrella nor shoes (p. 20) wear his hair braided, maintain silence except when he is reciting the Vedas, never accumulate food for more than a year's use, and practise a graded type of starvation (*cāndrejanavratā*). When mured to forest life, he may begin to practise austerities of progressive rigor exposing himself to sun, rain, wind and weather. A classification of different types of hermits is given by Baudhāyana (p. 22). The *Rāmāyana* (VI 2) names types of hermits that Śrī Rāma found in the forest. The hermit's indifference to comfort and pain should be shown by his taking no notice of either torment or rubbing him with sandal paste (p. 26). He should practise *tapas*, and attain *siddhi* by austerities. Hārīta assures the hermit, who knows both the rules of his order and the true soul, of attaining *Brahman* "the innermost of the tiny" (*sūkṣmātisūkṣmanam* || 27). *Vedāntasūtra* III iv 48-49 discusses the eligibility of the hermit to the *mukti* which seems reserved for the *yati* and concludes that he has the eligibility even as qualified householders have. This is why the hermit *āśrama* is named *Brahmāśrama* (p.27). Mitrāmura, who jealously guards the theory of two *Brahmans* notes on Manu's dictum (VI 32) that the hermit is happy in *Brahmaloka* which would suit the *Rāmāyaṇīya* conception of *mokṣa* that the allusion there is to the attainment of the world of the *Kārya Brahman*. Suicide or self-cremation fall from cliffs, or by starvation or walking on till he dies is allowed for the hermit.

A point of interest in regard to the hermit is this. Among the interdictions of the *śaṭyuga* (*kalīyuga*) *vānaprasthāyām* is one. The prohibition occurs in late smṛti and P. rapas.

Śaṭyasthena is known as *mokṣaśrama*

But not to practice. Jain ascetics are enjoined to starve to death. W. H. Dandekar repudiates suicide. Jains hold that increasing his hair is assured one can kill himself. (Radhakrishnan op cit I, p. 337)

enjoined action, and specifies sacrifices, gifts and austerities (*tapas*) among those that cannot be given up because of their purifying effect on the spirit. Absolute renunciation of everything can be predicated of only one type of *yati* viz., the *paramahansa*. It has been suggested that what is renounced is the fire, which one is enjoined to maintain so long as life lasts, and which an ascetic cannot maintain, though he lives physically after he enters the ascetic order. From the abandonment of the duty to maintain the fire, *tyāga* has extended to the renunciation of all ritualistic action.

Opinion has always been divided on the value of asceticism. The *Āitareya Brāhmaṇa* has a depreciatory verse condemning both hermits and ascetics, and emphasising the duty of wishing for male progeny. When asceticism gained in esteem, it came to be associated with the search for the Absolute, and the *yati* was the only person supposed to be "grounded in Brahman" (*brahmasamsthā*). This view which is maintained by Śaṅkara (*Vedāntasūtra-bhāṣya* III iv 18-20) and is modified by Rāmānuja who regards the other *dharmaśāstras* also as *brahmasamsthā* and as capable of leading to liberation. The horror of dying in debt is also behind the injunction that one should discharge his natal debts before entering the *yatyāśrama*. This means that one should have been a householder before he can become a *sanyāsin*. He who becomes an ascetic without having studied the Vedas, married and begotten sons, and performed sacrifices goes down (*i.e.*, to perdition) declares Manu (VI 37). Manu rules that normally entry into the ascetic order should only be after going through the others, and in the last quarter of one's life. Medhātithi, whose opinion is supported by Mitrāmśra, explains

See *inf.* p. 134. They cannot be given up as they are elements of Dharma (*inf.* p. 146).

Mitrāmśra, holds that the *yati* need not perform *Sandhya* and *niṣeṇa* repetition of the *prayer* is enough for him. *Shandapurāṇa* says he need not repeat the *Gāyatrī*. The references are obviously to the *paramahansa* only.

किं सर्वं निर्वर्ति किमु वयमिति किं तत् । पुत्रं माया इच्छन् स वे कश्चो वरायत् ॥ (ए. मा. ३. १)

नृदीव मायमिति । कश्चिन्मार्तं निर्वर्त्ता इत्यर्थः । मायां प्राप्त्वा तत् पुत्रं वारति विवर्त्तमानाय नमो निवृत्तः ॥ किं पुत्रं कृषीषो जपुवा मायं तत् कश्चो वरायत् इत्युम् । न तु वरायत्प्रेक्षाऽऽव्याप्य वरो वरायत्प्रेक्षाकोत्पत्ति नृदीवाभ्यमप्रतिपत्ति वात इत् । न वरायत् वरायत्प्रेक्षाकोत्पत्ति वरायत्प्रेक्षा ॥ इत् वरायत् तस्मिन् कश्चो वरायत्प्रेक्षा ॥ (विवर्त्ति १. १२)

this as meaning that it need not imply that one should wait to be seventy five before becoming a *jaṭi* as one need not stay in the third stage the full quarter of his life. All are agreed that normally the *jaṭi* should be of advanced years (*parinataraśyaśāh* p. 31) The *Mahābhārata* (*Sānti* 251.3) allows one to become an ascetic from any of the other *Āśramas* (p. 31) The *Harasimhaphurāṇa* (I f p 32) allows one who has controlled his tongue, sex passion stomach and speech to become a *sanyāsin* straight after *brahmacharyaśrama* without entering into wedlock. *Sanyāsa* is glorified by the declaration that many generations of ancestors and descendants are freed from hell if one person in the family becomes a *jaṭi* (p. 40) *Sanyāsa* furnishes an opportunity to secure emancipation that one should not miss when he is eligible for it. If he does so, he incurs the sin of suicide (p. 40) The only noteworthy features in Lakṣmīdhara's omissions are his ignoring the *Jātilaśāstra*, like Rāmān jī, perhaps for the reason that it was not deemed genuine *śāstra* but a document of the *Jātilas*, and secondly the provision for allowing persons who are defectives or on sick bed (*śīrṣa*) to become *sanyāsins*. They have been so allowed by Angirāsa, as cited by Mitrāmura. The justification is that as *cirakṛti* (disgrace with life) is the test, and that such persons will have naturally more of *raśi* than those in normal health. On similar grounds, the *Mahābhārata* (p. 64) asks "What consistency can there be among those who deny *raśi* to the householder when idlers and mean persons, as well as illiterates, can become ascetics?" Manu endorses this view (p. 65) H declares that Ghartha who has stamina, a forgiving disposition, restraint, non covetousness, control of his senses, modesty learning, truthfulness and freedom from anger and who has also Vedic learning, surely *itamaśāśra*.

The competence of all *śrāvas* to enter the order has been denied, in lengthy discussion, by the *Madanaphūṛjita*. It concludes that the order is open only to Brāhmanas. All authorities are agreed that it is not open to *non-śrāvas*.

The procedure of initiation is described in chapter VI from Baudhayana and the *Naradaśāstras*. As preparatory rite,

the candidate should perform the *Prajāpati satv* followed by eight *vṛddhas* to gods, sages, *siddhas*, *bhūtas*, the Manes, the Mothers, and to the self (*ātmanvṛddha*)

After these ceremonies and vows, the candidate takes hold of a staff made up of three knotless bamboos, discards his white clothes and puts on clothes dyed ochre, and receives a water pot (*kamandalu*) a seat, a water-strainer a *kaupīna* and a pair of sandals. The *tridanda* is regarded by Lakṣmīdhara as obligatory (p. 38) Mann gives a spiritual meaning to the *tridanda* the three staves stand for restraint of speech mind and action (p. 42) The *tridanda* avails not if the spiritual *dandas* are absent in the *yati*

The rules are intended to provide for solitary meditation for the anchorite, his progressive detachment from the world, his not proving a burden to the community and his spiritual growth. For eight months he must wander about, moving two to four miles a day and remain at the same place for four months (during the rains) He should be shaved, leaving a tuft behind. He should eat sparingly taking only eight mouthfuls a day He should collect his food in the afternoons, from different houses, as a bee collects honey (his food is therefore called *Madhukāra*) after the fire of the hearth is extinguished and the noise of the pestle engaged in the daily cleaning of the grain for food, ceases. He should offer no hospitality accept no money collect no disciples, not engage in lecturing (*vyākhyāna*) for honour or money and not make any reference to his past life. He should be silent, and never give up his Vedic studies. He should observe no impartiality on the death of any relation in his former life (p. 51) He should bestow no blessings, make no salutations, merely say "Nārāyaṇa" when saluted, observe the vow of *ahimsa*, and give an assurance of fearlessness (*abhaya*) to the whole animate world. He should not be alone with women nor congregate with other ascetics,—not even with one more ascetic, as it leads to frivolous talk. He must not make predictions, explain portents, or give advice. He should use no metal vessels. His begging bowl may be of wood, earthen gourd or leaf, or even the out-stretched palm (p. 60) He should meditate on Vedic texts, and especially the Upaniṣads (p. 62)

not a correct interpretation of the meaning of the *śāstra*. It is only said that *sanyāsa* consists in the abandonment of egotism and sense of possession. It is not said that it consists in the total defiance of rules of *śāstra*." The ascetic must follow the advice of Śrī Kṛṣṇa that a leader should set an example by his own conduct, as what he does is followed by all others (*Bhagavadgītā*, II 21 p 156). Social order will be endangered when ascetics claim to be above all law.

Compendia of ascetic behaviour like the *Yatidharma saṃgraha* of Viśveśvara-sarasvatī (ante 1600 A.D.) give a number of rules about what an ascetic should *not* do. As these go beyond the older *śūtras* they probably reflect wrong practices which had crept in and demand condemnation. That many ascetics were only impostors, who endeavoured to exploit the instinctive reverence for the renunciate in India, is shown by the verse of Daksā cited by Lakṣmīdhara on p. 41. Many persons make a living by the pretext of being holders of the triple-staff (*tridanda*). He who has no knowledge of Brahman does not deserve to be an ascetic (*i.e.* carry the triple staff). The list of condemned practices is interesting as reflecting the deterioration. The complete break-away of the ascetic from the world in which he had lived as a layman is shown by the rule that an ascetic should not himself give out his former name, *gotra*, Vedic *caranā*, native country, time, learning, lineage, or age, refer to his own past good conduct, and behaviour. Chewing betel by an ascetic is on a par with drinking spirits. He who gives gold to an ascetic is damned. The *Bhikkhu* (mendicant ascetic) who is immersed in affairs, is untrue to his order. The food of a *yati* should not be eaten by others—it is equal to beef. Women must be avoided as their very sight intoxicates like drink. The ascetic should be fearless. The collection of disciples, and of furniture, sleeping by day, association with *Śūdras*, indulgence in praise and blame of others, practising the arts or medicine, using words of welcome to visitors and granting them leave to

निर्दिष्टार्थव्यतिरेकेणैव वैशिष्ट्यकार्यविवक्ष्यन्ति । तस्यैव स्यात्तर्कः । अथवा-
ममकारणं एव संशयो नश्यते, वाच्यताकारणतया ॥ (निवादिनिजाय १, १२)

The saying यदवाप्यति भेदप्रतीतिवन्तरे जगताः is found also in *Śāstra-
parva* ch. 224 st. 48 and 59. It was obviously proverbial.
ed. Anandakṛṣṇa 1928

man is liable that cannot be brought under one or other of these. The number of afflictions is countless. Man's life of misery begins when he is in the womb. In the foetus, the self which is to be embodied, possesses consciousness and memories of its past—it is also conscious of its surroundings which fill it with disgust. Birth is nastiness. The baby which descends foremost from the womb begins its unhappy experience of the world, by losing its memories of the past, when attacked by the blast of *vāyu* i.e. the atmosphere. Helplessness is another name for childhood. Adolescence and youth are synonymous with recklessness and the sufferings that come in their train. Manhood continues the servitude to the urges of sex and the stomach (*śrīṇadarapārdyana*). The approach of old age is an unforgettable nightmare. It is only surpassed by the physical and mental agonies of death. Neglect of duties in life leads to detention in hell. Its torments are indescribable, but known. Pain in heaven is not less real. He who fears to be reborn in a life of suffering feels only pain even when he is in heaven. All is transient but sorrow and suffering. Liability to birth is liability to death. The birthless alone are deathless. In the cycle of invincible and relentless time (*duratīkrama kālā*) there is nothing that is permanent. The sands on the bed of the Ganges and the rain drops of the monsoon cloud are easier to count than the ancestors who lived and died. Many Indras, Lords of Dātyas and sages, have been lost in the relentless march of Time.

One cannot escape death unless he is unborn. Ceaselessly strive therefore to arrest birth for that alone will end eternal suffering. Those whose *karma* has lifted them to paradise will return to rebirth on the earth because in heaven they cannot do any more good *karma* but live there till their stock of merit (*sukṛta puṇya*) is exhausted. Their impermanent felicity is comparable to that of the tree which lives, after its roots, through which it draws nourishment are cut, from the little moisture which still remains in the trunk (*mūlācchedena śāyate*). He is foolish who only desires *varga* (paradise) and performs sacrifices to attain it in accordance with the *śruti* (*śrutarāga kīmo yajeta*). The multitudes of heaven (*devaśaṅgha*) desert the person who has lost his *puṇya* as friends and relations desert the rich man reduced to poverty (p. 80). From riches expect no

They cloud the understanding Through the senses, which are their instruments, they bewilder the self (p. 84) and paralyse discrimination and knowledge. Control them. Avarice is an allied vice. It engenders meanness (*paishunya*) and envy (*maatsara*) Formal classifications of virtues and vices, based on psychology is common in Indian literature. They serve their purpose by emphasizing the gregariousness of virtues as well as of vices. The compromise which seeks to find solace in the practice of some virtues (*yasa-ajyamā*) while succumbing to some vices, is self-destructive. This is the purpose of such classificatory systems as that of Devala and Hārīta, which Lakṣmīdhara has cited in the *Mokṣakāṇḍa* as well as in the *Gṛhasthakāṇḍa* Mental vices are classed as twelve, and each of the twelve is the source of other vices (p. 84) Thus *moha* (delusion) gives birth to ignorance (*ajñāna*) doubt (*samaya-jñāna*) and false knowledge (*mithyā-jñāna*) The sources of passion (*āga*) are lust, comfort (*sukha*) attachment (*abhimāna*) irresistible attraction (*saṁskāra*) ignorance (*ajñāna*) and will (*saṁkalpa*) Hatred (*dveṣa*) takes six forms fury (*roṣa*) impetuosity (*amarṣa*) envy (*maṇya*) treachery (*droha*) falsehood (*mithyā*) and suspiciousness (*virakti*) Such evil dispositions are born of past *karma* (p. 86) As good *kaṁa* can correct the *viśaṁ* (impulse) springing from past *karma* there is the consoling reflection that one can by his own action live down the bad impulses inherited from his past birth Devala follows up the consequences of some of these qualities Chief among them is avidity, or unquenchable thirst (*trṣṇā*) which leads to every kind of sorrow (p. 87) It grows with what it feeds on (p. 88) Contentment (*samti* &) is the only remedy for it (p. 89) The intoxication of pride (*māda*) is equally ruinous It manifests itself in many ways, all of which lead only to sorrow (*roka*) They spring from the feeling of *mamata* The wise man who knows the non-difference between the self and the not self is unaffected by sorrow (p. 90) Realizing it, one like king Janaka, can exclaim See My wealth is limitless, because I have nothing in the world When Mithila is burnt down nothing of mine burns (p. 91) The sense of being one's own (*mamatva*) takes strange forms The calf the cowherd the owner the thief who steals the cow and be

who only drinks her milk, refer to it as *my cow* (p. 92) It is only he who realizes that there is no "I" or "Mine" that is not bound to the (wheel) of rebirth. The body is composed of the five elements, and is distinct from the self that inhabits it. Delusion lies in failing to see this. The pre-occupation of man is to act for the good of his body: that is why when he dies, he gets a new body (after rebirth). It is this *afāna*, which is the one and only enemy of man (p. 95). The mental affliction that causes delusion must be removed by the medicine of discernment (*prajñā*, p. 96).

The allied control of the senses (*indriya saṁyama*) is taken up in ch. X, pp. 97-99. The senses, like sex passion, are not overcome by exhaustion, & by overmuch indulgence. Abstinence is the only means to the end. Even avoiding places where sensual enjoyment takes place, as for example by retiring to the forest, will not lead to sense control (p. 97). Becoming a hermit or *sanyāsi* is not enough. He who has not tasted pleasures is unaware of their fascination. Sense objects recede from a person when he ceases to feed on them. The mind, like a rudderless ship in the ocean, drifts as it roams among the objects of sensual gratification (p. 99). The mind is the cause of both man's bondage and so, freedom let it be removed from all sense-objects. The self (*ātma*) is the only helper of the self. Let the self therefore lift the self (above *samādhi*) in this manner (p. 99).

THE TRUTH IN CREATION (TATVA-ŚRUTI)

A knowledge of the origin and constitution of the cosmos is essential to a right understanding of the self and its relation to the Absolute. In such knowledge lies the wisdom that liberates. This subject is dealt with in the eleventh chapter from the standpoint of the Sāṅkhya philosophy briefly. Not only the *parīkṣa* and the *Mahābhārata*, but the *śaṅkha* has accepted and reproduced, with minor changes, the Sāṅkhya account of the evolution of cosmos and its evolution *pralaya* (dissolution). The Sāṅkhya is systematic presentation is dualistic. It recognizes only two ultimate realities, namely *parameśvara* (referred to as the *Parīkṣa* by its synonym *parama*, & *inf.* p. 108) and *prakṛti*.

(or *pradhāna*) Both are beginningless and eternal. In their existence, they are independent of each other. *Puruṣa* is pure intelligence. *Caityanya* or intelligence is not a characteristic of *puruṣa* but its very essence. *Prakṛti* is an unconscious principle, which is changing. It is held together in a condition of equilibrium by the three *guṇas* *sattva*, *rajas* and *tamas* which like strands in a rope form constituents of *prakṛti*. The evolution of the universe is due to the association (*samjoga*) of *puruṣa* and *prakṛti*. The union disturbs their poise, and moves *prakṛti* to act. From *prakṛti* emerges first *mahat* ('the great one') the germ of the universe. Consciousness of the self is reflected in it. It forms the intellect (*buddhi*) whose further change brings into being the feeling of "I" (egoism) or *ahaṁkāra*. From *ahaṁkāra* spring the five organs of knowledge (*jñānendriya*) the five organs of activity (*karmendriya*) and the mind (*manas*) which is common to both organs (*ubhayendriya*). From an excess of *tamas* in *ahaṁkāra* are evolved the five subtle elements (*tanmātra*) subtle elements in the *pañcendriya* (sound, touch, color, taste and smell) and the *pañcabhūta* (*prithvi*, *ap*, *tejas*, *vāyu*, *ākāśa*) which are the gross elements. These twenty five constitute principles of the *Sāṃkhya*. *Puruṣa* is the self. He is not considered to be the cause or effect of anything but remains only an enjoyer (*bhoktā*) and an onlooker (*sākṣī*). *Avidyā* or *ajñāna* confounds the self with the physical body, the mind and the senses. If a discrimination (*viveka*) between the self and the non self arises, it ends sensibility, the feeling of joy or sorrow, pain and pleasure. The self then rests in itself, unimplicated by the panorama of world events. This is the state of liberation or *mukti* according to the *Sāṃkhya*.

In the *Mahābhārata* and in the *purāṇas* (and especially the *Vīṣṇupurāṇa*) *puruṣa* and *prakṛti* are not accepted as ultimate and self-sufficient. No explanation as to why they should move is furnished. Behind them therefore a higher power must be postulated. *Puruṣa* whose association starts *prakṛti* on the process of evolution is therefore regarded as an emanation (*avirāṇa*) of the Universal Soul (*Paramātmān* p. 108). This *Paramātmān* enters of his own accord (*svecchayā*) both *Puruṣa* and *Prakṛti* (*pradhāna*) and shakes them up (*koṭhayaati*) during evolution (*sargakāle*).

and involution (*pralaya*) The dualism is resolved into monism by this importation, and the account of the birth and dissolution of the universe rendered acceptable to Vedantic theism which is the creed of Lakṣmīdhara and his sources. But, the citation on p. 102, of a śloka from the smṛti of Yama, which declares that the *saṃjāsins* (*jaṭis*) who know the twenty five-principle-truths (*pañcavīṃśati tattvajñas*)—of the pure Sāṃkhya—reach the highest place (*param padam*) of Viṣṇu, betrays some inconsistency with the statement on p. 108 that the *jaṭi* attains the world of Viṣṇu, who is behind the twenty five *tattvas*. In the śloka from the *Mahābhārata* which concludes the chapter the order of evolution is stated in terms of the *Vaiṣṇava* account, namely the imperishable first: *i.e.*, Puruṣa and Prakṛti in the Sāṃkhya scheme) thence *raya*, from *raya* *jyotis*, (light) from *jyotis* water (*jalam* *ḥ*) and from water what carries the world (*yaṣat*) and from *yaṣat* the universe (*jagat*). The order is reversed in involution.

CONSIDERATION OF THE BODY (SARIRA-CINTA)

Reflection on the nature of the evolution and destruction of the world must enable a thoughtful person to obtain a knowledge of the place of the self in the cosmic order. It has to be supplemented by knowledge of the real nature—*i.e.*, unattractiveness—of the body (*śarīra*) which is the temporary abode of the self and with which ignorance confuses the self. If *saṃjāsins* is to be generated, such knowledge of the real nature of the body is essential. This is why a short chapter is next devoted to it. The bodies of the gods, of men and of animals are differently constituted, while desire, enmity, comfort, sorrow, hunger, thirst (physical and mental), action, fear, birth and death are common to all the beings that have bodies (p. 109). The body is next described in terms that must evoke disgust. It is said, more in sadness than in sarcasm, that whoever has a body clings to it and does not aspire even to the position of the king of the gods! He who has *trōṭka* (discrimination) is ready to desert body propped up by bones, filled with marrow, blood, urine and excrement, covered up by skin, subject to old age, and sorrow as well as disease and debility, and above all perishable (p. 110).

DISCRIMINATION BETWEEN THE BODY AND THE SOUL
(DEHA SĀMĪRA VIVEKA)

The demonstration (by authority) of the difference between the body and the self in the-body is preceded by an account of twenty-six *tatvas* of which the twenty-sixth is the Paramātmā. The account is a variation of the Sāṃkhya, and illustrates Lakṣmīdhara's eclecticism. *Jīva* (spirit *s.e.* the individual soul) is of the minutest dimension (p. 112). The activating power (*rakti*) is of three kinds (p. 113) *Viemarakti*, *kastra-rakti* and *Avidyā rakti*. Nīlāmbara interprets the three as *Isvara* (*Viprarakti*), *jīva* (*kastra rakti*) and *māyā* or illusion (*avidyā rakti*). The Paramātmā is Nārāyaṇa. He is the universal soul (*sarvātmā*) and is unaffected by the fruits of action. The other self (*karmātmā*) is united to the impediments to release (*mokṣabandha*). The (individual) soul is a reality, as the elements are (p. 116) and this is demonstrable. It exists apart from the body. It is latent in the body as fire is in the faggot, though invisible to the woodman and is brought out by the friction of the fire-stick, (p. 118). There is no destruction of the soul (*jīvanāśa*) when the body is destroyed. Death is a corruption of the body (*dehahādaśa*) and the soul departs to other bodies, when released by death (p. 118). Transit from body to body, life to life is as natural as boyhood, youth and age in the body. Only the body has an appointed end (*antavanta*). The soul is unborn (*aja*), eternal (*anīya*), permanent (*śāśvata*) and primeval (*purāṇa*). The truth of the difference is enforced by the story of Queen Mādāśā's address to her tearful son on his ill treatment by his father in which she described the body as only a jacket (*kañcuka*) for the soul, that can be discarded for other jackets (p. 120). The picturesque Upaniṣad parable of the chariot and the charioteer to describe the relations of the body and soul (p. 120) is repeated from a Purāṇa. The soul is tied to rebirth by three chains, *prākṛti bandha*, *vīkṛti bandha* and *duṣkṛti bandha* explained as

¹ See pp. 108 and 111 on and Keith Roodhya system p. 33. W. has already had the N. by. Sankhya and Vedānta accounts of the evolution of course. See *Itarabhidhāna śāstra* II 19-23 (577) *śaṅkhya prakāśanam*.

The -ary error in the Kaphorized 1 is 26 A F Gough
Philosophy of the Law had pp 131-2 compares to b = Error in
the Phaedrus of Plato

bonds of qualities, bonds of the sense organs and bonds forged by the performance of appointed rites (p. 124) The performance of sacrifices binds a person as much to rebirth as ignorance (*ajñāna*) (This is a bit at the *Larvae mārga* as contrasted with the *jñāna-mārga*) The three *gunas* (*sattva*, *rajas* and *tamas*) are imposed by *Prakṛti*. They induce in those who are dominated by them (1) fondness for knowledge and comfort, (2) action and (3) *lasya*, indolence and slumber while a mixture of *gunas* results appropriate to the disposition of the affected self. They determine the type of rebirth of the soul (p. 125) The elaborate description of the effect of the *gunas* in forming types of rebirth is purposeful. It is designed to convey instruction on the need to strive to only *sattva-guna* as a preparation for *mukti*. The difference in endowment by qualities is reflected in appetites, desires, intelligence and knowledge. The *sattva* is the person who knows what to do and what not to do, and what kinds of what he wants the soul. The *rajas* person acts only for his personal advantages and not disinterestedly. The *tamas* person is dominated by evil qualities. Their respective estimates of values differ also materially. A study of the effects of the *gunas* is thus helpful in the training for *mokṣa*. Hence, the space given to it in the epic, the *purāṇas* and in the *Upaniṣads*.

THE JIVĪTMAN AND THE BRAHMĪTMAN (JIVA BRAHMĪTMADHIVAN)

The relation of *Jivātmān* and the *Paramātmān* is that of the many in one and of the one in many. Dualism is apparent. Monism is real. The immensity of the *Paramātmān* can be illustrated by a variety of figures. It is so done in an important chapter of much value to the *śaśvat*, who has to realize this truth as the most important step in *mukti*. The universal soul is unborn (because he is eternal) but when he enters perishable body, he is said to be born. The old Upaniṣad explanation of the way in which the disembodied self is reborn is given by Yājñavalkya (III, 70 ff., p. 150). *Paramātmān* has created the five elements (fire, air, water, *ākāśa* and earth) and assumes their forms. The rains nourish plants; they nourish animals and create the male sperm from sperm becoming a

sixth element, *He* is born. As one sun, when reflected in flowing water appears as many suns, so does the Self appear to be many selves, when seen through illusion (p. 135) The individual self comes into worldly existence, dominated by ignorance and harassed by passions (p. 133) The unripe cucumber does not taste sweet but the ripe one does. Similarly the self, whose senses are imperfect through *karman* is unable to have the recollection of past births (p. 133) which the sage has. The oneness of the self and the universal SELF is shown by a person's feeling what all others feel. Altruism is a witness to the immanence of the Supreme.

He who is free to move anywhere, when confined within the body voluntarily conforms to the limitations of the body (p. 135) As there are many forms of sugar so are there many forms or shapes of the Self. The divine illusion is due to *gunas*. It is difficult to overcome. It is vanquished only by those who seek refuge in the Supreme Soul (p. 139) The evolution (*syatī*) of the universe after each aeon (*kalpa*) following its involution at the end of the previous aeon, is due to the Universal Soul. The Lord is unstained by action and witnesses them as if unconcerned. When there is a decay of righteousness, the Supreme Being incarnates Himself for the protection of the meek and the removal of the wicked (p. 140) Viṣṇu (the Universal Self) is all that is and all that is not (p. 141) The Lord has declared "He who is subject to the lure of *karma* (*karmasayak*) goes everywhere but he who realises that Vāsudeva is eternal, immutable and universal, may continue to perform *karma* and still not be subject to rebirth" (p. 142) Lakṣmīdhara declares that the attainment of Vāsudeva (the Supreme Being) should be attempted by knowledge, as mere action can only lead to rewards, like heaven which are not permanent like *mukti* (p. 143)

THE RELATIVE USES OF KNOWLEDGE AND ACTION (JAINA KARMOPA YOGAH)

The purpose for which knowledge or *karma* is advocated, to secure freedom from re-birth. On the relative efficacy of action (enjoined or voluntary egoistic or disinterested) and of

knowledge, differences of opinion have existed. The *Gita*, in particular has dealt with the problem fully and directly and it is therefore utilized by Lakṣmīdhara in his exposition though his interpretation of some terms is different from that of the authorized commentaries.

On the value of action which is voluntary and egoistic there is no difference of opinion. It is worthless. It is such action that is categorically condemned as binding the self to rebirth. Enjoined *karma* is what is Dharmic. Truth, sacrifices, austerities and charity (*satyaṃ yajña tapaś dāna*) are declared by Bṛhaspati to be characteristic features of Dharma (p. 146). This is the reason why Śrī Kṛṣṇa has pronounced these as having a purifying effect on the minds of those who perform them, and as therefore obligatory. In no circumstance will any one be justified in giving them up (p. 154). They should be deemed enjoined action (*nitya karma*) being Dharma which is mandatory. There are actions which are undertaken merely for desirable objects, such as to procure an increase of happiness or cause a continuation of earthly happiness (*pratyak-karma*); and there is aspiration behind action for the cessation of rebirth and securing the bliss that follows *mukti* (*nitya-karma*). He who does the former attains equality with the gods in *their* worlds. He who does the latter transcends the bounds of the five elements (*pañcabhūmi*). The performance of enjoined action (*nitya karma*) is obligatory. The universe is declared to be knit together by activity (*karma*). Action is better than quiescence. Unless one acts, even to live will to him be impossible. The Veda has declared that Brahman is known by the practice of austerity (*tapaś*) and austerity is in action. To keep in mind the purpose of action but to remain inactive at the same time, on the ground that action is not necessary is mere delusion (p. 148). The *karma-yoga* that has thus been indicated distinctly, explains Lakṣmīdhara only the worship of God (p. 148).

On the other hand, *jñāna-yoga* has been advocated by some as the only effective means of securing liberation. While it is true that knowledge leads to salvation, (*jñāna mokṣadāyakaṃ*) it is only from action that both the sense of well-being and knowledge spring (p. 146). *Karma* and *jñāna* are correlated, and are not rivals. A middle path has been indicated by Yogī

Yājñavalkya, viz. to combine the two. A bird cannot fly on one wing (*na kyekapakso vikagah prayāti*). Such comparisons between the two ways, as is contained in Suka's speech (p. 145) are only intended to magnify knowledge and not to condemn *karma*. Success is impossible if the two are deemed to be distinct, (*prthak bhāva na śidhyeta* p. 146). But, declares Lakṣmīdhara, action done *except as an adoration of God* (*Bhagavadārādhanam*) is futile, and leads only to bondage to rebirth (p. 149).

The taint is not therefore in action but in the spirit in which it is done. If it is done disinterestedly it is efficacious. It is even more effective, if the doer is conscious all the time that it is part of divine worship and that it is being tendered as an offering to God. Lakṣmīdhara wants the doer to realise that it is that Paramātmā (Paramervara) who does the *karma* for His own satisfaction, and not oneself. This is *attīka-tyāga*, i.e., the abandonment of the fruit of action, coupled to automatic recognition of the oneness of the individual self and Brahman. It is in this spirit that Lakṣmīdhara interprets *yogayuktah* (ordinarily taken to mean an expert in Yoga) as one confirmed in non-dualistic perception (*advaita-darśane sthitaḥ*, p. 153).

The spirit of renunciation (*sanyāsa*) has been praised but its significance is not understood. The real meaning of *sanyāsa*, as explained by Śrī Kṛṣṇa, is this. Surrender (like a deposit) of all actions for wished-for ends is *sanyāsa* while *tyāga* (abandonment) is merely relinquishment of any claim for the fruits of one's action. To give up action because of a fear of the bodily pain that it may cause is inferior *tyāga* but not so the action which is done in a spirit of detachment (*sangam tyaktva*) and surrendering the fruits of the action to God. Not to take a dislike to an action because it is unpleasant, or a liking to one because it is agreeable is in the true spirit of *tyāga* (p. 155). He who is unattached to the fruits of action and does it solely from a sense of duty is the real *sanyāsin* though he has not abandoned his fires and his *nitya* duties—as a *sanyāsin* has to do (p. 155). Sages like King Janaka attained salvation *solely* through *karma*. The Lord has nothing to gain from doing enjoined action, and yet, as Śrī Kṛṣṇa, He did it, because

He had to carry the world with him (*lolaṁamgraha*) since what a leader does is followed by others (p. 156). Whatever is done should also be done with intense devotion (*śraddhā*) and with conviction. Indifference and doubt ruin action. Knowledge dawns on the mind of the earnest worker. He who has attained self-mastery (*ātmanā*), removed his lurking doubts by knowledge and renounced action by yoga is not tied to rebirth by his actions. The self whose individuality has been destroyed by knowledge never more comes back to birth. Seeds burnt by fire do not germinate (p. 159).

WHAT CONTRIBUTES TO TRUE KNOWLEDGE (ĀTMA JĪĀNA HETAVAH)

Whether by itself or in association with *karma* the knowledge of the self is declared the only means of attaining liberation. The ways in which this knowledge can be obtained have still to be discovered. *Ātma-jñāna* can spring from intuition. Mystics derive it so. But a normal person has to labour hard to secure it. The long preparation needed for it has first to be gone through by the *śaṅkhya*. There is so much in common in the different prescriptions which have been given by *śaṅkhya*, *pūrāṇa* and the *Gītā*, that such differences (as exist in the enumerations) are to be construed as due to the circumstance that no list claims to be exhaustive. Spiritual experience is at the back of the advice. It must naturally have varied from sage to sage.

Lakṣmīdhara places first (p. 160) the enumeration of the pre-requisites of the attainment of *ātma-jñāna* given by Yājñavalkya. The practice of Vedic chanting, the performance of enjoined sacrifices (*yajña*), continence (*brahmacarya*), the practice of austerities (*tapaś*), fasting and self-dependence lead to the realisation of knowledge of the Self (III, 190). The *Brāhmaṇas* add to these a competent knowledge of the meaning of the Veda and its teaching, mastery of *Mīmāṃsā* and *Dharmasāstra*, the practice of *ahimsā* (non injury), control of the senses, and learning generally. It affirms that austerities only destroy man, while by learning (knowledge) immortality (*śukṛti*) is obtained. The removal of the demerit flowing from bad actions is the first pre requisite, according to the

Alahabhārata The epic adds that without *devout* action the attainment of knowledge is never obtained. Such devout action is then illustrated by a citation from Yājñavalkya (p. 161) which places first among the duties of the seeker of *mukti* the direction of a spiritual guide (*ācāryopāśanam*), followed by association with good men, gentle speech avoidance of the touch (and even the sight) of women, fellow feeling for all living beings, relinquishment of family ties with assumption of worn-out red-coloured clothing giving up contact with objects of sense gratification and idleness and somnolence, dispassion pure-mindedness (*sattvaśuddhi*), and desirelessness (*aspykha*). Obviously such training implies (except as regards the rule prescribing association with the good) that the advice is only meant for the *sanyāsin* whereas the indications of the way by other writers are for all—lay men as well as anchorites. The *Gita* (being a gospel of salvation for all) emphasises the moral qualities and training which every one must acquire. Pride, guile, violence, hardheartedness, deceit personal impurity fickleness, lack of self-control, absence of dispassion lack of insight into the real meaning of birth, death old age and illness, attachment to family and friends, and absence of equanimity as well as a feeling of indifference to desirable and undesired things, are all vices or weaknesses that one should shun. Their opposites should be cultivated by the *sanyāsins*. The climax of the advice of Śrī Kṛṣṇa, is reached in His insistence on devotion (*bhakti*) to Him and Him alone, as the most valued possession of the seeker. The *sanyāsins* must also realize the value of seclusion for meditation, of the enduring nature of a knowledge of the self and of insight into the value of the knowledge of truth (p. 162). A man may have divine or demonic gifts (*daivānūśampat*) and dispositions which are noble or ignoble. The former lead to liberation and the latter to bondage. (p. 163) Deliverance is solely the gift of the Lord (*īśvara*). Knowledge of this truth is hidden from common vision. Place devout worship of God foremost among all enjoined actions (*sarva-dharma*). In self-surrender to Him and Him alone lies your assurance of *mukti*. He gives the intelligence to grasp the truth to those who visualize Him being the highest, and identify themselves in thought and deed with Him. His compassion to them lifts the obscuring fog that hides from

them the knowledge that liberates (p. 161) The way of devotion is one that every one may and *must* tread whatever be his *āstama* and the truth must be burnt into every aspirant by sight, hearing and mind.

It should be noted that *bhakti-yoga* is thus *included* in *karma-yoga* and that knowledge of its secret is part of the *jñāna* which ensures *mokṣa*.

YOGA AND ITS BRANCHES (SAPALLAŚH)

The attainment of the *jñāna* by grace or by intuition should be regarded as exceptional. The ordinary way of securing it lies in a special training. The imparting of this discipline and training, and indicating its stages, purposes and effects are the aims of Yoga. The frequent references to the application of yoga as a means are not to ordinary mind-control, such as one may himself obtain in some *small* measure, but the allusion is to the *perfected* system by which *direct* attainment of the condition in which the discriminative knowledge (*viveka-jñāna*) is reached in the state called *samādhi*. The *Yoga-darśana* which was expounded by its aphorisms by Patañjali, analyses the physiological and psychological bases of the process of reaching this state. It aims in furnishing a practical aide to a philosophy of life. The systematisation of the practice is very ancient; and yoga is itself far earlier than its formulation as a system (*darśana*). Its ideas occur in very early philosophical literature. The *Bhagavad-gītā* and some other parts of the *great epic* give the essentials of the Sāṃkhya Yoga system that is found in a completed form in the aphorisms of the Patañjali. Yoga has always been popular with the earnest seekers. Insistence on the direction of a teacher in the search for the liberating knowledge is to ensure the guidance of an adept, under whose experienced supervision, there will be neither fault nor lapse, such as will not only miss the aim with which the search was begun, but lead to undesirable physical, mental and spiritual consequences. The attempt is not to be made in an amateurish way for the hazards in playing with the difficult instrument which appears as the mind-body are great. The *purāṇas* have elaborately reproduced the features

of Yoga training and philosophy. In fact, the addition of *Iśvara* as the twenty-sixth principle in the Sāṃkhya system p. 102 which it accepted made the *Yogadarsana* a theistic version of Sāṃkhya (*Servara-Sāṃkhya*). It made it possible for Vedāntic thinkers to utilise the transformed system as a help in the search for *mukti*.

The value placed by Lakṣmīdhara on the Yoga, as a *direct* means of securing the *jñāna* that frees, is shown by the large space he gives to a very condensed statement of its main doctrines and teachings. The concluding chapters of *Mokṣakāṇḍa* are virtually taken up with it. By his time, the system had been perfected by Vyāsa, (c. 4th century A D) Vācaspati (9th century) and Bhoja (c. 1000). The large part that the exposition of the Yoga must have had in philosophico-religious training of the Classical Age is indicated by the pre-occupation of the *Mahābhārata* and the Purāṇas, which reproduce the features of the system almost in the finished form it assumes in the *Yoga sūtra*. It is significant that Lakṣmīdhara relies more on them and on smṛtis, which had absorbed Yoga principles, like those of Vyāsa, Vāṛṇavalkya, Devala, Dakṣa, Śaṅkha and Hārta, than on the *Yoga-sūtra* which he rarely quotes. It is noteworthy that while smṛti-commentators of reputation, like Vararūpa and Medhātithi, not to mention older writers like Asaṅg or Bhartṛyāja, are quoted by Lakṣmīdhara, he makes no citations from or reference to even the more famous *bhāṣyakāras* on the philosophical systems. There is an obvious intention behind the discrimination.

VALUE OF YOGA

The "weak" are bound while the "strong" escape the fetters of *samsāra* as the bigger fish and the bigger animals and birds break away from the nets in which they are entangled, while the smaller are caught (p. 166). Such strength springs in the case of men from Yogic training. To the adept in Yoga, *mukti* is certain: there is no rebirth for him, declares Yoga Vāṛṇavalkya, who accordingly adjures every one to prefer the *yoga dharma* to all other forms of *dharma*. If who treads the path of Yoga makes the supreme transit on the road which is infested with

many risks (*bahudosa*)—even as a well-guided person is able to travel in safety through a forest full of wild animals and robbers (p. 167) Yoga is open to all, irrespective of caste, sex or past way of life; and, by utilizing it, every one can gain the supreme end. The *Gita* exalts the *Yogi* above the *tapasvī* (practitioner of austerity), the enlightenment seeker (*jñāni*), and the *karmī* (sacrificer) and among *yogis* he who shows devotion to God is the one who is the best of his class (p. 167)

DEFINITION OF YOGA

The direction of the mind by self-training so as to bring about union with Brahman, is the *Vīṇasphāraṇa* definition of Yoga. Dharma is more technical the pre-eminent (*śābhyas*) Yoga is what would make the mind (*manas*) free of activity (*vrttikāra*) unite the *ātmā-jīva* to Paramātmā and achieve liberation (p. 166) The subjugation (*avartana*) of the world, of the self and of the senses is what Yoga achieves, says Dharma (p. 181) But the triumph does not spring from non-essential and superficial features of Yoga or other training. Yoga cannot come from mere residence in the forest or from much study or from *vratas* or *yajñas* or from austerity (*tapas*) or even from strictly following the course of physical training indicated in Yogic culture, or from anything else—to one whose mind is steeped in worldly pursuits. It can arise only from application (*abhyāsa*) practice (*śābhyāsa*), belief in its virtue, repeated trials and fail res, parity balance of all *śāstras* and contemplation of the self. Yoga triumphs only when the *Yogi* attains self-bliss (*ātmananda*) is contented only in it, and is one with the self, (p. 185) This is definition by *ends*, while the earlier definition was by *process*.

MEANS OF YOGA (YOGA-SAMĀDHI)

The eight means of Yoga are stated, in the very words of Patañjali, but it is significant that the creation claims to be from the *Mahābhārata*. The aim is obviously to emphasize in greater a thoroughness because the divine *Vijñāna* is its *Yogeshvara* || 29

the *Paramatman* who shines in the heart like a lamp, should be contemplated, and the words of *śruti* describing Him should be mentally recalled to help in the concentration.

RULES FOR FOOD ETC.

Yoga is helped or hindered by the physical condition of the *śarīra* (body). The selection of suitable food is therefore important. A man's nature and disposition are affected by the type of food he eats. Systematic and progressive fasting (*cāndrāyama*) is beneficial. Only light food should be taken. Chastity should be preserved, and loose thoughts or sights (like those of nude women) should be avoided. The sex urge, when strong, should be controlled by immersion in water and repeating the *aghamaṇḍana* prayer (p. 177). The time and the place for Yoga practice should be chosen with care.

DANGERS IN NEGLECT OF RULES

It is risky to play with the mind-body. Deafness, dulness, failure of memory, dumbness, blindness and fever may afflict the ignorant or careless practitioner (p. 177). Such diseases as occur from neglect of rules, may be cured by Yogic processes like *prāṇa* *śūdra* (p. 179). So can demoniac possession cure snake-bite and poisons (p. 180).

HOW TO DO YOGA (YOGAVIDHĪ)

In the elaborate description of the way to begin Yogic exercises, great stress is laid on making a strenuous attempt to realize the *Paramatman* in all, and All-in Him (p. 182). Such power of concentration is hard to acquire and it can be attained only by practice combined with dispassion (*vairāgya*).

DESCRIPTION OF THE SUCCESSFUL YOGIN (VĪRĀTASYA LAKṢAṆAM)

Seen from different angles, he who has been successful in Yoga both a *jyoti* and a *maṭta*; for he is in union with Brahman and is liberated from *saṁsāra*. Eloquent descriptions

doing so is to furnish suitable subjects for *dhyāna* to the *māmakas*, who practise mental concentration. In depicting the dangers or diseases (*upasarga*) to which the *yogin* is liable, stress is laid on a natural law: one becomes what one intensely longs for. This is as true of the higher as of the lower types of yearning. The need for concentration of the mind on only those aspects of Brahman as seers have testified to, as affecting best His *vibhakti* is vital. In Indian hymnology the so called prayers, uttered by a *yogin* do not take the conventional form of begging for gifts, but are commemorative: they merely recall to the mind every aspect of the Divine. The aim is to habituate the mind of the *māmakas* to dwell, in constant contemplation, on such aspects as will enable him to realise Brahman. The repetition of innumerable names of Supreme Being, each of which is descriptive of one aspect, in the multi-form or omniform Being, has the same end. *Manana* (recalling to the mind) *śravana* (hearing) *śrutiśikṣa* (chanting) and *dhyāna* (intensively contemplating) of such names or aspects are accordingly commended as effective forms of spiritual exercise. A *stotra* or hymn of praise is neither petition for favours, nor an attempt to please by flattery a Being who is above it. It is a flood of ecstatic memory which can carry the mind of the hymner to his spiritual destination. The refrain by constant meditation on it, he is liberated (*śuddhā dhyāna vimuktaye*, p. 191) occurs, for instance, at the end of every *stāka* in the extract from the *Ānandāśāstrīya* in which the *yogin* is adjured to think, one after another, of aspects of the Supreme.

g His universal lordship, identity with the one essence, birthlessness, eternal existence, omniscience, irresistible might, attributelessness (*arguna*) etc. some of which appear to conflict with some others, but are really not inconsistent.

Spiritual experience reflects the power of both thought and mystic instruments, like the *pranava* or *omkāra*. After an elaborate explanation and eulogy of the mystic syllable (pp. 196-201) it is declared that he who is constantly associated with it, need entertain no fear of his ultimate release. The *pranava* is the bow: the self (*ātma*) is the arrow and Brahman is the target (p. 199).

The accounts of the *Pranava* merely paraphrase the *Upasarga* eulogies of *Omkāra*.

In selecting the *dhyaṇa-avasthāpam* i.e., the mental picture of the Supreme Being on which his thoughts should concentrate the seeker is advised to begin with the lower (materialized) forms of Brahman and then ascend to the highest (p. 203)

RESULTS OF YOGIC PRACTICE

After one has practised Yoga for some time he begins to feel its beneficial reactions on his health temperament mental condition and powers of endurance. The effects are also external, and are seen in the friendly attitude of men and animals to the yogin (p. 211) These are indications that the yogin is on the right road (*yoga-pratyiti-cikṣaṇa*) When he begins to perceive (as with his own eyes) the self and the earth in resplendence his perfection in the practice is imminent But, the path is beset with dangers, which are to be treated as diseases (*upasargāḥ*) that require immediate attention if they are to be cured Physical reactions of an unfavorable kind are less serious than the more insidious mental and spiritual effects, which the Yogin's growing strength has to overcome. The temptation to utilize the new power to gain objects of sense gratification is a common danger The correctives to the aberrations are briefly indicated in ch XXI which ends with the assurance that the yogi who is intent always on Brahman, will be freed from disease (*upasarga* p. 215)

Super normal powers are developed in the adept in Yoga. They are classed as eight: *anāṁsa mahimā* and *laghima prāpti prakāmyam* *īśitvam*, *varitvam* and *kāmānālayitvam* Of these the first three are known as *śūdrā* and the rest *śūdrā* The adept can contract or expand his stature or size become lighter than air making it possible to cover quickly great distances gain the power of seeing everything near or distant hidden or open, and of moving about in space as he desires, (*yathēśāśritvam*) gain command over even superhuman agencies prolong life indefinitely and lastly subdue to his will any one whose shadow he treads, or enter into the minds of distant persons and pass into the bodies of any one. These great powers constitute a snare One must practise Yoga not for getting such powers, but to attain *mukti* The yogin

must therefore avoid entanglement in them, and move towards his goal of freedom, recognising that all that one experiences is unreal (*śaśt*) and that the only reality is *Brahman*. This knowledge will bring him the tranquillity which culminates in *śaśt* (p. 217). The real proof of the fruition of *Yoga* is not the development of such supra normal powers but the attainment of deathlessness in *śaśt* (p. 218).

THE MAN OF THE POISED MIND (STHITAPRAJÑA-CĀRYAM)

The aim of Yogic discipline is to produce the poised mind (*sthitaprajña*). The acquisition of it is the mark of *yoga-siddhī* the successful end of the training. He alone gets the serenity that precedes and leads to *śaśt*. Mental calm is the gift of the renunciation of objects of desire. From it springs inability to be depressed in sorrow and elated in joy. Passion, fear and anger flee the desireless person. As rivers enter the ocean and go on filling it, without raising its level, so he, whom desires leave unaffected, is the person to whom serenity comes, not the man who desires the desirable.

At the root of renunciation lies the recognition of the nature of the self and of its relation to the universal Self. It is he who has realised this truth that attains the poise, which looks at good and evil in life with equal indifference. His attitude arises from the knowledge that *Brahman*, the immutable and the immortal, and the eternal moral law are all embodiments of the Supreme, as declared in the *Gītā* (XIV 27). He sees the Lord in everything and everything in the Lord, (p. 222) losing his sense of duality (*dvādvaita*). The best *yogin* is he who feels thus, and looks at every one and everything with an even eye. Such a person, said, Śrī Kṛṣṇa, was very dear to Him. This truth does not dawn upon the human mind easily. It may even take myriads of births before one arrives at an insight into it, and realises that All is Vāsudeva (*Brahman*) and attains Him (*Gītā*, VII 19).

Having thus summarized the teaching of the *Gītā* on the subject, Lakṣmīdhara proceeds to illustrate the doctrine from number of legends in the epic and the Purāṇas.

The reply of Prahāda to his father Hiranyakaśipu when asked if he had been properly taught the science of polity by his teachers, (p. 244) as recorded in the *Viṣṇupurāṇa* (I xix, 34-49) brings out this truth. As the child in his inexperience and ignorance, takes the fire-fly for fire, so *aśāna* blinds people to reality and they mistake appearances for it. If a prince, whose eyes have been opened, is taught the best means of overcoming enemies and gaining allies, he may retort, as Prahāda did, that in the universe everything is a manifestation of the Paramātmā (Govinda) and the distinction of friend and foe is meaningless. Gods, men, animals, birds, and even reptiles are all forms of the Supreme Being (Viṣṇu) existing seemingly detached from Him. He who knows it knows that everything in the universe is identical with himself and looks upon them all with an even eye. In the face of cosmic unity all such distinctions vanish.

Another apologue relating to Prahāda is cited from the *Mahābhārata*. A sage named appropriately Ajagara (the boa constrictor) was questioned by Prahāda on the secret of his equanimity under all conditions. The sage replied that having known how life comes into being and goes out, the decline, progress and destruction of the universe, he had learnt neither to rejoice nor to feel sad. Everything in the universe is tied to death. He had realised the Brahman behind creation and behind destruction. He proceeded to describe in detail how the elements of this knowledge had made him live like an *ajagara*—mort, insensible to pain and joy to starvation and food, taking all that comes with calmness. Such a mode of life (*vratā*) is the *ajagara vratā* which is held out as an ideal to the enlightened. It is not quietism but serenity *in action* after attaining *jñāna* that the sage claims for his mode of life.

The legend of Devala and Jaigīshavya is next cited to show how equanimity springs from *jñāna*. The sage, whose miraculous powers of transferring himself to other worlds, when apparently he was present all the time in the hermitage of Amṭa Devala, was a *mahā yoga*. His indifference to homage and abuse made Devala ask him the secret of his serenity. His

Bṛatīparva 178, 17-37

Bṛatīparva 236.

His powers are described in *Bṛatīparva* ch. 51

must therefore avoid entanglement in them, and move towards his goal of freedom, recognizing that all that one experiences is unreal (*asat*) and that the only reality is *Brahman*. This knowledge will bring him the tranquillity which culminates in *sukhi* (p. 217). The real proof of the fruition of Yoga is not the development of such super-normal powers but the attainment of deathlessness in *saoka* (p. 218).

THE MAN OF THE POISED MIND (STHITAPRAJNA-CARITAM)

The aim of Yogic discipline is to produce the poised mind (*sthitaprajña*). The acquisition of it is the mark of *yoga-siddhi*, the successful end of the training. He alone gets the serenity that precedes and leads to *sukhi*. Mental calm is the gift of the renunciation of objects of desire. From it springs inability to be depressed in sorrow and elated in joy. Passion, fear and anger flee the desireless person. As rivers enter the ocean and go on filling it, without raising its level, so he, whom desires leave unaffected, is the person to whom serenity comes, not the man who desires the desirable.

At the root of renunciation lies the recognition of the nature of the self and of its relation to the universal Self. It is he who has realized this truth that attains the poise, which looks at good and evil in life with equal indifference. His attitude arises from the knowledge that *Brahman*, the immutable and the immortal, and the eternal moral law are all embodiments of the Supreme, as declared in the *GUA* (XIV 27). He sees the Lord in everything and everything in the Lord, (p. 232) losing his sense of duality (*dvaita-bhava*). The best yogi is he who feels this, and looks at every one and everything with an even eye. Such a person, said, Śrī Kṛṣṇa, was very dear to Him. This truth does not dawn upon the human mind easily. It may even take myriads of births before one arrives at an insight into it, and realises that All is Vāsudeva (*Brahman*) and attains Him (*GUA*, VII 19).

Having thus summarised the teaching of the *GUA* on the subject, Lakṣmīdhara proceeds to illustrate the doctrine from a number of legends in the epic and the Purāṇas.

The reply of Prahlāda to his father Hiranyakāśipu when asked if he had been properly taught the science of polity by his teachers, (p. 244) as recorded in the *Vishṇupurāṇa* (I xix, 34-49) brings out this truth. As the child in his inexperience and ignorance, takes the fire-fly for fire, so *ajñāna* blinds people to reality and they mistake appearances for it. If a prince, whose eyes have been opened, is taught the best means of overcoming enemies and gaining allies, he may retort, as Prahlāda did, that in the universe everything is a manifestation of the Paramātmā (Govinda) and the distinction of friend and foe is meaningless. Gods, men, animals, birds, and even reptiles are all forms of the Supreme Being (Viṣṇu) existing seemingly detached from Him. He who knows it knows that everything in the universe is identical with himself and looks upon them all with an even eye. In the face of cosmic unity all such distinctions vanish.

Another apologue relating to Prahlāda is cited from the *Mahābhārata*. A sage named appropriately Ajagara (the boa constrictor) was questioned by Prahlāda on the secret of his equanimity under all conditions. The sage replied that having known how life comes into being and goes out, the decline, progress and destruction of the universe, he had learnt neither to rejoice nor to feel sad. Everything in the universe is tied to death. He had realized the Brahman behind creation and behind destruction. He proceeded to describe in detail how the elements of this knowledge had made him live like an *ajagara*—inert, insensible to pain and joy to starvation and food, taking all that comes with calmness. Such a mode of life (*vratā*) is the *ajagara vratam* which is held out as an ideal to the enlightened. It is not quietism but serenity *in action*, after attaining *jñāna* that the sage claims for his mode of life.

The legend of Devala and Jaigīshavya is next cited to show how equanimity springs from *jñāna*. The sage, whose miraculous powers of transferring himself to other worlds, when apparently he was present all the time in the hermitage of Ananta Devala, was a *mahāyogi*. His indifference to homage and abuse made Devala ask him the secret of his serenity. His

Bhagavadgītā 178, 17 37

Bhagavadgītā 216.

His powers are described in *Bhagavadgītā* ch. II

reply was that he who strives for *mukti* obtains eternal joy by attaining Brahman, is therefore beyond praise and abuse, and can ignore both.

The reply of Jaḍa to Dattātreyā, as given in the *Mārkaṇḍeya purāṇa* (ch. 37) when asked to look into the root of his grief, illustrates another aspect of the truth. Pain and pleasure joy and sorrow are all due to the mind only. The self is a thing apart from both the body and the mind. Accordingly it is unaffected by the joys and afflictions to which they are subject. The same self exists in all bodies, as the same air may be found in different vessels (p. 31).

The fourth illustration is a dialogue between a king and a Brāhmaṇa, who had been pressed into service as bearer to carry the king's palanquin. Finding the pace slow the king enquired, and was told that it was due to the inability of the short Brāhmaṇa to keep step with the other bearers. The king addressed the Brāhmaṇa and asked him why he could not keep step though he looked strong. The dialogue between the king and the Brāhmaṇa goes to the root of the matter as the Brāhmaṇa does not recognise the distinction between "you" and

I between *jāt* and the king within the *jāti* since all are manifestations of the same Brahman. He then instructs the king in the philosophy of the self, eternal and indivisible which manifests itself in many apparent forms. The word I is wrong when used by an individual of himself and right only when used of the *ātman* (p. 234). In all bodies only one Person (Purūṣa) resides (p. 235). He is immanent (*vyāpī*) attributeless (*nirguṇa*) behind nature free from birth, *bandha* and other qualities, is pure knowledge, and is undefinable by name, class and so forth (p. 137).

The conclusion is enforced by the Brāhmaṇa by a story of the sage Rbhu and his pupil Nidāgha, whom Rbhu used to visit (unrecognised) once every thousand years. When treated to a sumptuous meal, and asked if he was satisfied with the food, the sage pointed out, in his questions and answers, the delusiveness of any distinction between the eater and the food, the host and the guest, as well as the unreality of qualities and sensations. There is only one reality viz., the Brahman. When met again, and asked by Nidāgha whether he had seen a king on

an elephant going on a procession into the city and holding up Nidāgha, who also wished to enter the city, Rbhu (unrecognized) refused to see the distinction between above and below between king and elephant, and between his questioner and himself (p 142) Nidāgha then recognized his old teacher who had come again to teach him this truth.

The drift of these legends, and of this chapter is that the physical training of the *yoga* is ineffective without the *evēka-jāna* which liberates. From it alone can spring the poised mind.

THE DESTINY OF THE PERSON WHO LAPSES FROM YOGA (YOGABHRAṢṬAGATIḤ)

The way of Yoga is hard. If failure in pursuing it can only lead to sorrow one will be deterred from attempting to tread it. The question of what becomes of a man who makes the attempt and fails to reach perfection (*siddhi*) is therefore pertinent. It was put by Arjuna, and Śrī Kṛṣṇa gave a reassuring answer. Neither in this world nor in the hereafter does a bad time await such a person. No one who attempts the good is ever lost. (The novice in Yoga is termed *Yoga yaj* by the *Vīṣṇupurāṇa*, while the adept is termed *Vīṣṇupanna-samādhiḥ*). He is reborn in a good family with the impulse of his previous good action clinging to him and after generations of steady ascent, he becomes a *yogi* again, succeeds in the effort and attains liberation (*mukti*). This is the destiny of the *yogayaj*. The adept, having fulfilled his training attains *mokṣa* at the end of his life.

PORTENTS OF DEATH (ARISṬHIN)

The object of Yoga is to conquer death by conquering the tendency to rebirth. Death can therefore have no terrors to the *Yogi*. But, the knowledge of the time when physical death may happen, and the body die, is helpful to the *Yogi*. By his mastery of Yoga he is able to prolong his life at will, and determine like Bhīṣma the moment of his death. Death in *Uttarāyana* when the Sun has set on his northward course, is believed to be helpful in the transit by the path of light (*arcir-mārga* or *devayāna*). Belief in omens, portents and

dreams is ancient. The long recital of such harbingers of death in this chapter may be presumed to reflect the Yogic experience of many adepts, and should be regarded as empirical rather than a mark of superstition.

THE PASSAGE OF THE SOUL FROM THE BODY (UTKRĀNTIḤ)

The *mukṣaka* pants for the time when the self will be released from the body. Death has only an auspicious meaning to him. To the *munir* it opens the way to endless trial and tribulation. The *mukṣaka* is one who has set his face towards *mukti*. He will welcome the separation of soul from body. It will mean for him either *mukti* after death or rebirth, with an acquired impetus to the goal.

Death is to be welcomed with preparations as if receiving a guest. The dying person should abandon fear and depression, purify himself, collect his faculties, turn towards the east or the north, reach a spot to the east or north of his dwelling, which is level and clean, and after receiving the last advice perform a hundred *dhāraṇas* and retain them in the head. When he is tired out by the effort involved in the *dhāraṇas*, the breath will pass out upwards. Abandoned by it, the *Yogi* (as a self filled with the effulgence of the *prāṇas*) will attain release (*nirvāṇa*). This is the procedure indicated by Devala (p. 255). The *Ārkhadeya Śaṅkha* paraphrases the prescription of the *dhāraṇa* by advising the dying *Yogi* to meditate on Brahman, overcoming in its course the three limiting *guṇas*, and gradually coming to see even the mind (p. 256). The *Gitā* in a rapturous passage, adds the further detail that the departing self should leave, with the mind fixed upon the Lord alone (p. 257). A person who all through has had no other occupation for his mind but thoughts of the Lord, and who dies with them is assured of *Atisṅga*. Manu compares (for encouragement) the fitting of the spirit from the body to the dropping of the tree into the river on whose bank it has stood, or the departure of the bird from the falling tree (p. 258).

The released self has to march through appointed routes to either *mukti* or to places from which it has to return in rebirth. The *Upaniṣads* have blazed the ways from the mystic experience

of seers. The Smṛtis and Purāṇas paraphrase the revealed texts that describe the path of the spirit. Yājñavalkya who, by recognition of his compeers, is the Yogi among *smṛtikāras* explains the mode of transit. The soul has many rays, some dark, some red, some variegated, and some purple. Of these rays, one runs upwards, penetrates the solar sphere, transcends the world of Brahman, and passes to beatitude. The rays, which are directed downwards, compel rebirth in the world to reap the fruits of *karma*. The soul that transcends Brahmaloka is welcomed by the Supreme Being, and to it there is no rebirth (pp. 258-259). Those who have attained heaven in virtue of the performance of sacrifices, gifts and austerities are, after their sojourn in heaven, transformed into mist, the night, the dark fortnight, and *dakṣiṇyana* (winter solstice), the regions of the manes (*pitṛ*) the moon air showers, water and the earth. They are then subjected to life on the earth. There is a penalty for those who miss the opportunity that life affords for acquiring the redeeming knowledge: they are driven back to rebirth. Such of them as have done good actions, without acquiring the knowledge that liberates, will be born in positions, which are half way to the life in which the knowledge will dawn. Those who have led evil lives, must be reborn as reptiles, insects or butterflies. The indication is only illustrative. The *Bṛhadāraṇyakopaniṣad* (VI 15) which Lakṣmīdhara quotes here, allows the way of light even to the elect among householders and *śrāpavṛsthas* who have learnt the fundamental truth. They too pass from light to day from day to the bright half of the month, from *śukla-pakṣa* to *uttarāyaṇa* from it to the worlds of gods, from those worlds to the Sun and from the Sun to the plane of lightning. When they reach the last, a spirit meets them and conducts them to the world of Brahman, from which there is no returning. Lakṣmīdhara interprets the expressions *akāśa* (day) etc. in the Upaniṣad as references to the divinities whom such souls have, in the last birth most adored.

CONCLUSION

The *Mokṣakāṇḍa* ends in a note of triumph. The gods, who regard themselves as above man, have not his opportunity

nor his access to the condition from which there is no return for in the *mahāpralaya* or the dissolution at the end of a *kalpa* they must perish and come back to their old forms in a new *vyūha*. The *śukta* will never return. In beatitude he experiences the union of all being with the Supreme. The march of the *śukta* to his goal is beyond the vision of even the gods, who vainly covet a destiny beyond their reach. The attainment of Brahman is not a mere incident in one person's *jānma*. It is a cosmic event of the first magnitude. For it marks the culmination of a pilgrimage spread through aeons in the indescribable bliss of *Brahmānanda*.

श्री गणेशाय नमः

श्रीलक्ष्मीधरविरचित

कृत्यकल्पतरुः

मोक्षकाण्डम्

मङ्गलाचरणम्

वेदान्तोक्तिविशेषैर्मन्त्रगलदुधारमायातमः

स्वीरोन्मीलदमेयचिन्मय^१परब्रह्मकृतानात्मने ।

ते यस्मै स्पृश्यन्ति तन्मपरमानन्दाः मनन्दादयः

काण्डे वक्ति चतुर्दशे विजयरो मोक्ष म लक्ष्मीधरः ॥

प्रतिज्ञा

मोक्षप्रस्तावना मोक्षम्वरूपचिन्निरूपणम् ।

धानप्रस्थ तथा धानप्रस्थधमाः क्रमादि ॥

पत्न्याभ्रमोऽथ मन्यासो यतिधर्मो विरागता ।

तदेतु पङ्क्तयोपेतः धामादिपरियजनम् ॥

इन्द्रियाणां जयस्तत्त्वमृष्टिद्विजारीरचिन्ननम्^२ ।

विशेषाच्च जरीरस्य जीवप्रस्थात्मता तथा ॥

१ चिन्मय—ग

२ चरीरचिन्नम्—ग

ज्ञानकर्मोपयोगित्वमात्मज्ञानस्य हेतवः ।

सपल्लवाश्च योगाद्या मुक्तानां लक्षणं क्रमात् ।

ध्येयस्वरूपं योगस्य प्रवृत्तेर्लक्षणानि च ।

उपसर्गाः क्रमेणाऽत्र तथा योगविमूलयः ॥

स्थितप्रज्ञस्य चरितं^१ योगघ्नघ्नगतिः पुनः ।

अरिष्टानि तपोत्क्रान्तिरर्थिरादिपथस्तथा ॥

इति लक्ष्मीधरः श्रीमानात्मविद्याविचारदः ।

पञ्चणां मोक्षकाण्डे ऽत्र चर्द्धिचातिमजीघटत् ॥

तत्र मोक्षप्रस्तावना

मार्कण्डेयपुराणे^१

महमित्यङ्कुरोत्पन्नो ममेति स्कन्धवान्^२ महान् ।
 गृहक्षेत्रादिशालाश्च पुत्रवारादिपल्लवः ॥
 धनधान्यमहापश्रोऽनेककालप्रवर्द्धितः ।
 पुण्यापुण्यप्रसूनश्च सुखसुखमहाफलः ॥
 अपवर्गपथध्यापी मृदसपर्कसेचनः^३ ।
 विधित्सामृद्धमालाढ्यो हृदि जातो महातरु ॥
 संसाराब्जपरिभ्रान्ता ये तच्छायासुपाभिनाः ।
 'अन्तर्ज्ञानसुखा धीरास्तेषामाघ्नन्ति कः कुतः ॥
 पैस्तु सत्सङ्गपापाणशितेन^४ स महातरु ।
 छिन्नो विद्याकुठारेण ते गतास्तेन वर्त्मना ॥
 प्राप्य ब्रह्मधनं शीत नीरजस्कमकण्टकम् ।
 प्राप्नुवन्ति परां प्राज्ञाः निवृत्तिं वृत्तिवर्जिताम्^५ ॥

१ १ ११

२ स्कन्धवान्—वा

३ मठमग्निसंस्पर्श—वा मृदसपर्कसेचन—उच

४ शान्तिज्ञान वा भ्रान्तिज्ञान—स

५ पापाणशितेन—स

६ निवृत्तिं वृत्तिवर्जिताम्—स

अपवर्गपथध्यायी^१ मोक्षमार्गाधरोपकः ।

‘विधिस्मा’ लिप्सा । ‘शितं’ साक्षीकृतम् । ‘इति
धर्जिता’ मनोव्यापाररहिताम् ॥

महानारत

सुखं मोक्षस्तु लोकेऽस्मिन् तत्तु^२ लोको न दुष्पते ।

प्रमत्तः पुत्रबारेषु धनधान्यममाकुसः ॥

यज्ञैस्तपोमिर्मियमैर्ब्रह्मैश्च

द्विष समामाद्य पतन्ति केचित् ।

तस्मात्तुषेयं परमं पवित्रं

शिखं द्वि मोक्षं परमं भवन्ति^३ ॥

विष्णुपुराणे^४

अनेकजन्ममाह्वी संसारपवर्षी ब्रजम् ।

मोहभ्रमे प्रयातोऽसी वासनारणुकुण्ठितः ॥

प्रक्षाल्यते यदा मोक्षस्य रेणुर्ज्ञानोपचारिणा ।

तदा संसारपान्थस्य याति मोहभ्रमं शमम् ॥

मोहभ्रमे शमं यात त्वस्यान्तःकरणं पुमान् ।

अमन्यातिशयाचार्य पर मिबाणसृज्यति ॥

१ अपवर्गपथध्यायि—उप

२ तत्तु ध्येयं—य

३ मिहन्ति—उप

४ ६ १९-२१

५ कश्चिन्मिह—वा

॥ २ ॥

अथ मोक्षस्वरूपम्

तत्र मार्कण्डेयपुराणे^१

ज्ञानपूर्वो वियोगो योऽज्ञानेन सह योगिनः ।

सा मुक्तिर्ब्रह्मणा वैक्यमनैक्यं प्राकृतैर्गुणैः ॥

^२ 'ज्ञान' मत्र परम ब्रह्ममाज्ञास्काररूपम् । 'अज्ञानेन सह वियोगः' अविद्यानिवृत्तिः । 'योगी',—

आत्मप्रयत्नमापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।

तस्या ब्रह्मणि सयोगो योग इत्यभिधीयते ॥

इत्यादि विष्णुपुराणादि

प्रतिपादितयोगवान् । 'सा मुक्तिर्ब्रह्मणा वैक्यमि'ति योऽयमज्ञानेनाऽविद्यया सह योगिनो वियोगस्तस्मिन् मति या जीवस्य ब्रह्मस्यरूपेण^३ विभूतिरतिशयानन्दाद्यभिप्यस्ति रिति यावत्, स एव मुक्तिशब्दार्थः । प्राकृतैश्च गुणैर्यदनैक्य मात्यन्तिको वियोगः सोऽपि मैव नार्थान्तरमित्यर्थः ।

१ १५ १

२ इयम् अत्र परम ब्रह्ममाज्ञास्काररूपम् —ग

३ ६ ७ ११

४ स्वप्नेष्वभिर्भूति —ग

तदुक्तं ब्रह्मपुराणे

अज्ञानमन्धमेवस्तु मोक्षो ब्रह्मस्यस्थितिः ।

प्राकृता गुणाः भगवद्गीतासूक्ताः । तथा—

सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

नियमन्ति महाबाहो देहे बहिनमक्षयम् ॥ इति ।

बिष्णुपुराणे^१

तद्भावाभावापन्नस्तनोऽसी परमात्मनः ।

भवत्यमेवी मेवञ्च तस्याऽज्ञानकृतो भवेत् ॥

विमेवजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।

^२आत्मनो ब्रह्मणो मेवमसत्त्वं कः करिष्यते ॥

‘तद्भावाभावा’ ब्रह्माऽहमस्मीनिष्ठात्मचिन्तनम् ।

वसुः

अग्राऽऽत्मन्यनिरेकेण त्रितीयं चेन्न पश्यति ।

प्राप्तीमृतः स गृहेति वक्ष्यपक्ष उवाचनः ॥

भूयते च छान्दोग्योपनिषदि

परं ज्योतिर्यमस्य स्येन रूपणाऽमिनिप्ययत इति ।

अयमग्राधः—ग्रहमाक्षात्कारज्ञान उत्पन्न अज्ञान
स्यापिधापरनामधेयस्य चित्तयात् तत्पृथगेवप्रत्ययास्तमय
मति परं ज्योतिर्ग्रहस्यरूपमुपमस्यस्य भूत्वा ‘स्येन रूपण’
स्थाभाषिकेन विद्वानन्वादिमपण ‘अमिनिप्ययत’ अमि
प्यस्तो भवतीति । तथा च

[६ १५-१६]

२ अज्ञानादज्ञानमेव—आ add न

३ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—अन्वये मति—॥

वेदान्तसूत्रम्^१—

“सम्पद्याधिर्भावः^२ स्थेन शब्दा”दिति ।

तथा च सांसारिकदुःखजातमभिधाय^३ विष्णुपुराणे^४

निरस्तातिशयाह्लादसुखभाषिकलक्षणा ।

मेयजं भगवत्प्राप्तिरेकान्ताऽऽप्यन्तिकी भता ॥ इति ।

महामारते

निर्वाणं परमं मौख्यं धर्मोऽसौ पर उच्यते । इति

जीवभावात् ‘दुःखान्निवर्तते’ इत्यभिधाय

वेचलः

स तथा निवृत्तो निर्गुणदिष्ठमन्वो जन्मजरामरण
दुःखविनिर्मुक्तः सुप्तवत् भक्तवत् विषमपानवत् सत्त्वादि
हीनः ^५तमात्रावस्थितः परमसुखमैकान्तिकमधिगच्छतीति
सांख्यम् ।

‘तथा निवृत्तः’ जीवस्थापावकाविषोपाधिनिवृत्तये सति
प्रधीभूतः । ‘निर्गुणा’दि[पदानां]^६तत्तत्कार्यकारणादिविशेष
परत्वेनाऽपौनरुक्त्यम् । जन्मजरामरणदुःख[निर्मुक्तिश्च आ
त्यन्तकी जन्ममरणदुःख]^७योरत्यन्ताभावोऽपवर्ग इति पूर्वमेव
वेचलेनाऽभिधानात् । स्वप्नादिदृष्टान्तेन स्वगतदुःखानुभवाभाव
दर्शयति ।

१ ४ ४ १

२ सम्पद्य धिर्भाव — भा

३ दुःखजातमभिधाय — म

४ १ ५ ५९

५ सम्मानावस्थित — भा and म

६ [] Supplied by भा and म

मुनर्वेषः

सायुज्यं मासोक्यं प्रकृतिलपो मोक्षमेति बहुविधं
प्रयोजनम् । तेषामैश्वर्यावाप्तियुक्त्वा हिरण्यगमनारायण-
शिबमहेन्द्रसोमसूर्यस्कन्दज्येष्ठोमादेर्षाप्रभृतीनां देवतानां
मैफजल्प(?)सायुज्यम् ॥

तत्मासोक्यमन्युवयविशेषत्वावतुपदिष्टम् । पृथि-
व्यादिषु भूतेष्वपिदेवतत्वं तद्भावमावित्त्वं च प्रकृतिलपो
वसेंपराहुतपद्मवरुणमाभ्यसरस्वतीनां पृथिव्याग्न्यम्बुबाध्या
काशेष्वप्यप्यत्वंमपिदेवतत्वं तद्भावमावित्त्वं च योगविशेषात्
भवति । 'अपुनर्मघो मोक्षः' । 'ज्येष्ठा'ऽग्न माहेश्वरी शक्तिः ।

महाभारत

यजेन दधानामोति वैराजं तपसा पुनः ।

सन्ध्यामाह्मणस्स्थानं वैराग्यात् प्रकृतौ सयम् ॥

ज्ञानात् कैवल्यमामोति पञ्चैना गन्धः स्मृताः ।

वैराजं स्थूलमद्भुतशरीरमोक्तृजाकस्यवच्छिन्नपर-
मात्मस्वरूपं विराजः । तस्य ध्यानं । अथ सूक्ष्मं प्राणैन्द्रिया-
वच्छिन्नः परमात्मैव । 'प्रकृतिः सिसृभावच्छिन्नः स एव ।

ब्रह्माण्डपुराणे^१

पुण्येन लिङ्गेन प्राणाधनं न युज्यते ।

तन पदस्य वै यो मोक्षो मुक्तस्य तन तु ॥

ममार विनिर्मुक्तं तु भुक्तो लिङ्गेन मुच्यते ।

न चापि यिविधं मोक्षो वै तत्त्वदर्शिमि ॥

१ ब्रह्मपुराणे—न मोक्षो न

पूर्वो वियोगोऽज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।
लिङ्गाभावात्तु कैवल्य कैवल्यात्तु निरस्त्रनः ॥

‘पुर्पष्टकं’ लिङ्गदारीरम् ।

मार्कण्डेयपुराणे^१

यथा हि कनकात्^२ लिङ्गमपद्रव्यवदग्निना ।
वग्घदोषं द्वितीयेन स्वण्डेनैक्यं ब्रजेन्दुप ॥
न विशेषमवाप्नोति तद्व्ययोगात्मना गतिः^३ ।
निर्वग्घदोषस्तेनैक्यं प्रयाति ब्रह्मणा सह ॥
यदाऽग्निरग्नौ प्रक्षिप्तः समानस्वमनुब्रजेत् ।
तदाऽव्यस्तन्मयो भावी न युध्येत विशेषतः ॥
परेण ब्रह्मणा तद्वत् प्राप्न्यैक्यं वग्घकल्मसः ।
योगी याति पृथग्भावं न कदाचिन्महीयते ॥
यथा जलं जलेनैक्यं निक्षिप्तमुपगच्छति ।
तथाऽऽत्मा साम्यमभ्येति योगिनाः परमात्मना^४ ॥

‘कनकात् स्वण्डं’ पृथग्भूतमिति शेषः । ‘साम्यं’मे
कत्वम् ।

ब्रह्मपुराणे

क्षीरात् समुद्धूतं त्वाज्यं न पुनः क्षीरतां ब्रजेत् ।
पृथक्कृतो^५ शुणोभ्यश्च नाऽऽत्मा भूयो शुणी भवेत् ॥

१ ४ १७—४१

२ कनकात् स्वण्डं—त and वा

३ गति—त. and न

४ परमात्मना—त.

५ पृथक्कृतोभ्यश्च—त

क्षीरे क्षीर जले तोषं पयने पक्वमो यथा ।
 ब्रह्ममावनया योगी याति तन्मयतां तथा ॥
 एवं तन्मयतां योगी ब्रह्ममावनया गतः ।
 विहाय शोकमोहौ तु सर्वं ब्रह्मैव पश्यति ॥
 यथा क्षप्रमया भाति केवलस्फटिको मणिः ।
 पुण्यस्यापि बिहीष्या चीनन्यं भाति केवलम् ॥

महाभारते

यथाऽर्णवगता नद्यो व्यक्तीर्जहति नाम च^१ ।
 न च स्वतां नियच्छन्ति तद्वशाः^२ सत्त्वसंक्षयः ॥
 एवं सति कुतः संज्ञा प्रेक्षभाबः पुनर्भवेत् ।
 प्रतिसंमिश्रिते जीवेऽप्युद्यमाने बिभ्रोयतः ॥
 परेण परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै ।
 विमुक्तकर्मा शुद्धेन ब्रह्मेन च सुषुप्तिमान् ॥
 विमलात्मा स^३ भवति समेत्य विमलात्मना ।
 यथा क्षमौ दुःखसुखे जहाति
 मुक्तेस्तवाकर्षा गतिमेष्यच्छिद्रः ।
 मुनिप्रमाणागममङ्गलैश्च
 दोते जराश्रुत्युमयावतीतः ॥

‘न च स्वतां नियच्छन्ति’ स्वस्य सुखदुःखं न व्यजस्तीत्यर्थः । ‘सत्त्वसंक्षयः’ जीवस्य सम्यक्क्षयो बन्धविच्छेद इत्यर्थः । ‘प्रेक्षभाबो’ जन्म । ‘अच्छिद्रः’ निद्रादौ ररहित इत्यर्थः ।

१ क्यमि — क

२ दण्ड — क and क

३ च for स — क and स

तथा

संपोष्य तपसाऽऽत्मानमीर्ष्यामुत्सृज्य मोहनीम् ।
 व्यक्त्वा काम च मोहं च ततो ब्रह्मत्त्वमश्नुते ॥

¹मृत्सिंहपुराणे

तपो हि यः सेवति फाननस्थो
 बने महत्सत्त्वसमाधिपुतः ।
 विमुक्तपापो नियत प्रशान्त
 स्तं याति दिव्यं पुरुष पुराणम् ॥

1 मृत्सिंहपुराणे ९. १०—म and ना

विमुक्तपापो हि मयः प्रशान्तं प्रयाति विष्णोस्त्वर्गं त्रिवेगम् ।

इति मुनिपाठः

श्रीर श्रीर जले नोयं पवने पवनो यथा ।
 ब्रह्मभावनया योगी याति तन्मयतां तथा ॥
 एवं तन्मयतां योगी ब्रह्मभावनया गतः ।
 विहाय शोकमोहो तु सर्वं ब्रह्मैव पश्यति ॥
 यथा स्वप्नभावा भाति केवलस्फटिको मणिः ।
 पुरुषस्यापि चिदीप्सया चैतन्यं भाति केवलम् ॥

महाभारते

यथाऽर्णवगता नद्यो व्यतीर्जन्ति नाम च^१ ।
 न च स्वर्गां नियच्छन्ति तद्बद्धाः^२ सत्त्वसंक्षयः ॥
 एवं सति कुतः संजा ग्रन्थमाद्यः पुनर्भवेत् ।
 प्रतिसमिभित्ते जीवेऽग्रहमाणे विप्रोपतः ॥
 परेण परधर्मा च भवत्येव समेव वै ।
 विमुक्तकमां शुद्धन बुद्धेन च सुबुद्धिमान् ॥
 विमलात्मा स^३ भवति समेव विमलात्मना ।
 यदा ह्यसौ बुद्धिस्तुते जहानि
 मुक्तस्तबाग्यां गतिमेत्यलिङ्ग ।
 मुनिप्रमाणागममद्वैत्य
 शैत जराशुश्रुमयावर्तीनः ॥

‘न च स्वर्गां नियच्छन्ति’ शब्दप्राप्त्युपलक्षणं न त्यजन्ती
 त्यर्थः । ‘सत्त्वसंक्षयः’ जीवस्य सम्यक्संक्षयो च-पविच्छेद
 इत्यर्थः । ‘ग्रन्थमाद्यः’ जन्म । ‘अलिङ्गः’ सिद्धशरीररहित
 इत्यर्थः ।

१ अर्णव — न

२ बद्धा — न च

३ स (च) न — न च

छिन्नो वृत्तिविशेषार्थमुत्क्रामेत् । क्रमशो यायावरानां वृत्ति
मुपास्य वनमाभयेदुत्तरायणपूर्वपक्षे ।

ममुः^१

सन्त्यज्य ग्राम्यमाहार सर्वं चैव परिच्छदम् ।

पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा^२ ॥

अग्निहोत्रं समादाय गृह्यं^३ वाऽग्निपरिच्छदम् ।

ग्रामादरण्यं निष्कम्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥

‘सर्वं परिच्छद’ ग्राम्यमित्यर्थः । ‘गृह्यं’ स्मार्तमग्निम् ।

‘अग्निपरिच्छद’ क्षुक्लुषादिकम्^४ ॥

यमः

यजाह्वान्यग्निहोत्रं च धेनू रथपरिच्छदम् ।

समादाय सवारो वा तदाऽऽरण्यं ब्रजेद्विजः ॥

पुत्रे ज्येष्ठे शुण्वति तत्कुटुम्बं निवेद्य च ।

वाराक्षिप्य वा गच्छेन्निर्ममो विजितेन्द्रियः ॥

याज्ञवल्क्यः^५

सुतविन्यस्तपतीकस्तथा वाऽनुगतो वनम् ।

बानप्रस्थो ब्रह्मचारी भ्रात्रिः मौपामनो ब्रजेत् ॥

१ ६ ३-४

२ मेघातिथि — परिच्छदं वक्ष्यमाणानुसंग्यादि । वसि भार्याया इच्छा
तथा मृत्युमन्त्रम् अन्वया एवास्ति । अन्ये तु तदानीं निक्षिप्य वृद्ध्या गृहेति वदन्ति ॥
मम्या भार्यावामनं विधिः पुत्रेषु मित्रेण वनगमनं वा । अगम्यामपि मृतायां वनगमन
आपस्तम्बादिभिः समकथं पुत्ररायाय इत्यत्र । अन्येऽपि वक्ष्यमाणं नास्ति न बानप्रस्थः ।
इतरं पुत्ररायान् परैरुद्धीयानि व्यवस्था ॥ (ed.) ibid., I 497)

३ एही अग्निपरिच्छदम् — वा

४ अग्निपरिच्छदं क्षुक्लुषादिकं (विधातिथिः I 497)

५ ३, ४५

॥ ३ ॥

अथ वानप्रस्थ्यम्

तत्र महाभारते

आश्रमाश्रमं गच्छेदित्ययं तृतीयो विधिः ।
नित्यं हि शृत्पुत्रागच्छन् कर्म संप्रतीक्षते ॥
उत्पाद्य पुत्रानश्वणांश्च कृत्वा
वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय किञ्चित् ।
स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा
भरण्यमासाद्य मुनिर्नृमूषेत् ॥

यमः

द्वितीयमायुषो भागमुपित्वा तु गृहे विजः ।
तृतीयमायुषो मार्गं गृहमेधी बने बसेत् ॥
गृहमेधी यथा पश्येद्दक्षीपतितमात्मनः ।
शिथिलत्वं च शास्त्राणां तदाऽरण्यं समावधेत् ।
उत्पाद्य धर्मतः पुत्रानिष्ट्वा यज्ञैश्च शक्तितः ॥
हृद्वाऽपत्यस्य चाऽपत्यं ब्राह्मणोऽरण्यमावधेत् ॥

शकुनिवितौ

पुत्रानुत्पाद्य संसृज्य ब्रह्मण्याप्य तभ्यो वृत्तिं विधाय
दरिः संयोज्य गुणवति पुत्रे कुरुम्बमावेक्ष्य कृतप्रस्थान

लिङ्गो वृत्तिविशेषार्थमुत्क्रामेत् । क्रमशो यायावराणां वृत्ति
मुपास्य वनमाश्रयेदुत्तरायणपूर्वपक्षे ।

मनुः^१

सन्त्यज्य ग्राम्यमाहार सर्वं शैव परिच्छदम् ।

पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वन गच्छेत्सहैव वा^२ ॥

अग्निहोत्रं समादाय गृहं^३ बाह्मिपरिच्छदम् ।

ग्रामादरण्यं निष्कम्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥

‘सर्वं परिच्छदं’ ग्राम्यमित्यर्थः । ‘गृहं’ स्मार्त्तमग्निम् ।

‘अग्निपरिच्छदं’ सुकृच्छ्रादिकम्^४ ॥

यमः

पञ्चाह्वान्यग्निहोत्रं च येनू रथपरिच्छदम् ।

समादाय सवारो वा तदाऽऽरण्यं व्रजेद्विजः ॥

पुत्रे ज्येष्ठे शुण्वति तत्कुटुम्बं निवेश्य च ।

वाराक्षिप्य वा गच्छेन्निर्ममो विजितेन्द्रियः ॥

पाञ्चवल्क्यः^५

सुतविन्पत्न्यपत्नीकस्तथा बाह्नुगतो वनम् ।

धानप्रस्थो ब्रह्मचारी साप्तिः सौपामनो व्रजेत् ॥

१ ६ १-४

२ मेवातिथि — परिच्छदं वनप्रस्थानागमनार्थम् । वरि भार्याया इच्छा
तदा मन्मथकम् अस्याया एवमित्यर्थः । अथ्ये तु तदानीं निक्षिप्य वृद्धा नहेति वनपत्नि ॥
मन्या भार्यावामयं विधिः पुत्रेषु निक्षेप वनप्रस्थेन वा । अथवापि पुत्र्या वनप्रस्थेन
आत्मन्यवस्थितिं स्वयत्तं पुत्र्यावत् इत्यत्र । यत्परिच्छदपक्षं नास्ति न शक्यम् ।
इतर पुत्र्याण्य परिपृक्ष्यतिथिं व्यवस्था ॥” (ed Jha, I 497)

३ गृही बाह्मिपरिच्छदम् — वा

४ अग्निपरिच्छदं सुकृच्छ्रादि (मेवातिथिः I 497)

५ १ ४

‘ब्रह्मचारी’ ऊर्ध्वरेताः । ‘सामिः’ धैतानामिसहितः ।
‘सौपासनो’ गृह्यामिसहितः^१ ।

छागलेयः

पुत्रेषु भार्या संस्थाप्य वन गच्छेद्यथाविधि ।
अपत्नीकः समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्ब्रह्मात् ॥

आपस्तम्बः^२

अथ वानप्रस्थः । अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्र-
जति तस्योपदिशन्त्येकामिरनिकेतस्पावशमाञ्छरणो मुनिः
स्वाध्याय एषोत्सृजमानो वाचम् । तस्याञ्जण्यमाञ्छादन-
विहितम् । ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वस्तयंश्चरत् ।
अन्नतः प्रवृत्तानि । ततोऽपो वायुमाकाशमित्यमिनिभ्रमेत् ।
तेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः फलतो विशिष्टः । अथ वानप्रस्थ-
स्येषाञ्जुपूर्यमेव उपदिशन्ति । विद्यां समाप्य वारान्
कृत्वा जमीनायाय कर्माण्यारभते सोमावराद्धर्चानि यानि
भूयन्त गृहान् कृत्वा सदारः सप्रजः सहाग्निभिः यद्विग्रामा-
द्वसेत् । एको वा शिलोज्जेन वस्तत । न चाज्ज उर्ध्वं प्रतिगृही-
यात् । अभिषिक्तश्च सुदृष्ट्यात् । शनैरपोभ्युपपादमिप्रक्षमि
मुन्व आदित्यमुषकमुपस्थोत् इति सर्पघोषकस्पर्शानविधिः ॥

क्षारलवणममुमांमानि वजयन्^३ । तस्य दूधद्रव्याणामेक-
उपदिशन्ति पाकार्थं भोजनार्थं वा असिपरशूदायादीनाम् ।

१ विज्ञानेन — ब्रह्मचरी अपरोगः, तत्रैव वैष्णवजिदिनः, तथा वै-
ष्णवो गुरुप्रसङ्गस्य वने ब्रह्म ॥

२ ११ १८ १ २ ११ ११ १ ११ ११

३ Not found । १ १०१ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११

तत्र क्षारलवणममुमांमानि २ (११ ११ ११) । क्षारम् शुद्धवैष्णविकम् । क्षारलवणं

द्रुद्रानामेकैकमुपावायेतराणि वस्थाऽरण्यमवसिष्ठेत् । तस्या
 ऽरण्येनैवाऽऽ उर्ध्वं होमं वृत्तिः प्रतीक्षाऽऽच्छादनं विहितम् ।
 येषु कर्मसु पुरोडाशाभ्यवस्ते कार्याः । सर्वं चोपांशु
 सह स्वाध्यायेन नाऽऽरण्यमभ्याश्रयेत् । अग्न्यर्थं क्षरणम् ।
 आकाशे स्वयम् । अनुपस्तीर्णं शय्यास्थाने । नभे मस्ये प्राप्ते
 पुराणमनुजानीयात् । सूर्यासं वा नियममन्विच्छन्नन्वहमेव
 पात्रेण सायं प्रातरन्नमाहरेत् । ततो मूर्ध्नि फर्लः पर्णस्तृणै
 रिति वर्तयन्भरेवन्ततः प्रवृत्तानि ततोऽपो वायुमाकाशमित्य
 निनिःश्रयेत् । तेषामुत्तर उत्तरः संयोगः फलतो विशिष्टः ।

‘अत एव’ ब्रह्मचर्यात् । एकाग्रिः यदा ब्रह्मचारी ध्यान
 प्रस्थो भवति तदा लौकिक एकोऽग्निराहाय्यः । ‘अनिवेतः’
 गृहरहितः । ‘अशर्मा’ सुन्दरहितः । ‘अक्षरणः’ रक्षकशून्यः ।
 ‘शुनि’ मीनी । ‘अन्ततः प्रवृत्तानि’ आरण्येर्नीचारादिभिः
 कियन्तमपि कालं नीत्वा ततो मूलादिभिस्तृणपर्यन्तैः फालं
 पापयेत् । ‘अन्ततः’ तान्येष मूलादीनि द्विर्मां विना
 वातादिना पतितान्पावाय वर्तयन्भरेत् । ‘अभिनिःश्रयेत्’
 भवेत् । ‘मोमावरादृष्यानि’ मोमयागात् प्राचीनानि दश
 पूर्णमासादीनि । ‘अभिपिक्तं’ ज्ञानं । ‘अभिघ्नन्’ जल
 प्राण्यपसारणाय उर्वरं पाणिना ताडयन् । ‘तस्य द्रुन्द्र द्रव्या
 णामिति’ । तस्य ध्यानप्रस्थस्य विहितद्रव्याणां दायादीनां
 युगलमुपादेयमित्युपविष्टान्ति । ‘आरण्येन’ फलादिद्रव्येण

अममृष्टम् (इत्युक्त्वा p १४०) आरण्येन वृक्षमण्यमिति कुल्लूकः । निर्बलसिन्धो
 धारणं वर्धते —

मिन्द्राहते धीर्ध्वं गत्यै गोधूमश्रेष्ठौ ।

वायुर्ध्वं देववायुर्ध्वं वायीधुर्ध्वं तथैव च ॥

स्त्रिचक्रार्थं तथा पथ्यगूर्धं क्षारमगस्त्युत ।

इति शेषः । 'प्रतीक्षा' आतिथ्य । 'सर्वे चोपांशुकर्मकाण्ड' सर्वमुपांशु कर्म कर्तव्यम् । 'नाऽऽरण्यमभ्याभाषयेदिति' नाभ्यधिकं मन्त्रादिभिः स्वीरे शरण्य इविराभाषयेत् । मन्त्रोऽपि मध्यमाभ्यामेव । 'अग्न्यर्थे शरणं' यद् कुर्यात् । मात्मार्थं शर्यासने कुर्यादिति शेषः । 'पुराणमनुजानीयात्' पुरातनमत्र ब्राह्मणेभ्यो वचादिति शेषः । 'अन्वहमेव पात्रणे' स्वस्वस्तनवृत्तिरुच्यते ॥

॥ ४ ॥

अथ वानप्रस्थधर्माः

तत्र मनुः^१

मुन्यग्रेर्विविधैर्मैष्यैः शाकमूलफलेन वा ।
एतानेव महायज्ञाभिर्बपित्रिचिपूर्वकम् ॥
वसीत धर्मं चीर वा सार्यं स्नायात् प्रगे तथा ।
जटाञ्च विमृश्याभित्यं ह्रमश्रुलोमनम्बानि च ॥
यज्ञक्ष्यः स्यात्ततो वचाद्दलितं मिक्षं च शक्तितः ।
अमूलफलमिक्षामिरचयेदाभ्रमागतम् ॥
स्वाध्याये नित्यपुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः ।
वाता नित्यमनावाता मर्षमृतानुकम्पकः ॥
वैतामिकं च जुहुयावग्निहोत्रं यथाविधि ।
दर्शमस्कन्धयन् पर्व पौर्णमासं च योगत ॥
^२भक्षेष्टचाग्रयणं चैव वातुमास्यानि चाऽऽहरेत् ।
उत्तरायणं च क्रमशो वक्षस्याऽप्यनमेव च ॥
वामन्तशारदमैष्यैर्मुन्यग्रेः स्वयमाह्नवैः ।
पुरोडाशांश्चर्त्तुं चैव निर्वपेत्तु पृथक्पृथक्^३ ॥

१ ६ ५—१६

२ भक्षेष्टचाग्रयणं इति उक्त्वा

३ विधिरचित्तेनैव वृत्तं इति तुष्टिगमनी

देवतान्यथ तद्वत्त्वा^१ वन्यं मेध्यतर इविः ।
 श्योर्षं समुपभुंजीत खवर्णं च खयंकृतम् ॥
 स्यसज्जोदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च ।
 मेध्यवृक्षोद्भवान्यन्यान् स्नेहो^२ फलसंभवान् ॥
 बजयेन्मधुमांसानि भौमानि कवकानि च ।
 मूलदूणं सिद्धं^३ चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥
 न फालकृष्टमभीषादुत्सृष्टमपि केनचित् ।
 न यातयामान्यास्तो^४जि पुष्पाणि च फलानि च ॥

'नक्षत्रेष्टयो' नक्षत्रेष्टयो "जमिषा अकामयते" इति
 तैत्तिरीयब्राह्मणोक्ताः । 'उत्तरायण' "सवत्सर वसन् विषाय
 इष्टी" रिष्यापस्तम्बसूत्रोक्तम् । 'वसस्यायनं' वासायण-
 यज्ञः । 'भौम' मग्न बने चराणां गोजिह्विकेति प्रसिद्धम् । 'कव-
 कानां' द्विजत्वेन मिषेषे प्राप्ते पुनर्मिषेषो मूलदूणादीनामपि
 भक्षणे तत्समप्रापञ्चितार्थः ।

पमः

अकृष्टोत्तं मूलफलं ग्रीहीन् सखित्य चाऽपरान् ।
 हविष्यान्नं प्रयच्छेत्तु महासत्रेषु पञ्चसु ॥
 यस्यै यस्यै यथा इष्टं देवतायै हविर्द्विजः ।
 तस्यै तस्यै तथा सम्यक् हविष्यं कल्पयेत्तु पृथक् ॥
 आचनेन विधानेन सार्धं यातरुपस्पृष्टोत् ।
 वेपुश्चामाकम्भीचारास्तन्तुयोषणवेपुकाः ॥

फलानामुपभुञ्जीत पक्वमांसं च वर्जयेत् ।
 मूल पुष्प फलं पत्रं विषा स्पृशजतोगजम् ॥
 भक्षयेत् स्वयमाहृत्य कृष्टं च परिबर्जयेत् ।
 यतः पत्रमुपावद्यान्न तत्पुष्पमुपाहरेत्^१ ॥
 यतः पुष्पमुपावद्यान्न ततः फलमाहरेत् ।
 यतश्च फलमावद्यान्न ततः क्राष्टमाहरेत् ॥
 यस्य छायामुपासीत न ततः किञ्चिदाहरेत् ।
 न वृक्षेदशमशर्कं हिमातपसद्भो भवेत् ॥
 शोपयन्नात्मनो देहं तपसा सिद्धिमाप्नुयात् ।
 न नक्तं किञ्चिदभ्रीयादुदकं क्षुपितं पिबेत् ॥
 सर्वभूतेषु नियतं सबसेत् सततं द्विज ।

छागलेयः

शाकमूलफलाहारो जर्तिलापुष्पमेष च ।
 नीबारो मांसमपचा आहारो वन्य एव च ॥
 वर्षासु फलधान्यानि उत्सृज्य नवसंग्रहम्^२ ।
 उषणं च स्वयं कुर्यान्मधुमांसविषर्जितः ॥
 अध्यात्मपरसन्तुष्टो जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
 रात्रौ ध्यानपरो नित्यं निद्रालस्यं विषर्जयेत् ॥
 अत्र मांसं व्याघ्रादिधानोपजानं भक्ष्यं मेतरदित्युक्तम् ।

पाशवत्स्थ^३

वान्तः श्लिषणस्त्रायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।
 स्वाध्यायवान् वानशीलः सर्वमत्स्यहिते रतः ॥

१ ना oon to this line

२ नवग्रहम्—रा. and वा.

३ मरुतं न सर्वं कुर्यात्—म and वा

४ १ ४

भूस्वपतिः^१

पसीत चर्म भीरं वा छप्पोपानद्विबर्जितः ।

सुमन्तुः

अभिकार्यममीयेको भूमिदाप्या जटाजिनम् ।

वन्याद्यं वनवासश्च वानप्रस्थस्य कीर्तितम् ॥

वसिष्ठः^२

^३आवणकेनाऽग्निमुपसमाधायाऽऽहिताग्नि [ः स्यात्] ।

वृक्षसूत्रिक ऊर्ध्वं पञ्चम्यो मासेभ्योऽनभिरनिकेतनः । वधा-
देवपितृमनुष्येभ्यः स गच्छेत् स्वर्गमानन्त्यम् ॥

‘आवणकेन’ वैलामसं शास्त्रं आवणकमिति मर्त्ययज्ञः ।

तदुक्तविधिमेत्यर्थः ॥

‘शरण्यः सर्वमृतानां संविभागकृष्टिः अमत्सरी परी-
वादपैशुन्यरूपावावर्जितः । शुचिर्ग्रामं न प्रविशेत् । अर-
प्यनिष्ठयः पञ्चर्यं पुरोडाशौश्चर्कं वा निर्वपेत् । ^४पर्वभागेषु
देवान् पयामागैर्योजयेत् । एकाग्निपरायणः । परैस्तृष्ट्याभ्या-
ममान्तरितानि नाऽभ्यवहरेत् । परिपूर्तां मोक्षितां भूमिमा-
क्रामेत् । संस्कृतानि मन्त्रैरपि श्रयेत् ॥

बोधायनः^१

वनप्रतिष्ठस्तन्नुष्टः चर्मवीराजिनप्रियः^२ ।
 देशविप्राधिकार्यपु युक्तस्तपसि तापसः ॥
 कृच्छ्रां वृत्तिमसहार्था सामान्यां मृगपक्षिभिः ।
 तद्वद्भुजान्तसमावां कपायककुकाश्रयाम् ॥
 परिगृह्य शुभां वृत्तिमेतां दुर्जनवर्जिताम् ।
 वनवासमुपाश्रित्य ब्राह्मणो नाज्वसीदति ॥
 मृगैः सह परिस्पन्द सवासम्येष तैः सह^४ ।
 तेनैव सहशी वृत्तिः प्रत्यक्षं स्वर्गलक्षणम् ॥

गौतमः

न फालकृष्टमपितिष्ठेत् ग्रामे च न प्रविशेत्^५ ।

देवसः

सर्वप्राणिष्वनुक्रोशो हृदयतुष्टिरपायचिन्तनं सर्वोप
 भोगवर्जनम् । भूमिशिलातृणसिफनाशर्कराणामन्यतमापि
 शयनं सदा मत्स्ययोधो धर्ममार्जयमनर्दनं चेति ॥

‘अनुक्रोशो’ दया ।

पैठीनसिः

वानप्रस्थोऽरण्यमभिप्रश्य ब्राह्मीमिष्टिं कृत्वा अग्निपूज
 इत्युपस्थाप्य वन्येन जीवेन्नीयारहृदयदरणावमभ्योतिथिपि

१ १ २ १ - २३

२ अत्रिष्टि इति मुद्रितबीजावली

३ तद्वद्भुजान्तसमावा इति मुद्रितबीजावली (पृ १)

४ तद्वत्सम्येष च इति मुद्रितबीजावली (पृ)

५ तेनैव इति ना न अत्र मुद्रित बीजावली च

६ १ १ - २३

तदेवतामितर्पणं कुपसक्तं दिवाद्वरात्रिचतुर्थप्रभृतीनि कृत्वा
 रक्षो भूतः कृशः कशी घमनिसन्ततञ्च मृगचर्पया वा वरन्
 क्षपयेद्विन्द्रियद्रामम् । यायाचरीं वा वृत्तिमुपासीत ॥

‘ब्राह्मी’ ब्रह्मवेद्यया । ‘नक्तं दिवेत्यादि’ नैतेषु काष्ठेषु
 भोजनविकल्पः । शक्यपेक्षयोऽप्यत इति बौधायन^१ ॥

अथ वानप्रस्थस्य द्विविध्यम् । पञ्चमानकाऽपञ्चमान
 काश्च । तत्र पञ्चमानकाः पञ्चविधाः स्रारण्यक-^२र्षतुपिककन्द
 मूलमक्षाः, फलमक्षा, शाकमक्षा इति । तत्र स्रारण्यका
 नाम द्विविधाः, विविधमारण्यमाभयन्त, इन्द्रावसिक्ता
 रेनोवसिक्ताश्चेति । तत्रेन्द्रावसिक्ता नाम बह्विगुल्मलता
 वृक्षाणामानयित्वा सायं प्रातरभिहोर्त्रं कृत्वा यत्पतिषि
 प्रभृतिभ्यश्च दत्त्वा अयेनरच्छेपमक्षाः । कन्दमूलफलशाक-
 मक्षाणामप्येवमेव पञ्चैव—अपञ्चमानका उन्मज्जकाः, प्रवृत्ता
 शिनो मुलेनावापिनस्तोयाद्वारा वायुमक्षाश्चेति । तत्रोन्म
 ज्जका नाम छोहादमकरणवर्जं हस्तेनाऽऽवापिनः प्रवृत्ताशिनः ।
 मुलेनाऽऽवापिनो मुलेनाऽऽवदते । तोयाद्वाराः केवलतोया
 द्वाराः । वायुमक्षा निराद्वाराश्चेति । वैष्णवसानां विहिता दशै
 ता दीक्षाः । अशान्ताविधिमभ्युपेत्य दण्डश्च मोमं दिनद्व्याऽऽ
 मासः । वैष्णवसाः सिध्यन्ति निराद्वाराश्चेति शास्त्रपरि
 ग्रहः सर्वेषां ब्रह्मवैष्णवसानाम् ॥

हारीतः

भेतां आचणकं वामिमाषाय वल्कलशानवर्मवीरकु-
 शमुज्ज^३फलकवामा वानप्रस्थोक्तान् पिबिना । वामप्रस्थो

द्विविधो भवति—त्यानुज्ञापिकोऽनुग्रह्यापिकश्चेति । स्वा
नुज्ञापिकश्चतुर्विधः—एकवृत्तिः संप्रक्षालक आत्मवृत्ति
रहितकर्म ।

एकवृत्तिर्वीक्षितो गुरुणाऽनुज्ञातो विश्वमुपनिष्कम्प
निष्कामलक्षणमपुरुषदुःखपायादीनां वा मूलफलानां यत्
प्रथमं पश्येत् तेन पणमासान् यापयेत् । समाप्ते पुनर्ग्रहणम् ।
कन्दमूलफलवेषु हयामाफनीचाराणां मासपर्याप्तमाह्वय तव
हरेषोपयुनक्ति ससंप्रक्षालोदन्तोद्ध्वलिकमुगोपचारी (?)
प्रभृतय आत्मवृत्तयो भवन्ति । शीर्णपर्णशैवालगोमयाद्य
हिसकोऽनुग्रह्यापिकश्चतुर्विधोऽर्द्धमासमध्यायी चातुर्मास्यपा
ण्मास्यसांबत्सरादित्येकः । एतामिदृशिमिराह्वय देशपितृ
मनुज्यार्थान् कुर्वीत शेषं प्राश्नीयात् । 'आषणक आऽग्नि'
मिति पत्नीरहितत्वेन श्रेताग्न्यभावे बोद्धव्यम् । वैष्णवस
प्रोक्तेन आषणकमग्निमाघायत्यन्वयः ।

मनुः^१

त्यजेवाश्वयुजे मासि मुन्यध्वं पूर्वमधितम् ।

जीर्णानि र्वध चासांसि शाफमूलफलानि च ॥

गौतमः

^२नातिसप्तस्मर भुञ्जीत ।

विष्णु

^३सप्तस्मरनिषयी पूर्वनिषयानाश्वयुज्यां जघ्यात् ।

मनुः

अग्निपक्ताशनो वा स्यात्कालपक्षमुगेव वा ।
 अश्मकुटो भवेद्वापि वन्तोत्तुम्बलिकोऽपि वा ॥
 नक्तं चाऽन्नं समग्रीयात् दिवा वाऽऽहृत्य शक्तिः ।
 चतुर्पक्षास्तिको वा स्यात्स्याद्वा पष्ठाष्टमासतः ॥
 चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले शृण्वे च वर्त्तयेत् ।
 पक्षान्तयोर्वा ऽप्यग्रीयात् यवार्गु कथितां सकृत् ॥
 पुष्पमूलफलैर्वाऽपि केवलैर्वर्त्तयेत्सदा ।
 मघः प्रज्ञास्तिको वा स्यान्माससप्तमिकोऽपि वा ॥
 पण्मासनिषयो वा स्यात्समानिषय एव वा ।
 स्वामाधिकैः स्वयं शीर्णैः वैष्णवसमते स्थितः ॥
 भूमौ विपरिवर्त्तत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्विनम् ।
 स्थानासनाभ्यां विहरेत् मघनेपूपयज्ञयः ॥
 ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्यादूर्ध्वास्रग्नायकाशिवः ।
 आर्द्रशामास्तु हेमन्तं कमण्डो वद्वयन्तपः ॥
 उपस्पृष्टोत् त्रिपयणं पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ।
 तपश्चरन्मोघतरं शोषयेद्देहमात्मनः ॥

शुक्ल शृण्वे 'पक्षे' इति शेषः । 'प्रपदैः' पादाद्यैः ।

शमः

गुरुपादेन निष्ठन्नः केचित्सूयमर्चयिषाः ।
 पञ्चाग्निपूजयाः कथितं कथितहस्तविधिनाः ॥
 पञ्चवाग्निरता कथितं कथित्वापञ्चकालिका ।
 पक्षोपवासिनः केचित्तेषां मामोपवासिनः ॥

ऊष्मपा सोमपाः केचित् वायुमक्षास्तथापरे ।
 शुक्लपक्षे पिबन्त्येके यथागू कथितां सकृत् ॥
 कृष्णपक्षे पिबन्त्यन्ये मुञ्जतेऽन्ये^१ यथागतम् ।
 पयः पिबन्ति शुक्लेऽन्ये कृष्णपक्षे च गोशकृत् ॥
 एताभ्यान्याश्च विविधा वीक्षास्तेषां महात्मनाम् ।
 चतुर्थधौयनियवो धर्मः साधारणः स्मृतः ॥

वायुपुराणे

बानप्रस्थाभ्यमेऽप्येताश्चतस्रो वृत्तयः स्मृताः ।
 सद्यः प्रक्षालकाः केचित् केचिन्मासिकसञ्चयाः ॥
 वार्षिकसञ्चयाः केचित् केचिद्वावशावार्षिका ।
 कुर्वन्त्यतिथिपूजार्थं यजतन्त्रार्थमेव च ॥

श्रीरामायणे^२

वैभानसा बालक्षित्याः वृक्षयोज्य मरीचिपाः ॥
 मुनयः सलिलाहारा वायुमक्षास्तथैव च ।
 अहमकुट्टाश्च क्षातपाः^३(?) पञ्चाहाराश्च तापमाः ॥
 दन्नोदुम्पलिनश्चैव दण्डकारण्यवासिनः ।
 आपयो हि महामागा उचलनार्कसमप्रभाः ॥
 आकाशानिल्याश्चैव तथा स्थण्डिलशापिनः ।
 तथोषरमना दान्तास्तथैषाञ्चन्द्रधारिणः ॥
 सजपाश्च महात्मानस्तथा पञ्चतपा द्विजा ।
 चातुमास्यकृताहारा निराहारास्तथैव च ॥
 वृक्षमक्ताघपादाश्च ये चरन्ति महत्तपः ।
 अवर्शनेन ये धर्मं चरन्ति नियतव्रताः ॥

१ मुञ्जन्त्यम् —जा and न.

२ Name omitted in Udaipur MS. आरभ्यकाण्ड ६ २ et seq.

३ बहव इति मुद्रित एवावगतेषु

एकाहृष्टेन तिष्ठन्ति ये च भूताभिर्हिसकाः ।
 १सस्यमक्षाः पयोमक्षा निर्विष्टफलभोजिनः ॥
 फलाहारे च निरता वायुमक्षास्तथाऽपरे ।
 एते चाऽन्ये च धर्मज्ञा मुनयो धर्मवत्सलाः ॥
 शरमङ्गाभमे वामममिजग्न्युः समागताः ।

पाक्षवत्कन्यः^२

भौतस्मार्त्तं कलस्नेहैः कर्म कुर्यात् क्रियास्तथा ।

तथा

यः कण्टकैर्बिभुवति चन्दनैश्च विसिम्पति ।
 अक्रुदोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च ॥

शङ्खलिम्बितौ

कृष्णाजिनोत्तरीयः ।

विष्णुपुराणे

४धर्मकाशकुलीः कुर्यात् परिधानोत्तरीयके ।
 धन्यस्तनूनेन शास्त्राणामभ्यङ्ग्यास्त्य शस्यत ॥

ब्राह्मिनः

व्याण्णिकपार्श्वकपाश्वोष्पायाग्नीष्मनपनवपाश्रावकाश
 हिमजलशयनकुत्राप्यस्तरस्यण्डिलवाकरोद्यम्बलमुमलकीलक
 शय्याप्रभृतिभिरात्मानं क्षपयत् ।

१ पुनश्च—वा ३८ न

२ १ ४

३ १ १

४ १ १ १ and ११

अथात्रोदाहरन्ति

रक्तमांसमयो देह शुभ्रयोनिसमुद्भवः ।
 न घनेनैव शक्या वै लोकाः प्राप्नु कथं चन ॥
 घनभोगपरित्यागाद्वाग्लोमविबर्जनात् ।
 वैराग्यज्ञान^१विज्ञानात्तपसा सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 कामक्रोधपरित्यागात् स्नेहसङ्गविबर्जनात् ।
 सयमादिन्द्रियाणां च तपसा मिद्धिमाप्नुयात् ॥
 शौचस्नानादिमिर्मन्त्रैजपहोमादिमिस्तथा ।
 तपसा सर्वमाप्नोति दिव्यं देहमनुत्तमम् ॥
 तपो वानं तपो यज्ञस्तपः मिद्धि^२ समुन्नति ।
 नाऽऽशक्य तपसः किञ्चित् तस्मान्छ्रेष्ठतमं तप ॥
 नानापुष्पसमृद्धेषु वनेषु मधुगन्धिषु ।
 देशारण्येषु पुण्येषु बानप्रस्थस्तपश्चरेत् ॥
 प्राप्यते तपसा लोकाः शोभ्यते तपसाऽशुभम् ।
 तपसा सर्वमाप्नोति यत्किञ्चिन्मनसेच्छति^२ ॥
 धैर्यानसन्धियान्नस्तत्त्वात्मा तु व्यवस्थिता^३ ।
 सूक्ष्मात् सूक्ष्ममवाप्नोति परं ब्रह्म पदव्ययम् ॥

‘स्याप्त्वादिनोर्द्धवाहु’रित्यन्तेनाऽऽध्यात्मप्रकाराः कथि
 ताः । ‘ग्रीष्मतपन’ ग्रीष्मकालेऽग्निसेवा ।

शङ्कः

कृच्छ्रैर्वाऽपि नयेत् कालं ब्रह्मार्थं च पालयेत् ।
 एवं मीत्वा वने कालं द्विजो ब्रह्माभमी भवेत् ॥

1 Lacuna in Udaipur M Supplied from ग and म

2 मन्त्रैश्चामि — ग and घ

3 अनुव्यवस्थिता — ग and घ

नाऽग्निष्णुभूपया वान्त्या स्थानेन विविधेन च ।
वानप्रस्थो द्विर्वा याति याति भोजनवर्जनात् ॥

^१मनुः

अग्नीनात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधि ।
अनग्निरनिकेतस्त्यान्मुनिर्मूलकलाशनः ॥
अप्रयत्नः सुन्वार्थेषु ब्रह्मचारी पराशयः ।
शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥
तापसेष्वेव विधेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ।
गृहमेधिषु चाऽऽज्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥
ग्रामावाहृत्य वाऽग्नीयादष्टौ घ्रासान् वने वसन् ।
प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥
एताश्चाऽन्याश्च सेवेत बीक्षा विप्रो वने वसन् ।
यिषिभास्त्रौपनिषदीरात्मसंसिद्धयं श्रुतीः ॥
अपिभिः वृक्षयस्त्वेता गृहस्थेरेव सेविताः ।
विद्यानपोविपृथग् शरीरस्य च शुद्धये ॥
अपराजितां चाऽऽन्यायं व्रजेदिशमजिह्वगः ।
आनिपाताच्छरीरस्य मुक्तो^२ वार्येनिखाशनः ॥
आर्सां महर्षिचपाणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् ।
पीनघोषभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयत ॥
‘अपराजिता’ गठानी । ‘अजिह्वगः’ फकुगामी ।

यमः

घने तपमि युक्तानां महर्षीणां महात्मनाम् ।
 उदीच्या विशि हृद्यन्ते विमानानि तपस्विनाम् ॥
 स्वर्गताश्च तपैवाऽन्ये क्षत्रिया वनवासिनः ।
 पर्णेश्च शाकैर्जलभोजनैश्च
 मूलैश्च कन्दैः फल्पायुषुषैः ।
 एतैश्च युक्ता उपयुज्यमानं
 ब्रजेद्द्विजः स्वर्गमिनो वनस्य ॥

इति कृत्यरूपतगे बानप्रस्थाधर्मस्य ॥

॥ ५ ॥

अथ यत्याश्रमः

तत्र मनुः^१

ब्रमेषु तु विद्वत्प्रेषं तृतीयं भागमायुषः ।
चतुर्थमायुषो मार्गं त्यक्त्वा संगान् परिव्रजेत् ॥
आश्रमावाप्तमं गत्वा हृतहोमो जितेन्द्रियः ।
मिक्षावस्त्रिपरिभ्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्तते ॥
कणानि श्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यथः ॥
अधीत्य विधिबद्धेवान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैः समो मोक्षे निवेशयेत् ॥
अनधीत्य द्विजो ब्रह्ममनुत्पाद्य तथाऽऽत्मजान् ।
अनिष्ट्वा वैय यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यथः ॥

‘विद्वत्प्रेषं अटित्वा, यथोक्तविधिमनुष्ठापेति यावत् ।
‘परिव्रजेत्’ मन्थामयिधिना क्षपयत् । ‘मिक्षावस्त्रिपरि
भ्रान्तः मिक्षावस्त्रिवानेनाऽऽयासितः । ‘मोक्षे निवेशयेत्,’
मोक्षप्राप्तेन प्राप्तायात् प्रव्रज्याश्रमो लक्ष्यते ।

शङ्खलिखितौ

वनवासादूर्द्धं शान्तस्य परिणतवयसः कामत परि
व्रज्य तमेवाऽग्निं आत्मन्यारोप्य^१ अपगतमयलोभमोहक्रोध
शोकद्रोहमदमत्सरः काल नाऽनुचिन्तयेत् । अनवस्थितत्वा
न्मनसः अद्धा अनियता भवति । तस्मान्न श्वःश्व उपासीत ।
तदहरेष सन्यसेत् सर्भारम्भपरिग्रहानुत्सृज्य ।

महाभारते

कायाय पाचयित्वा तु भेणिस्थानेषु तु त्रिषु ।
प्रव्रजेच्च पर म्यान परिव्रज्यामनुत्तमाम् ॥
'भेणिस्थानेषु च त्रिषु,' 'ब्रह्मचर्याद्याभ्यसेषु ।

^२याज्ञवल्क्यः—

वनाद्वाद्वा कृत्वेष्टि सर्ववेवसवक्षिणाम् ।
प्राजापत्यां तवन्ते तानग्नीनारोप्य चाऽऽत्मनि ॥
अधीनवेवो जपकृत् पुत्रवानस्रवोऽग्निमान् ।
शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नाऽन्यथा ॥

^३बसिष्ठः

परिव्राजकः सर्वभूताभयवक्षिणां वत्सा प्रतिष्ठेत ।

अथाऽप्युवाहरन्ति ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो वत्सा चरति यो मुनिः ।
तस्याऽपि सर्वभूतेभ्यो न भयं जातु विद्यते ॥

1 Lactina supplied by गृ and ए

2 १ ५९—५७

3 १ १—१ इत्यादि प्रतिपुत्र च इति मुनिव्याप्तिरे

अमये सर्वभूतेभ्यो यस्तु वत्सा निवर्तते ।
इन्ति जातानजातांश्च प्रतिगृह्णाति यस्य सः ॥
'निवर्तते' अद्वयते पारिव्याख्यायति शेषः ।

मनुः

अगारायति निष्कान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।
समुपोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिग्रजेत् ॥

'पवित्रोपचितः' पवित्रैर्मन्त्रजपैर्धुक्तः । 'समुपो
देषु' उपसंहृतेषु ॥

प्रागख्यः

रागादिबिषयास्तद्वः पुत्रदारशुभाशुभम् ।
लोकयात्राभयं वैव त्वक्तं संन्यास उच्यते ॥

मरसिंहपुराणे^१

बेहमदारसुगक्षेपं सम्पत्सं येन दुःखदम् ।
वैराग्यज्ञानपूर्वं वै लोकेऽस्मिन्नाप्रति तत्समः ॥
पत्यैतानि सुगुप्तानि जिह्वोपस्योदरं गिरः ।
स पसेवकृणोद्ग्राहो ग्राहणो ग्राह्यर्पणम् ॥

महाभारते

चतुर्विधा मिक्षवस्तु कुटीयकपट्टवक्तौ ।
हंसः परमहंसश्च यो यः पद्मात् स उत्तमः^२ ॥

अथ सन्यासविधि

तत्र बौधायनः^१

अथातः सन्यासविधिं व्याख्यास्यामः ।

सोज्ञ एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजतीत्येकेषाम् । अथ
शालीनयायाचराणामनपल्यानाम् । विधुरो वा । प्रजां स्वधर्मे
प्रतिष्ठाप्य वा सप्तत्या ऊर्ध्वं सन्यासमुपदिशन्ति । बानप्रस्थ
स्य वा कर्मभिरामे ।

^२एव 'नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो
कनीयान् । तस्यैवाऽऽत्मा पवविश्वं विदित्वा न कर्मणा
लिप्यते पापकेन' ॥ इति

अपुनर्मर्षं नयतीति नित्य । महत्वेन गमयतीति
महिमा । केशश्मश्रुलोमनम्बानि बापयित्वापकल्पयते ।
यष्टयः शिष्यं जलपवित्रं कमण्डलु पात्रमिति । एतत्
समादाय ग्रामान्ते ग्रामसीमान्तेऽन्यागारं वाऽऽर्च्य
पयो दधीति त्रिकृत् प्राशयोपवसेदपो वा ।

अथ ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय काल पथ प्रातरग्निहोत्रं
जुहोति । अथ पृथ्यां स्तीर्त्वाऽप्य* प्रणीय वैश्वानर
द्वादशकपालं निर्बपति सा प्रसिद्धेष्टि* सतिष्ठते ।

आहवनीयेऽग्निहोत्रद्रव्याणि प्रक्षिप्याऽमृण्मयान्यनाय
सानि । १ गार्हपत्ये अरणी 'भवतं नस्तमनसा' विखनया ।
अथाऽऽस्मन्न्यग्नीन् समारोपयति । २ "या ते अग्ने यज्ञिया
तमूरि"ति त्रिस्तरेकैकं समाजिघ्रति । अथाऽन्तर्घेदि तिष्ठन्
ओन्मूर्मुषास्याः सन्यस्त मया [सन्यस्तं मया सन्यस्तं मया]
इति त्रिरुपांशुक्त्वा त्रिरूचैः । त्रिपत्या हि वेषा इति विशा
यते । "अभय सर्वमृतेभ्यो मत्त"इति चाऽपामल्ललि
निनयति ।

अथाप्युवाहरन्ति—

अभयं सर्वमृतेभ्यो वत्सा यश्चरते मुनिः ।

न तस्य सर्वमृतेभ्यो भयं चाऽपीह जायते ॥ इति

स शार्बंगमोऽभिप्रजति^३ ।

पष्ठयदिशाक्यं जलपवित्रं च कमण्डलुं पात्रमित्येतत्
समादाय, यत्राऽऽपस्तम्ब गत्वा स्नात्वाऽप आशम्य सुरभि

१ भवतं नस्तमनसा उमास्मात्परेण्यै । मा यज्ञ हि त्रिं मा वक्षति वातवेदो
सिन्धौ भवतमद्य न ॥ (तै. घ ४ २, ५, १)

२ तस्मिन्मूर्मुषा भूमाणमिदम् यथा—“या ते अग्ने यज्ञिया तमूरि” इत्यादि-
शानम् अग्न्य वसुभिः कृण्वन्मया मया पुरस्वि । अद्य भूमा यज्ञमादीप स्य नोमि
आलंब्यो भुव न्यत्रामयागस्तस्मात् एहि ॥ (तै. आ १ ५)

३ मरति इति सुविश्वीयानन (पृ १ ७) बोध २ १ १२, is omitted
by ब्रह्मदेव It reads thus “यथा मे गोत्राय इति वक्ष्यमावत । यस्तस्य पर
रक्षय इति शिष्यं पृच्छति । येन वेषा पवित्रेय इति अक्षपवित्रं पृच्छति । येन
वक्ष नोतिशेर्वा उवाचम् इति कमण्डलुं पृच्छति । यत्तस्याहोयि पात्रं पृच्छति ॥”

मस्याऽच्छिद्वाविर्घातणीमिर्हिरण्यवर्णामिः पाञ्चमानीमिरिति
मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽधमर्पणेन पोडश प्राणायामान्
धारयित्वाऽन्तर्य बासः पीडयित्वाऽन्यत् प्रयतं बासः परिषाप
अप आचम्य 'ॐ मूर्मुचस्वरि'ति पयिघ्नमावाप तर्पयति—

ॐ मूः तर्पयामि । ॐ सुवस्तर्पयामि । ॐ स्व
स्तर्पयामि ॐ^१ मूर्मुचस्वर्मर्दनम् इति द्रववत् पितृभ्यो
ऽश्लिमावाप तर्पयति । "ॐ मूः स्वधा, ॐ सुवः स्वधा, ॐ
स्वः स्वधा, ॐ मूर्मुचस्वः स्वधा ॐ महः स्वधा, इति ।
अपोबुल्यं चित्रं इति श्रान्ध्यामादित्यमुपतिष्ठते । ॐ मिति
ब्रह्म ते ब्रह्म वा एष ज्योतिर्य एष तपस्येष देवो य एष
तपति वेद्यमेवैतद्य एष तर्पयत्येवमेवैष आत्मानं तर्पयति
आत्मानं नमस्करोति आत्मा ब्रह्माऽऽत्मा ज्योतिः ।

सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेत् क्षातकृत्वोऽपरिमि
कृत्वो वा । ॐ मूर्मुचस्वः इति पाञ्चमावापाज्जपो गृह्णाति ।
न बाज ऊर्ध्वमनुक्षुताभिरपरिक्षुताभिरपरिपूताभिरङ्गिरा
चामेत्^२ । न बाज ऊर्ध्वं शुद्धं वासो विमृषात् ।

प्रिवण्डी वा । अवेमानि व्रतानि भवन्ति—

अहिंसा सत्यमस्तेयं मैथुनस्य च वर्जनं त्याग इत्येव
पञ्चबापव्रतानि भवन्ति—अकोषो गुरुशुभ्रपा अग्रमावः
गौचं 'आहारशुणाभति ।

1 Printed as interpolates here instead of ओ मूर्मुचस्वर्मर्दनम्
इति— आ महत्तर्पयामि । ओ ज्योतिर्पयामि । ओ तपस्तर्पयामि । ओ स्वर्ध तर्पयामि इति ।
स्व for स्वर्ध as printed ओ व दृ, ४

3 Printed ओ व दृ २, १ २१ reads—अपरिक्षुताभिरपरिपूताभि
र्वा आचामेत् ।

4 10th आहारशुभिर्प (ओ व दृ २ १ २)

‘सन्यासविधिं’ चतुर्धाभमेति कर्तव्यताम् । समस्त गर्भाधानादि संस्कारः । अत एव ब्रह्मचर्यवान् अभिष्ठुत ब्रह्मचर्य । ‘एकेषा’ वर्शनमिति शेषः ।

‘विधुरे’ मृतमार्ये पुरुषे सन्यासमुपदिशान्ति इत्यन्वयः । ‘कर्मभिरामे’ कर्मानुष्ठानसामर्थ्योपरमे । ‘एष’ इति ‘येन सूर्यस्तपतीति’ श्रुत्या अभिहितस्याऽऽत्मनो व्यपदेशः । ब्राह्मणस्य संचन्वीति शेषः । अनेन ब्राह्मणस्य सन्यासेऽधिकार इति दर्शयति । ‘स च निव्य आत्मा’ न कर्मणा वर्द्धते ‘पुण्येन नो कनीयात्’ पापेनेति शेषः । ‘तस्यैव’ ‘परब्रह्मण’ आत्मा स्वरूपं ‘पदवित्’ पद्यते गर्भयतेऽनेनेति पदमत्र वेदः ‘उप कल्पयत’ समथति । ‘यष्टय’ त्रयो वीणया वण्डाः । ‘पात्रं’ मित्रापात्रं । ‘प्रिवृदिति’ ससृष्टमाज्यादिभ्रयम् । ‘उपवसेत्’ पुनर्मोजनं न कुर्यात् । ‘अपो वे’ व्याख्यायभावे विकल्पः ।

पञ्चः’ पादश्च ‘अर्द्धर्षशः’ अर्द्धर्षेण । समस्तया कृत्स्नया व्यस्तया व्याहृतिरहितया । आत्मानमात्मनेत्यादि । ‘ब्रह्म’ शब्देन सावित्र्यब्रह्मोच्यते । ‘पूतो’ विपूतपापो भवत्येवेत्यर्थः ॥

पुनराश्रमग्रहणेन सावित्र्यनुप्रवेशादूर्ध्वं पुनरावृत्त्यभावे उच्यते । स एष मिथुरानन्त्याय कल्पत इति शेषः । ‘उपसमा धाय’ प्रज्वाल्य । आहृत्य मित्रयोनिपक्षेऽपि अथ आयतने निधाय समिद्वति(१) । ‘प्रादेशमाश्रीं’ पालाशीं समिधमाधाय उद्धृत्याऽऽह्वनीये तृणानि वमान् ‘पात्राणि यन्मायुधानि कृष्णाजिनं चाऽन्तर्धाय’ वर्मे चास्तीर्य ‘अफाल एष’ अनु दितण्वं पृष्ठार्धां स्तीर्त्वा गाहपत्याह्वनीययोरन्तरा उक्थपराजि

ॐ नमः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यम् । ॐ नमः
सावित्रीं प्रविशामि भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ स्वः सावित्रीं
प्रविशामि धियो यो नः प्रचोदयात् [इति । पञ्चोऽर्चनशः]^१
ततः समस्तयाव्यस्तया चाऽऽत्मानमात्मना आभ्रमावाभ्रम
मुपनीय ब्रह्मपूतो भवति इति विज्ञायते ।

अथाप्युदाहरन्ति ॥

आभ्रमावाभ्रमं गत्वा कृतहोमो जितेन्द्रियः ।

मिक्षापक्षिपरिभ्रान्तः पद्मान्नयति मिथुनः ॥ इति

स एव मिथुरामन्त्याय । पुराऽऽविद्यस्याऽस्तमयाद्गार्हप
त्यमुपसमाधायाऽन्वाहार्यपचनमाहृत्य क्लृप्तान्तमाह्वनीय
मुद्धृत्य [अन्यथोपसमाधाय]^२ गार्हपत्ये आर्च्यं बिलाप्योत्सूय
क्षुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा^३ समिद्धत्वाऽऽह्वनीये पूर्णाहुतिं
लुहोति [ओं] स्वाहेति । ब्रह्मान्वाधानमिति विज्ञायते ।

अथ सायं हुतेऽग्निहोत्रे उत्तरेण गार्हपत्यं तृणाणि
संस्तीर्य तेषु द्वन्द्वं न्यञ्जि पात्राणि स्थापयित्वा वक्षिणेना-
ऽऽह्वनीयं ब्रह्मायतने वर्मान् संस्तीर्य तेषु कृष्णाजिनं वा
न्तर्भाषितां रात्रिं जागर्ति । य एवं विद्वान् ब्रह्मरात्रिमुपोष्य
ग्राह्यणोऽग्नीन् समारोप्य प्रमीषते स सर्वं पाप्मानं तरति
तरति ब्रह्मदृष्ट्याम् ।

1 Lacuna supplied by अ स and प्रतिगवीवाचय

2 [] not in printed MS p 204

3 यत्र हे भगवन् उच्यते तत्र त्रिदशमस्तोत्रं यत्र यत्र त्रिदशमि । यत्र हीमात्मनो वा
ब्रह्मणि तत्रोच्यते ब्रह्मरात्रिस्तोत्रं इति प्रतिगवीवाचय (मै. नं १ ५, ३, १)

अथ ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय काल एव प्रातरग्निहोत्रं
जुहोति । अथ पृथ्यां स्तीर्त्वाऽपः प्रणीय वैश्वानर
द्वावशकपालं निर्बपति सा प्रसिद्धेष्टिः संतिष्ठते ।

आहवनीयेऽग्निहोत्रव्रज्याणि प्रक्षिप्याऽमृण्मयान्यनाय
सानि । १ ग्राह्यपत्ये अरणी 'भवतं नस्समनसा' विष्वनया ।
अथाऽऽत्मन्यग्नीन् समारोपयति । २ "या ते अग्ने यज्ञिया
तनूरि"ति त्रिस्तरेकैकं समाजिघति । अथाऽन्तर्वेदि तिष्ठन्
ओमूर्मुवास्व सन्यस्तं मया [सन्यस्तं मया सन्यस्तं मया]
इति त्रिरुपांशुक्त्वा त्रिरुवैः । त्रिपत्या हि देवा इति विज्ञा
यते । "अमर्यं सर्वमूतेभ्यो मत्त"इति चाऽपामञ्जलिं
निनयति ।

अथाप्युदाहरन्ति—

अमर्यं सर्वमूतेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।

न तस्य सर्वमूतेभ्यो भयं चाऽपीह जायते ॥ इति

स धार्वायमोऽभिप्रजति^३ ।

यद्ययदिष्टाभयं जलपवित्रं च क्रमण्डलुं पात्रमित्येतत्
समादाय, यथाऽऽपस्तम्ब गत्वा स्नात्वाऽप आचम्य सुरभि

१ "भवतं नस्समनसी समोत्सवरेपसी । मा वज्र हि विद् मा यज्ञपतिं वातवेदसी
सिषी भवत्प्रमद्य न ॥ (तै सं ४ २ ५, १)

२ तैत्तिरीयावी धूम्राग्निमिदम् ववा— या त अग्ने यज्ञिया तनून्तवेद्यारोहव्या-
त्यागम् अन्त्य भवति कुल्लवस्ते वर्णा पुरुणि । अहो मूत्वा पञ्चमासीह स्थ कोमिम्
आगवेदो मुव वाज्यममानस्मजय एष्टि ॥ (तै ब्रा २ ५, ८ ८)

३ भवति इति मुद्रितटीयाकवे (पृ २ ७) बोधा २ १ १२ is omitted
by सङ्गीतार It runs thus "सत्या मे योग्यप इति वञ्ज्यादत्ते । यदस्व पारे
रजम इति शिष्यं पृथयति । वेग देवा पवित्रेव इति जलपवित्रं पृथयति । मेव
देवा ज्योतिषोर्णा जगद्वन् इति क्रमण्डलुं पृथयति । सप्तम्यजुर्लमि पार्त्रं पृथयति ॥"

मत्स्याऽम्बिह्वामिषाऽणीमिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमामीमिरिनि
मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽधमर्पणेन पोद्दश प्राणाधामान्
भारयित्वाऽन्यत् प्रयतं वासः परिधाय
अप आधम्य 'ॐ मूर्मुबस्वरि'ति पवित्रमावाय तर्पयति—

ॐ मूर्मर्पयामि । ॐ सुषस्तर्पयामि । ॐ स्व
स्तर्पयामि ॐ^१ मूर्मुबस्वर्मर्दनम इति देववत् पितृभ्यो
ऽस्त्रिमावाय तर्पयति । “ ॐ मूर्ः स्वधा, ॐ सुष स्वधा, ॐ
स्वः स्वधा, ॐ मूर्मुबस्वः स्वधा ॐ मह स्वधा, इति ।
अधोवुत्सं विभ्रं इति द्वाभ्यामादिष्वुपतिष्ठत । ॐ मिति
ब्रह्म ते ब्रह्म वा एष ऋषोतिर्य एष तपस्यप वेदो य एष
तपति वेद्यमेवैतद्य एष तपयत्यबमेवैव आत्मानं तपयति
आत्मानं नमस्करोति आत्मा ब्रह्माऽऽत्मा ऋषोतिः ।

सावित्री सहस्रकृत्व आवर्तयेत् शतकृत्वोऽपरिमि
कृत्वो वा । ॐ मूर्मुबस्वः इति पात्रमावायाऽपो गृह्णाति ।
न चाऽन ऊर्ध्वमनुसूताभिरपरिप्लुताभिरपरिप्लुताभिरग्निरा-
चामेत्^२ । नचाऽन ऊर्ध्वं शुक्लं वासो विधूयात् ।

त्रिवर्णं वा । अयेमानि व्रतानि भवन्ति—

अहिंसा सत्यमस्तेयं मैथुनस्य च वर्ज्यं त्याग इत्येष
पञ्चोपव्रतानि भवन्ति—अत्रोषो शुक्लभूषा अप्रमादः
ज्ञान आहारगुणाधेति ।

1 I noted the interpolation here instead of ओ मूर्मुबस्वर्मर्दनम
इति— आ माग रात्रि । ओ उवगलस्त्राभिः । ओ लसल्ल्याभिः । ओ स्व तर्पयामि इति ।
मम for एषा per led ओ य म्.

3 Printed ओ य म् १ ३९ made—अवर्णयामि अपरिप्लुति
वा अपात्रयत्.

‘सन्यासविधिं’ चतुर्थाश्रमेति कर्तव्यताम् । समस्त
गर्भाधानादि सस्कारः । अत एव ब्रह्मचर्यवान् अविभुत
ब्रह्मचर्यः । ‘एवेषां’ दर्शनमिति शेषः ।

‘विभुर’मृतभार्ये पुरुषे सन्यासमुपदिशान्ति इत्य-
न्यथ । ‘कर्मविरामे’ कर्मानुष्ठानसामर्थ्योपरमे । ‘एष’ इति
‘येन सूर्यस्तपतीति’ श्रुत्या अभिहितस्याऽऽत्मनो व्यपदेशः ।
ब्राह्मणस्य संयन्त्रितीति शेषः । अनेन ब्राह्मणस्य सन्यासेऽधिकार
इति दर्शयति । ‘स च नित्य आत्मा’ न कर्मणा वर्द्धते ‘पुण्येन
नो कर्नीयात्’ पापेनेति शेषः । ‘तस्यैव’ ‘परब्रह्मण’ आत्मा
स्वरूप ‘पदवित्’ पद्यते गम्यतेऽनेनेति पदमत्र वेदः ‘उप-
कल्पयते’ संभवति । ‘यष्टय’ श्रयो वैणवा वण्डाः । ‘पात्रं’
मिक्षापात्र । ‘त्रिष्टुति’ संसृष्टमाज्यादिष्वपम् । ‘उपवसेत्’
पुनर्भोजनं न कुर्यात् । ‘अपो वे’ त्याज्याद्यभावे विकल्पः ।
‘पण्ड’ पादशः ‘अर्द्धर्चणः’ अर्द्धर्चन । समस्तया कृत्स्नया
व्यस्तया व्याहृतिरहितया । आत्मानमात्मनेत्यादि । ‘ब्रह्म’
शब्देन सावित्र्यग्नौच्यते । ‘पूतो’ विपूतपापो भवत्येवेत्यर्थः ॥

पुनराश्रमग्रहणेन सावित्र्यनुप्रवेशावृद्धे पुनराहृत्यभाव
उच्यते । न एष मिथुरानन्त्याय कल्पत इति शेषः । ‘उपसमा-
धाय’ प्रस्थाप्य । आहृत्य मित्रयोनिपक्षेऽपि अथ आयतनं
निधाय समिद्वति(?) । ‘प्रादशमात्री’ पालाशी समिधमाधाय
उद्धृत्याऽऽहवर्नीये तृणानि दर्भान् ‘पात्राणि यज्ञायुधानि
कृष्णाजिनं चाऽन्मधाय’ दर्भेष्व्वास्त्यर्थं ‘अफाल एव’ अनु-
दितएव पृष्ठार्धां स्तीत्यागाहपत्याहवर्नीययोरन्तरा उलपराजि

नरसिंहपुराणे

१पृथ्वनाश्रमे तिष्ठत्सपत्ता दग्धकिस्त्रियः ।
 चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् सन्यासविधिना द्विजः ॥
 दिव्यपितृभ्यो देवेभ्यः स्वपितृभ्यश्च यत्नत ।
 दत्त्वा आदौ ऋषिभ्यश्च मनुजेभ्यस्तथाऽऽत्मने ॥
 इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा प्राजापत्यामयाऽपि वा ।
 अग्निं स्वात्मनि संस्थाप्य मन्त्रवत् प्रव्रजेत् पुनः ॥
 ततः प्रमृतिं पुत्रार्थैः २लेहलोमादि वर्जयेत् ।
 दद्याच्च नूमाधुवकं सर्षभूताभयं फलम् ॥
 त्रिवर्णं वैणवं सौम्यं सत्त्वकं च समपर्षकम् ।
 वेष्टितं कृष्णगोबालरज्ज्वा च चतुरगुलम् ॥
 ३मन्त्रिमिषा अभिर्युक्तं जलपूतेन चोपरि ।
 गृहीयादक्षिणे हस्ते मन्त्रेणैव तु मन्त्रवित् ॥
 क्षौमं वा कुशासूत्रं वा सूत्रं कार्पासिकं तु वा ।
 नैरव मन्थितं शिष्यं पद्माकारसमन्वितम् ॥

1 ६ १—१

2 वेदमन्त्रि—म

मनुस्मृतिः—

द्युग्धशोडशं मनो वण्डं वमदण्डोऽथ तं वयं ।
 वस्त्रेते निमज्ज वण्णां तां त्रिदण्डोति वण्डवत् ॥
 वमदण्डां गौनमतिष्ठेत् अमदण्डस्त्वर्हिष्ठनम् ।
 मानसस्त्व तु वण्डस्त्व प्राणवामो विधीयते ॥

वमदण्डवत्स्मृतिः १ ५०—

वमदण्डवत्स्मृतिः १ ५०—
 एषाम् परीक्ष्य विद्यार्थी ग्राममाश्रमे ॥

मस्याऽस्मिन्नाभिर्षाणीमिहिरण्यवर्णामिः पावमानीमिरिनि
माजपित्वाऽन्नर्जसगतोऽधमर्पणेन पोषणं प्राणायामान्
पारपित्वाऽन्तीर्य वास पीडपित्वाऽन्यत् प्रयत्नं वास परिषाप
अप आचम्य 'ॐ मूर्मुब'स्वरि'ति पवित्रमावाय तर्पयति—

ॐ मूर्तर्पयामि । ॐ सुबस्तर्पयामि । ॐ स्व-
स्तर्पयामि ॐ^१ मूर्मुबस्वर्महर्नम इति देवघत् पितृभ्यो
ऽस्त्रिमावाय तर्पयति । "ॐ मूर्ः स्वघा, ॐ सुबः स्वघा, ॐ
स्वः स्वघा, ॐ मूर्मुबस्वः स्वघा ॐ महः स्वघा, इति ।
अयोदुस्यं चित्रं इति ब्राम्यामादित्यमुपतिष्ठते । ॐ मिति
ब्रह्म ते ब्रह्म वा एष ज्योतिर्य एष तपस्येष वेदो य एष
तपति वेद्यमेवैतद्य एष तर्पयत्येषमेवैष आत्मानं तपयति
आत्मानं नमस्करोति आत्मा ब्रह्माऽऽत्मा ज्योतिः ।

सावित्री सहस्रमृत्यु आचर्तयत् शतकृत्वोऽपरिमि
कृत्यो वा । ॐ मूर्मुबस्वः इति पाद्यमावायापो यद्वाणि ।
न चाज्ज ऊर्द्धमनुसूताभिरपरिस्तुताभिरपरिपूताभिरङ्गिरा
वामेत् । नचाज्ज ऊर्ध्वं पुष्टं वासो विभूयात् ।

त्रिदण्डी वा । अयेमानि व्रतानि भवन्ति—

अहिंसा सत्यमस्तर्प धधुनन्य च वर्जनं ह्याग इत्येव
पञ्चवापव्रतानि भवन्ति—अठोषो गुरुशुभ्र्या अप्रमादः
जांय 'आहारगुणावति ।

1. I added वा mistake also here instead of ओ मूर्मुबस्वः
[1] - आ मा भ १ व ३ । आ जगत् १ व ३ । ओ नमस्तर्पयामि । ओ तप तपयामि इति ॥

मम १०८ इत्या ॥ न गन्धो यो य नृ २ ४

3 14 and यो य नृ १ २९ call—आदिभ्युना आदिभ्युना
नो भवन्त्येव

1 141 आहार इव (वा य. नृ २ १८)

‘सन्यासविधिं’ चतुर्थांशमेति कर्तव्यताम् । समस्त
गर्माधानादि सस्कारः । अत एव ब्रह्मचर्यवान् अविष्णु
ब्रह्मचर्यः । ‘एकेषां’ वर्णनमिति शेषः ।

‘विधुरे’ मृतमार्गे पुरुषे सन्यासमुपदिशान्ति इत्य-
न्वयः । ‘कर्मविरामे’ कमानुष्ठानसामर्थ्योपरमे । ‘एष’ इति
‘येन सूर्यस्तपतीति’ श्रुत्या अभिहितस्याऽऽत्मनो व्यपदेशः ।
ब्राह्मणस्य संबन्धीति शेषः । अनेन ब्राह्मणस्य सन्यासेऽधिकार-
इति वक्ष्यति । ‘स च नित्य आत्मा’ न कर्मणा वर्तते ‘पुण्येन
नो कनीयात्’ पापेनेति शेषः । ‘तस्यैव’ ‘परब्रह्मण’ आत्मा
स्वरूपं ‘पवित्’ पद्यते गम्यतेऽनेनेति पवमत्र वेदः ‘उप-
कल्पयते’ सम्भवति । ‘यद्यप्य’ अयो वैणवा वण्डाः । ‘पात्र’
मिक्षापात्र । ‘त्रिवृदिति’ संसृष्टमाज्यादिश्रयम् । ‘उपवसेत्’
पुनर्भोजनं न कुर्यात् । ‘अपो वे’ स्वाध्यायमावे विकल्पः ।
‘पञ्च’ पादशः ‘अदूर्ध्वं’ अर्द्धर्धेन । समस्तया कृत्स्नया
व्यस्तया व्याहृतिरहितया । आत्मानमात्मनेत्यादि । ‘ब्रह्म’
शब्देन सावित्र्यत्रोच्यते । ‘एतो’ विधूतपापो भवत्येवेत्यर्थः ॥

पुनराश्रमग्रहणेन सावित्र्यनुप्रवेशादूर्ध्वं पुनरावृत्त्यभाव-
उच्यते । स एष मिथुरानन्त्याय कल्पत इति शेषः । ‘उपममा-
घाय’ प्रक्षालय । आहृत्य मिथ्ययोनिपक्षेऽपि अप आयतने
निधाय समिद्धनि(?) । ‘प्रादेशमात्री’ पालाशीं समिधमाघाय
उद्धृत्याऽऽहवनीये तृणानि दमान् ‘पात्राणि यन्नायुधानि
कृष्णाजिनं चाऽन्तपाय’ दमेष्वास्तीय ‘अफाल एव’ अनु-
दितएव वृष्ट्या स्तीत्यागाहपस्याहवनीययोरन्तरा उत्तपराजि

नरसिंहपुराणे

१ गृध्र वनाभ्रमे तिष्ठंस्तपसा वग्धफित्त्विप* ।
 चतुर्थमाभ्रमं गच्छेत् सन्यासविधिना द्विजः ॥
 दिव्यपितृभ्यो दवेभ्यः स्वपितृभ्यश्च यत्नतः ।
 वत्सा आदौ ऋषिभ्यश्च मनुजेभ्यस्तथाऽऽत्मने ॥
 इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा प्राजापछामथाऽपि वा ।
 अग्निं स्वात्मनि सम्पाप्य मन्त्रवत् प्रव्रजेत् पुन* ॥
 ततः प्रभृति पुष्पाणिः २ लेहलोभादि व्रजयेत् ।
 दद्याच्च भूमायुवकं सर्वभूताभयंकरम् ॥
 त्रिदण्डं वैणव सौम्य सत्त्वकश्च समपर्षकम् ।
 बेष्टिनं कृष्णगोषाछरज्जा च चतुरशुल्कम् ॥
 ३ ग्रन्थिमिवा त्रिभिर्गुप्तं जलपूतेन चोपरि ।
 गृहीयादक्षिणे हस्ते मन्त्रेणैव तु मन्त्रवित् ॥
 क्षौमं वा कुशासूत्रं वा सूत्रं कार्पासिकं तु वा ।
 नैरव ग्रन्थिनं शिक्ष्य पद्याकारसमन्वितम् ॥

1 ६ १—६

2 लेहभ्रमादि—म

मनुस्मृतिः—

वज्रवज्रोऽथ भगो वज्र वज्रवज्रोऽथ त प्रथ ।
 कर्मैत निवृत्त वज्र म त्रिदण्डीति वच्यते ॥
 वज्रवज्र मीनमालिनी च वज्रवज्रस्पर्शिमनम् ।
 मन्त्रमन्त्र तु वज्रवज्र प्राच्यनामो विधीयते ॥

वाङ्मयवस्तुतिः ३ —

वज्रवज्रवस्तुतिः त्रिदण्डी सप्तमण्डल ।
 एषामय परित्रय निवृत्ती माममाधयेत् ॥

पद्मिर्षा पद्ममिर्षुकं मुष्टिमिः शिष्यलक्षणम् ।
 गृहीयान्मन्त्रतो विद्वान् पाथ बाडपि कमण्डलुम् ॥
 आसनं वारुज प्रोक्त समग्रं वर्तुलं समम् ।
 शौचार्थमासनार्थं च मुनिभिस्तैरनुष्ठितम् ॥
 कौपीनाच्छादनं वास कन्यां क्षीतनिधारिणीम् ।
 पादुके बाडपि गृहीयात् कुर्यान्नाड्यस्य संमष्टम् ।
 एतानि तस्य छिद्रानि यतेः प्रोक्तानि धमतः ॥
 संयुक्तं कृतसन्ध्यामो गत्या तीर्थमनुत्तमम् ।
 स्नात्वाप्याथभ्य विधिषत् जलपूनाशुकेन वै ॥
 धारिणा तपयित्वा तु विधिषत् भास्कर नमेत् ।
 आसीनः प्रादमुष्णो भानी प्राणायामत्रय चरेत् ॥
 गायत्रीं वा यथाशक्ति स्वाध्यायत्परम पदम् ।

दक्षः

स यस्मिन्नि यत् प्रयात् प्राणैः कण्ठगमैरपि ।
 त्रिंशत् परान् त्रिंशदपरान् त्रिंशच्च परतः परान् ॥
 सद्यः स यस्मिन्नादश्च सरफात्प्रापते पितृन् ।

महाभारत

गन्तव्ये हि पर्याप्तं मिथोरफाम्नाधीम्निः ।
 यस्मात्स्य बन्धिप्रियत प्रियत नाड्यस्य कस्यचित् ॥
 गृपणं विष्णुपद्मार्णो जरयाऽमिपरिष्कृतः ।
 प्रियत इदं सत्यं ज्ञातीनां न च वृषः ॥
 अधिपतिशर्गरण बुद्ध्यार्णं प्राप्य यमनः ।
 नाड्यपामति संमागदागमहा स नरायणः ॥

दक्ष

मन्त्रोत्पत्त्या मृगस्नेहपि विपर्यस्तु घनीकृता ।
 प्रमादित्यन्पमत्स्यपु मनुष्यपु तु का कथा ।
 तस्मात्पक्षकपायेन क्षम्य दण्डधारणम् ॥
 नति यस्तु न शफनोनि विपगरय र्हायत ।
 त्रिदण्डव्यपदेशेन जीयन्ति यत्थो जना ॥
 यो हि ब्रह्म न जानाति न त्रिदन्टादयो हि स ॥

॥ ७ ॥

अथ यतिधर्मः

सांख्ययोगयोर्मिक्षो ब्रह्मलयेच्छाप्तातिवचनानन्तर
हारीत ॥

तदेव तदपवर्गमिच्छन्नात्मस्यानमीन् हुत्वा मनोवा
प्लवन्डान् संन्यस्य मृतेभ्यो ऽमयं वत्सा ऽरण्यं गत्वा
न प्रत्येयादनमिरमिकेभोऽवस्तनविधानो मुण्डः कपायवा
सास्त्रिवण्डकुण्डिकाजलपवनपवित्रसूक्ष्मजन्तुनिवारणपाणिः
मनोवाहर्मणां या परपीडाकरस्त्वेन वण्डरूपता तां परित्य
ज्याऽनपवाऽमयधानं मृतभ्यो निरासार्धमरण्यगमनम् ।

तदतत् कृत्वा न प्रत्येयात्' । चतुर्धाभ्रमं गत्वा
पुनरर्वाचीनमाभ्रमान्तरं स्वातन्त्र्यं वा नाऽऽभ्रयणीयमित्यर्थः ।
'जनमिरि'ति पाकार्यस्याऽग्नः प्रतिपेक्ष । ओतस्मात्तान्त्र्य
भावस्य सिद्धत्वात् । 'कुण्डिका'कमण्डलुः । 'पवित्र'
'जलपवनार्थम्' बलवन्वण्डम् ।

मनुः^१

वाग्वण्डोऽयं मनोवण्डः^२ कर्मवण्डस्त्वधीव च ।
पत्येते नियताशुद्धिं भिषण्डीति स उच्यते ॥

त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सबभूतेषु मानवः ।
कामक्रोधा बधो यस्य तत सिद्धिं नियच्छति ।

दक्षः

नाऽप्येतन्न्यं न वस्त्रद्वयं न भोजन्य कदाचन ।
एनै सर्वं सुनिष्पन्नो यतिर्भवति नेतरः ॥

मनु

एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।
सिद्धिमेकस्य सपश्यन्न जहाति न हीयते ॥
अनभिरनिकेतस्याहं ग्राममन्नार्थमाग्रयेत् ।
उपेक्ष्योऽसन्नयिको^१ मुनिर्माषसमन्विज ।
कपालवृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ॥
समतामेव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ।
नाऽमिनन्दन मरणं नाऽमिनन्दन जीवितम् ॥
कालमेव प्रतीयेत निदृश भृतको यथा ।
दृष्टिपूर्वं न्यसेत्पार्श्वं धम्मपूतं जलं पिबेत् ॥
सत्यपूता घदेद्व्राणीं मनःपूर्वं समाचरेत् ।
अतिवादांस्त्रिसिद्धेन नाऽयमन्येन कश्चन ॥
न धनं ददमाधित्य धैरं कुर्यान्न केनचित् ।
मुष्यन्न न प्रतिकुष्यदानु कुष्ठानं वदत् ॥
ममद्वारायर्षीर्णं च न वाचममृतां वदेत् ।
अप्यात्मरतिरासीनो निरपन्नो निरामिष ॥

मनु^१

अल्पाऽन्नाभ्यवहारेण रश्मिस्थानामनन च ।
 द्वियमाणानि विपर्ययरिन्त्रियाणि निवर्तयेत् ॥
 इन्त्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
 अद्विसया च मृतानाममृतत्वाय कल्पते ॥

यमः

निर्ममो निरहकारो निरपेक्षो निरामिष ।
 य आत्मनाऽमहायेन विशरत् स सुखी भवेत् ॥
 शुचिपिप्पलक श्वेद्य त्रिपिष्टपक्रमण्टलुम् ।
 कन्धां पवित्र पुण्य च लघुमात्र परिब्रजेत् ॥
 अप्या सूपण निर्विष्टे कीटयत्पयटन्महीम् ।
 एकयासा अवासा च एकदृष्टिरलोत्पुः ॥
 एक एव शरङ्गश्च धर्मवानविद्विंसक ।
 अश्वस्तनविधानं तु मुमति सुसमाहित ॥
 शून्यागार गुहायासी पर्वतेषु नदीषु च ।
 ग्रामान्त वृश्मले वा शृङ्गौ द्यवृत्तेऽपि वा ॥
 नद्याऽऽसीन प्रसन्नात्मा धारणास्त्रिविधाभरत् ।
 पर्यङ्क वण्टफोणेषु युक्तीनाऽमा यथाविधि ॥
 निम्ब स्थण्डिलशार्पा स्यादनिष्टा यमर्नि वसेत् ।
 अरण्यनिष्ठो मुण्टस्थान्मनसा ज्ञानमभ्यसेत् ॥

मथा

माय प्रागर्नमृष्येन न प्रमज्ज्येन भोजने ।
 नेन्द्रियार्थेषु मज्जत कदाचिदपि कामत ॥

॥ ७ ॥

अथ यतिधर्मः

साध्ययोगयोर्मिश्रो ब्रह्मलयेष्वाप्राप्तिबचनानन्तर
हायितः ॥

तदेव तदपवर्गमिच्छन्नात्मस्थानभीन् कृत्वा मनोवा-
क्र्मवन्दान् संन्यस्य भूतेभ्यो ऽभय दत्त्वा ऽरण्यं गत्वा
न प्रत्येयावनमिरनिकेतोऽश्वस्तनविधानो मुण्डः कपायवा
सान्निवण्डकुण्डिकाजलपवनपवित्रतूक्ष्मजन्तुनिवारणपाणिः
मनोवाक्र्मणां या परपीडाकरत्वेन दण्डरूपता तां परित्य
क्त्वाऽनपवाऽभयवार्म भूतेभ्यो निरानार्थमरण्यगमनम् ।

तदेतत् 'कृत्वा न प्रत्येयात् । चतुर्थांशं गत्वा
पुनरर्वाचीनमात्रमान्तरं स्वातन्त्र्यं वा नाऽऽश्रयणीयमित्यर्थः ।
'जनमिरि'ति पाकार्थस्याऽग्नेः प्रतिषेधः । भोतस्मात्तान्य
भावस्य सिद्धत्वात् । 'कुण्डिका' कर्मण्डलुः । 'पवित्रं'
'जलपवमार्थम्' ब्रह्मलण्डम् ।

मनुः^१

बागदण्डोऽथ मनोवण्डः ^२कर्मवण्डस्तथैव च ।
यस्यैते नियतावुद्धि भ्रिवण्डीति स उच्यते ॥

त्रिदण्डमेतद्विनिष्य सर्वभूतेषु मानय' ।
कामप्रोषा यशे यस्य ततः मिद्धि नियच्छति ।

दक्ष

नाऽप्येतन्न न यस्तन्न न श्रोतव्यं कदाचन ।
ननं सर्वं सुनिष्पन्नो यतिर्भवति नेतर ॥

मनु

एक एव शरस्वित्य सिध्ययममहाययान् ।
मिद्धिमेकस्य मपश्यन्न जहाति न ह्ययत्ने ॥
अनग्निरनिकेतस्याद्ग्राममन्नार्थमाभयेत् ।
उपेभ्योऽमन्नयिको^२ मुनिमाद्यममन्विज ।
कपालवृक्षमूलानि कुचैलममहाययान् ॥
समतामेव सबस्मिन्नन्मुक्तस्य लक्षणम् ।
नाऽभिनन्दन मरण नाऽभिनन्दन जीवितम् ॥
कालमेव प्रतीयेन निदेश भूतको यथा ।
इष्टिपूज न्यसत्पाद यन्मपूज जल पिबेत् ॥
मत्पूजनां यद्वाणी मनःपूज समाचरेत् ।
अतिपादान्निस्तिथेन नाऽयमन्यत्र कश्चन ॥
न चैनं ददमात्रित्य धैरं कुर्यात् कनचित् ।
पुष्पन्न न प्रनिकुष्यदानु कुशलं यदत् ॥
सप्तद्वारावर्षीण च न वाचमनृगा यदत् ।
अप्यामरनिरासीनो निरपभो निरामिष ॥

आत्मनैव सहायन सुखार्थी विचरेदिह ।
 क्लृप्तकेशमत्वाद्मभुः^१ वण्डी पाथी कुक्षुंमवान् ॥
 विचरेन्नियतो नित्य सर्वमृतान्यपीडयन् ।
 संरक्षणार्थं तु जन्तूनां राघ्रावहनि वा सदा ॥
 शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ।
 प्रैष्यद्देमन्तिकाम्मासुान् अष्टौ प्रायेण पर्यटेत्^२ ॥
 वयार्थं सर्वमृतानां वर्षास्वेकत्र संबसेत् ।

‘एक एवेत्येनैव पूर्वपरिचितस्य परित्याग उच्यते ।
 ‘असहायवानि’ अपूर्वस्यापि परित्यागमाह । ‘सिद्धिमेक
 स्ये’ति एकस्य सर्वसद्बिरहिणो ममत्वान्मन्यस्य सिद्धिं
 पश्यन्नेक एक विचरेत् । अन्यथा पुत्रादियु कृतममत्वा न
 तान् जहाति न च तैर्हीयत इत्यर्थः । ‘सप्तद्वारावकीर्णा-
 मि’ति षडिन्द्रियाणि । बुद्धिः सप्तमी । ‘एतैर्गृहीतेष्वर्थेषु’
 वाक् प्रवर्तत इति वचो द्वाराण्युच्यन्ते । तेनैतैर्गृहीतान्य
 विषयां बाधं न बदेत् किं तु मोक्षाभयामेव बदेदित्यर्थः ।
 कुक्षुमः’ कमण्डलुः ।

मत्स्यपुराणे

अष्टौ मामाम् बिहारस्स्याद्यतीनां नियतात्मनाम् ।
 एकत्र चतुरो मामान् भार्याकाशिससत्पुनः ॥
^१अविमुक्त प्रविष्टानां बिहारो नैव विद्यते ।
 न देहो भविता तच्च दृष्टं शास्त्रं पुरातनम् ॥

१ कुक्षी वनानि मातुराह अन्तः

अ । भिन्नेष्वन्येति कुक्षुमः

३ See Tirtha Kāṇḍ of वृक्षवृक्षान्त-कर्मलक्षणानाम् २४

मनुः^१

अस्पाऽस्त्राम्पयद्वारेण रङ्गास्थानासनेन च ।
ह्रियमाणानि विपर्ययरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥
इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥

यम

निर्ममो निरहंकारो निरपेक्षो निरामिष ।
य आत्मनाऽमहायेन विचरत् स सुखी भवेत् ॥
शुचिपिप्पलकैश्च त्रिपिष्टपक्वमण्डलुम् ।
कन्थां पवित्रं पुण्यं च लघुमात्रं परिव्रजेत् ॥
अध्वा सूर्येण निर्विष्टे कीदृशत्पर्यटेन्महीम् ।
एकवासा अवासा च एकदृष्टिरलोलुपः ॥
एक एव चरद्भयं धर्मधानविहिंसक ।
अश्वत्थनविधानं तु सुमतिः सुसमाहित ॥
शल्यागारं गुहावासी पर्वतेषु नदीषु च ।
ग्रामान्ते वृक्षमूले वा शुभां देवकुलेऽपि वा ॥
तत्राऽऽसीनः प्रसन्नात्मा धारणास्त्रिविधाधरत् ।
पर्यकं दण्डकोणेषु युक्तीनाऽमा यथाविधि ॥
निम्नं स्थण्डिलशायी स्थादनित्यां वसन्ति वसेत् ।
अरण्यनित्यो मुण्डस्स्यान्मनसा ज्ञानमभ्यसेत् ॥

तथा

सार्धं प्रातर्नतृप्यनं न प्रसज्येत भोजने ।
मैत्रियार्थं सज्जेत कदाचिदपि कामन ॥

यो वाऽस्य वक्षिण बाहुं चन्द्रनेनानुलेपयत् ।
 धर्मं वाऽप्यस्य यस्तस्मैत् समौ ता पुरुषौ मता ॥
 एवमस्य भवद्भाषो निष्क्रमेव प्रियाऽप्रिये ।
 इष्टं वा यदि वा द्वेष्ट्ये समः सर्वत्र धर्तयेत् ॥
 समः साधा च पाप च शत्रौ मित्रे समो भवेत् ।
 शीतोष्णस्तुम्बुलेषु समः संगमिषजितः ॥
 न प्रहृष्यति संमाने नाऽपमाने च कुप्यति ।
 रागद्वेषौ समो यस्य स मुनिः सर्वनिष्ठहः ॥
 सुम्हा स्तुष्टा च हृष्टा च सुवस्थाऽऽधाय च यो नरः ।
 न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥
 अरोपतोपः समलोष्ठकाक्षमः
 महीणशोको गतसन्धिबिम्बहः ।
 व्ययेतनिन्वास्तुतिरप्रिया
 ऽप्रियश्चरत्युवासीनवदध निष्ठुः ॥

'पिप्पलकं' सीधनसूत्रं 'त्रिपिष्टयं' त्रिपदिका 'लघु
 मात्रः' अल्पपरिहारः । अज्ज्ञा सूर्येण निर्विष्टस्तस्य भवेदिति
 शेषः । विद्या गच्छेदिति यावत् । 'एकवासा' एकपरिधान
 वासाः । 'अवासास्तु' वासोरहितः । 'एकरशादीपरिहितो
 ऽजिनेन वेति' वसिष्ठवचनात् । 'पर्यकवण्डकोणेष्वि'ति
 पर्यकः पर्यस्त्रिकावण्डः, स्त्रमादिः 'कोणो' गृहादीमाम् ।
 एतत्पु कृताऽवष्टम्भ इति शेषः । वेचित् पर्यकवण्डकोणपदा
 विषयामनमेदेषु मत्सु युक्तीतति व्याचक्षत । 'युक्तीत' योगं
 कुर्यात् । 'अनिष्ठां वसतिं वसेदित्ये' कश्च न विरे वसे

दित्यर्थः । 'सार्यं प्रातर्नतृप्येत' इत्यल्लेष वा हेतुः । 'प्रसज्येत
'मोजने' इति 'तक्षणं शास्त्रेण ।

महामारते

प्रवक्षिण प्रसर्त्य च ग्राममप्येन वा शरेत् ।
भैक्षचर्यामनापन्नो न गच्छेत्सूर्यकेतितः ॥
वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां न सङ्गृह्येत कर्हिचित् ।
येन केन विदाच्छन्नो येन केन विदासिनः ॥
यत्र कचन शार्पा च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

'प्रवक्षिण' मित्वादि प्रकारत्रयं 'पर्याकुलमिक्षा'
वरणनिर्बृत्यर्थम् । 'अनापन्नः' आपन्नश्चित् । 'केतितो'
निमन्त्रितः ।

शङ्खलिसिनौ

त्रिवण्डकुण्डी, पद्मपवित्रप्रयोजनापेक्षी, मुण्ड, का
पायवासा, भैक्षवृत्तिरसविभागरुचिरमिश्रस्नपतितनिन्दि
तोपकृतवर्जी च, कौपीनमात्रवासा, व्रणमात्रछेपनपरितुष्ट,
पक्कपायः, कालाकांक्षी, सदायुक्त आत्मरतिरसंविधान
शीलः, कुट्टककल्फवस्त्रमापवर्जितः, सदा नैकग्रामवासी,
सङ्खलोपात् पयदनशील, सदाऽऽत्मज्ञानवियेकार्यकुशल,
ऊर्ध्वं वषाम्यो नैकस्थानवासाभिरतिः, नैकदेशमूत्रपुरीष
उद्धृतपरिपूनाभिरक्तिः कार्यं कुर्यात् । वण्टपवित्रपाणि,
द्विपरिधानी, कुशवीरवरफलक, धामो शान्तमावरणमेकम् ।

'त्रिवण्टकुण्डी त्रिवण्डकमण्डलुयुक्तः । 'पद्म
पवित्रप्रयोजनापेक्षी' । पद्मशब्दोऽत्रगोबालवचनः । पद्म

पवित्रयोरर्थः प्रयोजनं पात्रशुद्धिजलपावनादि । कौपी-
नमाश्रयास्ताः' शुभप्रवेशमात्राच्छावनवसनः । 'माश्र' शब्दो
ऽत्राधिकपरिमाणनित्यर्थः । 'व्रणमाश्रलेपनपरितुष्टः ।' 'वृण'
शब्दोऽत्र शरीरपरः । 'लेपन' माहारस्तेन शरीरयात्रा
माश्रेणाऽऽहारेण परितुष्टो भवेत् । न 'रसलालस' इत्यर्थः ।
'कालाकाक्षी' जीवितकालप्रतीक्षां कुर्यात् । न तु वीराग्यादिना ।
'अविहितोपायेनाऽऽत्मानं व्यापादयेदित्यर्थः । 'असंवि-
धानः' असंशयवान् । 'कल्कः' पापम् । 'आत्मज्ञान
विवेकार्यकुशलः' । आत्मविषयज्ञानं आत्मज्ञानम् । तत्र
'विवेको' देहाद्यतिरिक्तस्याऽऽत्मतत्त्वस्याऽवबोधः । तस्मिन्ने
वार्थे कुशलः । 'द्विपरिधानी' द्वे परिधाने कौपीनकटिबेष्ठ
माक्ये यस्य स तथा । 'फलकं' वार्त्तम् । 'शीतमावरणं'
शीतनिवारणार्थमुपरि वासो धारयेत् ।

पुन शालिन्वितौ

शीनोप्यवातवर्षाणि नाऽत्यन्तं परिहरेत् । नाऽऽत्मनः
प्रतीकारं कुर्यात् । न कारयेन्नानुमन्येत ।

'प्रतीकार' व्याप्युपग्रहे जात इति शेषः ।

गौतमः^१

अनिशयो मिथुः । ऊर्ध्वरेता शुभशीलो वर्षासु निक्षार्थी
ग्राममियात् । जघन्यममिषुक्तं वरेत् । निषुक्ताशीः । वाक्
बहुः कर्मसंयोगः^२ । कौपीनाच्छावनार्थं वासो निश्चयात् ।
प्रहीणमेके निर्णिग्य । ^३ना विप्रयुक्तमोपविष्यनस्पतीनामङ्ग

१ १ ११—१५.

२ जघेन इति मत्तविराट् (४ ००)

३ निर्णिग्य (१६ ४ १)

मुपाददीत । न द्वितीयापस्तु रात्रिं ग्रामे धसेत् । मुण्डं शिरी-
षा । 'यजयज्जीययधम् । समो मृतपु । हिंसातुषट्पयोगनारम्भी ।

'मुषङ्गीलो यपागु' ग्रामाग्रग्रामान्तरं न गच्छेत्
इत्यर्थः । 'जघन्यं शब्दोऽथ गृहस्थभोजनप्रियात् पश्चा-
दर्थः । अनिवृत्तमिति प्रियाविशेषणम् । तत्र निभ्यार्थं गतः सन्
प्रत्याग्यागो न पुनस्तस्मिन्नायं दिवसः प्रत्यागृत्य निभेमत्ययः ।
निवृत्तान्ती रात्र्यन्तं परस्य वा 'शभाशंसनरदिम् ।
प्रह्नीष' परित्यक्तः । 'निर्णिज्य प्रभान्य' अपस्तु यपतुयज ।
'मुण्डं शिरीषा मयमुण्डं निगायजं मुण्डं वा । जटि-
ल्यनिवृत्त्यर्थोऽयमागमः । इति ननुयनामदायमम्यरिणः ।

यिष्णु

'निराग्नीं स्थान् । निर्नमम्यारः ।

द्वय

परिग्रजगो दीभामभृति मयाग्म्भान् परित्यजेत् ।
यमुमागान्तरं वेनाग्रमभूण्यपनयन् । नापानं दमभ्रुगमाणि ।
पित्तागारकुल्ययागृत्तानि परभ्या न कथयेत् ।

मयाग्म्भान् गृहार्थिनामिति शेषः । यस्यागो माग्रा
अन्तरं यत्र भयति प्रियाविशेषणम् । अपानं 'अम्नातः ।

पुनर्वैवलः

स मिथुररागामुक्तोऽप्रधानः कषायी मुण्डितः
 क्षिप्यकमण्डलुपयित्रपात्रपादुकासनः, कन्धामात्रो, ज्ञान
 रमिरात्महृष्टः, यश्चुमिरसशृङ्गो, मिरपेक्षः । परातिशय,
 क्षीणविगतपापः, सममृत्कायम, स्वमाध्या, स्वप्यसक्तो,
 मध्यस्थः, मुत्पारिमितो, निष्परिग्रहो, ब्रह्मवादी, मङ्गल-
 व्यबहारसंस्कारजीव, शिखारक्षणधान्यविषयोपभोगसंपर्क-
 ध्यादर्पमोहमायाहर्षविरोधविम्वयविबाधग्रामवितर्कतन्द्र-
 येति यतिधर्माः ।

वसिष्ठः^१

मुण्डोऽभ्रमोऽपरिग्रहः । ससागाराण्यसंकल्पितानि
 चरेद्भैक्षं विहृमे सन्नमुसले । एकशार्दीपरिहितः । अजिने
 यो गोप्रतनैस्तृणैरवस्तुतशरीरः । स्पण्डितकषायी । अनिर्वा-
 वसति वसेत् । ग्रामान्ते देवगृहे शून्यागारे वृक्षमूले वा ।
 ममसा ज्ञानमपीषानः न ग्राम्यपशूनां वशने विचरेत् ।

अथाप्युवाचरन्ति ।

अरण्यनिवस्य जितेन्द्रियस्य
 सर्वेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य ।
 अप्यात्मचिन्तागतमानसस्य
 मुखा घनाकृतिकपेक्षकस्य ॥

अव्यक्तलिङ्गे व्यक्ताचारोऽनुन्मत्त उन्मत्तवेद्यः ।
 अथाप्युवाचरन्ति ।

न शब्दशास्त्रामिरतस्य मोक्षो

न चापि लोफग्रहणे रतस्य ।

न भोजनाच्छादनगर्धनस्य

न चाऽपि रम्यावसथप्रियस्य ॥

^१न कुर्मां नोदके मङ्गो न चैले न लिपुष्करे ।

नागारे नामने नास्ते यस्य वै मोक्षवित्तु म ॥ इति ॥

ब्राह्मणकुले यल्लभते तदुज्जीवि । मायप्राप्तमधुमामवजनं,
न च तृप्येत् । ग्रामे वा वसेत् । अजिह्वोऽण्डो (गरणो)
सकुसुम् नन्त्रियमङ्ग कुर्वाण केनचित् । उपेक्षकं मधमूतानां
[हिंसानुग्रहपरिहारण ।] पैशुन्यमत्स्मराभिमानाङ्काराभद्रा
नाजघात्मस्तवपरगर्हादन्मसोम [मोहबोधादुया] विवर्जनं
सबाभमाणा धर्मिष्ठः यजोपर्वात्पुवकफमण्डलुहस्तः शुचि
ग्राह्यणात् वृषलाभवर्जनं न हीयते ब्रह्मलोकात्^१ ।

‘गो प्रलूनै स्तृणैरबन्तृतशरीरः’, गोमिच्छिन्नै तृणैराछा
दितशरीरः । ‘न ग्राम्यपशूना वडने विचरत् ।’ यत्र ग्राम्य
पशून् पश्यति न तत्र नित्यमासीत् । किंत्वेकान्ननिरतेन
‘मवितन्वमित्यर्थः’ । ‘अव्यक्तलिङ्गः’ न लिङ्गविशेषधारण
णव यज्ञपर स्थात् । किं^३तु व्यक्ताधारो भवेत् । गांवादि
प्रमादी न स्थावित्यर्थः । तदुक्तं महाभारते

भूपितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तथाऽऽभमे रत ।

समं सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ इति ।

१ Fol 9 of Nagpur M begins here

२ १ १—११

३ किमु व्यक्ताधारं सर्वैरिति ना ग and वा वि-मोक्ष पृ २

‘अनुन्मत्त’ उन्मत्तवेपेण चरेदित्यन्वयः । लोके पूजा परिहारार्थं वेतत् ‘त्रिपुष्करे’ त्रिवण्डगामिति कथितम् । मिक्षापात्रधारे काष्ठशये चेति रोगाद्यापत्स्येकात्ममपि सुधीतेत्यनुज्ञातम् । ‘धर्मिष्ठः’ धर्म्येषु मध्ये प्रधानतमः ।

हारीतः

सत्सूर्यचन्द्रयोश्चतुपरिपूतामिरङ्गि कार्यं कुर्यादिवा क्रोशादियोजनान्तं गच्छेत् । शून्यदुग्धशत्रुं क्रोशादियोजनान्तं गच्छेत् ।

क्रोशावर्षात् योजनात्परतो न गच्छेदित्यर्थः । ‘शून्यं’ प्रान्तरं यदि न स्यात् ।

पुनर्हारीतः

केतनं चाऽरियोगं^१ च आशिर्षं कोपमेव च ।
 वर्जयेच्च समं वद्याम्नां सर्वत्र सर्वदा ॥
 हिंसाप्रवर्तके चैताद्वियोगात्कर्मसम्भवः ।
 आशिषः पुण्यविघ्नसः कोपसिद्धिबिनाशकः ॥
 मित्रोवकपवित्राद्या आर्जवं मिश्रुसत्क्रिया ।
 नरकाय नियोगाद्या ठमयोरप्यसत्क्रिया ॥
 पूर्यमानः प्रवृत्तेषु वर्धते प्रव्यतेजसा ।
 निवृत्तेस्तूपहम्येत समिद्रोऽग्निरिवाऽन्मसा ॥
 फलमग्नौ हुते यद्वत् प्रवृत्तेस्तद्वयावद्वत् ।
 भस्मन्येव हुते यद्वन्निवृत्तेस्तद्वयावद्वत् ॥
 तस्माद्भिष्टुः प्रवृत्तेषु आवपीताऽप्यहिंसया ।

‘केतन’मत्र निमन्त्रणम् । ‘नियोगः’ पराज्ञानुष्ठानम् ।
 ‘मिक्षोषकपयित्राद्या’ इति ‘आर्जव’मिति क्रियाविशेषणम् ।
 तेन मिश्राद्या ऋजुभावेन शोभना । मिश्रुसत्क्रियेत्यर्थः ।
 नरकायेति ‘नियोगाद्या असत् क्रिया, उभयोरपि नरका
 येत्यन्वयः ।

पुनर्द्वारितः

अहिंसा नाम सर्वभूतेष्वननिद्रोहः । बहुमनोवाक्
 शरीरकर्मणां न्यासः । कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियाणां संयमः ।
 अहंकारकामक्रोधलोभोपनिवर्तनम् । आशीःप्रतिष्ठासनापरि
 ग्रहो ममत्ववर्जनं कलहबाधकुतूहलोपनिवृत्तिः, विनय
 नित्यं ^१प्रत्याहितत्वं प्राणतत्परता ब्रह्मतत्त्वमानसत्वम् ।
 पूर्वापररात्रानुसंधानम् । प्राणायामसेवनं दिवापयटनं न
 रात्रौ न वर्षासु प्रकीर्णस्थाने न क्रुतावतरणम् । न विक्षोभण
 नोत्क्षेपणं सङ्गो भैक्ष्यग्रहणं सुविमृष्टभोजनं सम
 मानाबमानता समबुद्ध्योपभोगता समलोष्टादमकाशनता
 जन्तूनां शरीराब्जानां, ^२यज्जन्तुमरद्वयसुखसम्मानेन नीय
 माने नाऽपसर्पकरणम् ।

तस्मादव्यपलगमनामनपन्निग्रहेण समवर्तिना मिश्रु
 णा व्यवर्तय्यमाह ।

^३अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।

तस्य सर्वेभ्यो भूतेभ्यो न भयं विद्यते वक्षित् ॥

अमृतमप्ये वसति भयं तस्य न विद्यते ।

मैत्रय्यं सर्वभूतानामहिंसानिरत शुचिः ॥

१ पक्षित्वम्—वी मि मोक्ष पृ ६३

२ यज्जन्तुमर—य यज्जन्तुमर वो मि मोक्ष ३

3 These two stanzas are missing in M and N except the first hemistich.

योधापनः^१

अथ यथोपनिषद्माचार्यां कृत्वत् [तथोवाहरन्ति]—
स्यान्मौनवीरासनसुवनोपस्पर्शनचतुर्यपष्टाष्टमकालव्रतयुक्त
स्य ।

कणपिण्याकपावकसक्तुषपिपयोव्रतत्वं चेति ।

तत्र मौने युक्तस्त्वैविधहृद्वैराचार्यैर्मुनिमिरन्यैर्वाऽऽग्रमि
निर्वहृक्षुनैर्वन्नैर्वन्नान् संन्धायाऽन्नमृन् एष यावदर्थ
संभावयेन्न पञ्च [यत्र] लोपो भवतीति विज्ञायते ।

स्यान्मौनवीरासनानामन्यतमेन युक्तो न अर्थं सर्व
सन्निपातयत् । यन्मगतमेवावन्मात्रमनुवर्तयेवापस्तु न
यन्मलोपो भवतीति विज्ञायते ।

स्यान्मौनवीरासनरसनोपस्पर्शनचतुर्यपष्टाष्टमकाल
व्रतयुक्तस्य ।

अष्टौ तान्यव्रतानि आपो मूर्खं फलं पयः ।

हविर्वाद्यणकाम्पा च धुरोर्वचनमौपयम् ॥ इति ।

मार्यप्रानरन्निहोत्रमन्त्रान् जपेत् । वारुणीमिस्सार्य
संख्यामुपतिष्ठत मैत्रीभिः प्रानः ।

अमग्निरमिकेनः स्यादशर्माऽधारणो मुनिः ।

मिक्षार्थी ग्राममन्त्रिष्येत् स्यात्पाप बाधस्तुजेदिति ।

१ १. १ १०—१४

२ एषमिति सूत्रेण वीचक्ये (इ ११)। नो मि-व्येज इ ६१ अम् इति

विज्ञायते च—^१परिमिता वा ऋष परिमितानि सा
मानि परिमितानि यजूंषि । अथैतस्यैवाऽन्नो नाऽस्ति यद्वा
तत् प्रतिगुणत आचक्षीत स प्रतिगर इति ।

गवमेव आशरीरविमोक्षणाद्बृक्षमूलिको वेदसन्यासी ।

वेदो बृक्षस्तस्य मूलं प्रणयः ।

प्रणवात्मकं तत् व्यायन् प्रणवो ब्रह्म ब्रह्मभूयाय
फलपत इति होवाच प्रजापतिः ।

सप्तमिर्व्याहृतिभिः ब्रह्ममाजन प्रक्षालयेत् इति ।

छागडेयः

अत पर प्रवक्ष्यामि योगवृत्तिसमाश्रयम् ।

त्यज धर्मानधर्मं च उमे सत्यामृते त्यज ॥

अहिंस्रः सर्वमृतानां कर्मणा मनसा गिरा ।

महाभारते^२

त्यज धर्ममधर्मं च उमे सत्यामृते त्यज ।

उमे सत्यामृते त्यक्त्या येन त्यजति तस्यज ॥

त्यज धर्ममसकम्पादधर्मं चाऽप्यहिंसया ।

उमे सत्यामृते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिश्चयात् ॥

वक्ष

एको मिष्ठुपधोक्तस्स्यात् द्वौ यैव मिथुन स्मृतम् ।

अथो ग्रामा समाख्याताः ऊढन्तु नगरायते ॥

नगरं हि न कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तथा^१ ।
 पतस्त्रयं हि कुर्वाणो स्वधर्माभ्यवर्ते यतिः ॥
 राजादिबार्तां तेषां तु मिक्ता वार्ता परस्परम् ।
 स्वदैवशून्यमात्मन्यै समिकर्यान् सहायः ॥
 छान्मपूजानिमित्तं हि व्याकथानं शिष्यसंग्रहः ।
 एते चाऽन्ये च बहवः प्रपञ्चाः कुतपस्विनाम् ॥
 ज्ञानं शौचं तथा मिक्ता निव्यमेकान्तशीलता ।
 निक्षोभत्वारि कर्माणि पञ्चमं नोपपद्यते ॥
 तपोजपैः कृद्दीमृताः व्याधिनाऽऽबसपाहकाः ।
 वृद्धा ग्रहगृहीतार्या य चाऽन्ये विकलेन्द्रियाः ॥
 नीरजाश्च स्वभावैव मिथुर्नाऽऽबसपाहकाः ।

‘पञ्चमं नोपपद्यत’ इति एतादृशास्तुष्टुष्टमिच्छार्थः ।

संवर्त्तः

अग्नौ मिक्ताः समाधाय स मुनिः समं पञ्च वा ।
 अलिङ्गा घोषयेत्तास्तु ततोऽग्नीपाद्भिर्जोत्तमः ॥
 अरण्यं निर्जने विप्रः पुमरासीत् यत्तत्रान् ।
 गङ्गाकी सयतो निव्यमन्य वाद्मूर्तिमिषुताः^२ ॥

वसिष्ठः^३

मुण्डोऽममोऽपरिमहः । सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि धरे
 ईक्षम् ।

१ रक्षन् for तथा—भा

२ वनि for पुन —य and FL

३ १ १—०

पमः

चरेन्माधुफरीं वृष्टिं बल्मीकनिचयोपमाम् ।
अक्रोधनप्रद्वष्टात्मा तपस्तदि सनातनम् ॥
प्राजापत्यसद्वन्त्रं च मैक्ष च तुलयाधृतम् ।
प्राजापत्यसद्वन्त्राद्वि मैक्षमेषाऽनिरिच्यते ॥

मनु^१

एकफलं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ।
मैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विपयेष्वभिसज्जति ॥
विधूमे सन्नमुशले व्यङ्गारे मुक्तवर्जने ।
वृत्ते शरावसपाते भिक्षां नित्यं यनिञ्चरेत् ॥
अलाभे न विपादी स्यात् लाभश्चैनं न दर्पयेत् ।
प्राणयानिकमात्रः स्यान्मात्रासद्गाद्विनिर्गतः ॥
अनिपूजितलाभास्तु क्षुगुप्सेनैव सर्वज्ञः ।
अनिपूजितलामैश्च यनिर्मुक्तोऽपि वध्यते ॥

तथा^२

न शोत्पातनिमित्ताभ्या न नक्षत्राद्विचयया ।
नाऽनुशासनयावाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्त्तव्यित ॥
न तापसैर्ग्राह्यैर्गर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ।
^३आसीर्णं मिथुर्याऽर्ज्यरगारमुपसद्वजेत् ॥

शङ्खः

मत्तागार चरेद्भिक्षा मिथुकं नाऽनुमिदयेत् ।
नाऽऽम्यावपेद्रमनया नाऽभ्रीयान्पस्यधिद्वे ॥

१ ६५ — ५६

२ मनु ६५ — १

३ Supplied by M and N

याज्ञवल्क्यः^१

अप्रमत्तश्चरेद्देव्यं सापाह्वेन्नमितक्षित ।

वदिते मिथुनैग्रामे यात्रामाश्रमलोत्तप ।

प्रोक्षायनः

अथ मैक्षत्र्याः—ब्राह्मणानां शालीनयायावराणां
मप्रवृत्ते वैश्वदेवे मिक्तां सिप्सेत् । भवत्पूर्वं प्रोक्षयात् ।
गोवोहनमाश्रमाकांक्षेत् । अथ मैक्षत्र्यांशुपावृत्तः शुचौ
देवो न्यस्य हस्तपादान् प्रक्षाल्याऽऽचम्याऽऽदित्यस्पर्शं
निवदयत् । 'उबुत्स्यं' विधिमिति^३ ब्रह्मणे निवेदयति ।
'ब्रह्म जज्ञानमि'ति विज्ञायत—आधानात् प्रभृति पजमान
एवाऽग्नयो भवन्ति । तस्य प्राणो गाहपत्योऽपानोऽन्वाहार्य
पचनोऽपान । गाहपतीय उवातसमानी सभ्यावस्थ्यौ पञ्च
वा गेतेऽग्नयः । आत्मस्याः आत्मन्येष जुहोति । स एव
आत्मयज्ञ आत्मनिष्ठ आत्मप्रतिष्ठ आत्मानं क्षेमं नयतीति
विज्ञापते । भूतस्यो वयापूर्वं संविभज्य शेषमग्निः संसृज्यौ
पचत् प्राप्तीयात् । प्राक्प्राऽपश्चाऽऽचम्य वयोनिष्मत्प्राऽऽ-

१ १ १

२ १ १ ४

३ उबुत्स्यं पणवैरतं वैव वरणि वैगय ।

रदो सिध्दं नृवम् ॥ तै स १ ४ ४१

४ विप्र वैद्यमनुपपत्तीर्षं चक्षुर्मित्रस्य वदन्त्यस्यो ॥

अत्रा पापपुत्रिषी अनीरिषा नृव्यं वदन्त्य ।

ब्रह्मस्तुपुत्रस्य ॥ तै न १ ४ ४१

५ ब्रह्म नृव्यं प्रच्यं पुत्रस्तु वीर्यस्तु वयो वैव आय ।

न पुत्रिषा उपमा अत्र विद्वत्प्रायः समिपगतस्य विप्र ॥ (तै न ४ १ १)

दित्यमुपनिष्ठेत 'उद्धृतं तमसस्परी'ति 'बाह्म आसन्नमोः
प्राण इति' जपित्वा ।

अथाचितमसंप्लुतमुपपन्नं यद्रुच्यते ।

आहारमात्रं सुक्रीत केवलं प्राणयात्रिकम् ॥ इति

अपाप्युवाहरन्ति—

अष्टौ ग्रासा मुनेर्मोक्षतु पोषशाऽऽरण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत्तु ग्रहस्यानाममित ब्रह्मचारिणः ॥

मैक्ष वा सर्ववर्णेभ्यः पक्षाक्ष वा द्विजातिषु ।

अपि च सर्ववर्णेभ्यो नत्वेकाक्षं द्विजातिषु ॥

केवलः

नित्यं प्रत्यादित्ये निवृत्तमुसलोपमे प्रशान्तधुमे काले
ग्रामं प्रविश्य, मैक्षार्थं सर्वत पर्यटन् अग्रतो युगमात्र
मवलोक्य सकल्पितानि विवृतद्वाराणि, अन्यवचनेऽनामक्तः
प्रविशेत् । प्रविष्टः सकल्पप्रणयकुहकचिन्मयविलम्बनपरि
हासयाचनाप्रेक्षितादि परिहरेत् । गोदोहनमात्रं त्यित्वा
प्रजेत् । मिक्षां लब्ध्वा न प्रहृष्येत् । अलब्ध्वा न कुप्येत् ।
अन्त्यवसायिपरिपन्थि ज्ञातीश्वरप्रेतमृतकमिक्षां नोपलब्ध्यां
प्रतिहतां गृहीयात् । आत्मनः सस्कृतां परबाधाकरीं
वर्जयेत् । मधुर्मांसकुबीजविरहितां गृहीत्वा तद्वैक्षमेकान्ततो
मैयपात्रेणान्येन वा तृष्णीं मृत्वा मात्रया सुक्रीत ।

1 बाह्वं तमसस्परी पदमन्त्रे उच्येतिहत्तरम् ।

देवं देवता पूर्वं मग्न्य उच्येतिहत्तरम् ॥ मै वा २ ४

2 बाह्म आसन्नमोः प्राणोत्सोषाद्वा वचनोपनिष्ठं बाहुषो वचमृषो रात्रोऽप्रीत्य विद्या-
म्यहमि तत्सन्तुता य एव मयस्त अस्तु मा मा हि ॥ त नं, ५, ५, ९, ९

हारीतः

मृदावधिवलाबापुपर्णपाणिपाधो वा मिक्षार्थं ग्रामं
प्रविशेत् । नाविच्छेद वद्यामात्सृजेत् । [न विकृत्सपत्^१]
नाऽतिमात्रमश्नीयात् ।

शकुलितौ

काष्ठात्पापुविदलपार्थिवानामेकं भैक्षभाजनम् । न तस्य
गोवालरक्षा सोपकं परित्यर्पणम् । प्राच्यात्मिकं शौचम् ।
नाऽभ्राचामेव मृमौ मिक्षिषेत् । नाऽशुचिः संस्पृशेत् । मृकाऽऽ
चान्तः पुनराचम्य द्रव्याण्यभ्युक्षयेद्युक्तं यवान्यदविरुद्धं
स्यात् ।

यमः

हिरण्यपाणि पात्राणि कपायसमयानि च ।
यतीनां अन्यपात्राणि वज्रपत्तानि मिश्रुक्तः ॥
सुवर्णरूप्यपात्रेषु तावकास्त्यापसे शुचिः^२ ।
मिक्षां वत्सा न चर्मोऽस्ति गृहीत्वा मरकं ब्रजेत् ॥

मनुः^३

अनैजसानि पात्राणि तस्यस्पर्मिर्ब्रणानि च ।
तेषामग्निः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥

नरसिंहपुराणे

‘स्थित्यर्थमात्मनो नित्यं मिक्षादनमाचरेत् ।
सापाहे काले विघाणां गृहाणि निचरेन्मुनिः ॥

1 [] Supplied by वा and घ

2 वास्तव्येषु च—वा and घ

3 १ १

4 १ ११

उद्धाटयेच्च कवचं वक्षिणेन करेण च ।
 पात्रं वामकरे स्थाप्य वक्षिणेनाऽवशेषयेत् ॥
 स्यादर्धा यावदासेन तावद्भैक्षं समाचरेत्^१ ।
 ततो निर्वर्त्य तत्पात्रं संस्थाप्यायम्य सयमी ॥
 चतुरङ्गुलैः प्रच्छाद्य भासमात्रं समाहितं ।
 सर्वभ्यस्त्वनसंयुक्तं प्रथक् पात्रे निवेदयेत् ॥
 सूर्यादिदेवमूर्तेभ्यो वस्त्रार्घ्यं प्रोक्ष्यचारिणा ।
 मुञ्जीत पर्णपुटके पात्रे च वाग्यतो यतिः ॥
 वटाश्वत्थार्कपत्रेषु कुम्भीर्तिबुक्पर्णयोः ।
 कोविदारकरजेषु न मुञ्जीत कवाचन ॥
 मलाशाः सर्वे उच्यन्ते यतयः कास्यभोजने ।
 कांसिकस्य तु यत्पापं गृहस्यस्य तथैव च ॥
 कास्यभोजी यतिः सर्वं प्राप्नुयात् किंश्चिपं तयोः ।
 मुक्तपात्रे यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्वकम् ॥
 न बुध्येताऽस्य तत्पात्रं यज्ञेषु चमसा इव ।
 अथाऽऽचम्य निरुद्धासुः उपतिष्ठेत् भास्करम् ॥
 जपध्यानेतिहासेषु विमर्शेन नयेद्बुधः ।
 कृतसन्ध्यस्तनो रात्रिं नयेद्देवगृहादिषु ॥
 हृत्पुण्डरीकनिलये ध्यात्वाऽऽत्मानमकल्मषम् ॥
 यतिघर्मरतः शान्तः सर्वमूलममो वशी ।
 प्राप्नोति परमं स्थानं यत्प्राप्य न निवर्तते ॥

^२याज्ञवल्क्यः

अम्यसन्नपथा वेद्यं न्यस्तकर्मा वने वसन् ।
 अयाचिताग्नी मितसुकं परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

तथा

क्षेयं चारण्यकमह यदाविस्थादवाप्नुयात् ।
योगशास्त्रं च यत्प्रोक्तं क्षेयं योगममीप्सता ।

ममुः

अधियज्ञं ब्रह्मजपेवाधि^१ वैधिकमेव च ।
आध्यात्मिकं च सततं वेदान्नामिहितं च यत् ॥
इदं शरणमज्ञानादिवमेषं विजानताम् ।
इदमन्विच्छतां स्वर्गं सिद्धमासंख्यमिच्छताम् ॥

‘अधियज्ञं’ यज्ञविधायकं ब्राह्मणम् । ‘आधिदैविकं’
देवतामकाशकम् । ‘आध्यात्मिकं’ “अहं ममुरभवमहं रुद्र
इत्यादि”^२ मन्त्रविद्येयं वेदान्ते इत्यभिहितं ॥

यथा

वशाद्वावशाविंशाख्या चतुर्विंशतिमेव वा ।
प्राणायामानभ्यसेव लब्धाहारो जितेन्द्रियः ॥
अहोरात्रेण विज्ञाना उज्जतुर्मिहस्याद्यवा मुनिः ।
प्राणायामान् वशाऽष्टौ वा प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
वाङ्मये वशा कुर्वीत वाक्ये विंशतिमेव च ।
ग्रामसे विचारं कुर्याच्छनं वाऽपि यथाविधि ॥

१ अतस्तस्मिन् विंशच्छब्दः—२, ११ अरवतीभवव मातृवत्त्वं च

२ ६, १—८४

३ बृहदारण्यकोपनिषदि (१.४.१)

“लोकप्रवक्तृभिर्नामैव प्रतिषेधार्थं ममुरभव इत्येति । अङ्गपूरे १.१

११—” अतस्तस्मिन् मरुदक्षी कथयेत्तत्

^१मनुः

अहा रात्र्या च यान्जन्तून् हिनस्वज्ञानतो यति ।
 तेषां स्नात्वा विष्णुद्वयार्थं प्राणायामान् पञ्चाचरेत् ॥
 प्राणायामा ग्राह्यणस्य त्रयोऽपि विधिबद्धता* ।
 व्याहृतिप्रणवैयुक्ता विज्ञेयं परमं तप* ॥
 वदन्ते व्यायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
 तपेन्द्रियाणां वदन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥

^२तथा

अवेक्षेत गर्तीर्गुणां कर्मबोपसमुद्भवा ।
 निरपे चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥
 विप्रयोग प्रियैश्चैव संयोगं च तथाऽप्रियैः ।
 जरया चाऽमिमघन व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥
 देहावुत्क्रमणं चाऽस्मात् पुनर्गमं च संभवम् ।
 योनिफोटिसहस्रेषु सूर्ताद्यास्यान्तरात्मनः ॥
 अधर्मप्रमथं चैव दुःस्वयोगं दारीरिणाम् ।
 धर्मार्थप्रमथश्चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥
 सूक्ष्मतां चान्यवेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
 देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेण्वधमेषु च ॥

महामारते

आहारार्थं कर्मकुर्यात् । निन्द्य कुर्यात् । आहार प्राण
 संधारणार्थम् प्राणाधार्यास्तत्त्वजिज्ञासार्थम् । तत्त्वं जिज्ञासं
 येन भूयान्नभूयः^३ ।

१ ९, ९९-७१

२ ९, ९१-९५

३ बी मि मोक्ष ८५ adds—एवं परमणस्यैव सिद्धिरित्युच्यम्

१ मृपितोपि चरेद्धर्मं यद्यतश्चाश्रमे वसन् ।
 समः सर्वेषु मृतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥
 फलं कृतकहृक्षस्य यद्यप्यम्बु प्रसावकम् ।
 न नाम ग्रहणाद्वा तस्य चारि प्रसीदति ॥

तथा

जनेन कर्मयोगेन परिप्रकृति यो द्विजः ।
 स विदूषेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

१ पाञ्चबल्क्यः

न्यापार्जितधनलं तत्त्वज्ञाननिष्ठोजतिविप्रियः ।
 भ्रातृकृत् सत्यवादी च यद्वस्थोजपि हि १ मुच्यते ॥

महानारतं

कस्यैवा वाग्मवेत् सत्या भोक्षो नास्ति ग्रहादिति ।
 अभद्रधामैरक्षैः सूक्ष्मवशानवर्जितैः ॥
 जलसैरर्बणैरग्न्यक्षैः स्तब्धधामैः स्वकर्मभिः ।
 ममस्योपरमोदष्टः प्रवक्ष्यामामपदिहैः ॥
 'ममस्य' सर्वस्य ।

१ मनुः

एषधर्मोऽनुशिष्टो वै यतीनां मिथतात्मनाम् ।
 वैवसन्यामिफार्मा तु कर्मयोगं निषोद्यत ॥

1 Ascribed to M. as wrongly by श्री वि. सोम. ८५.

2 धर्मलक्षणम्—य

3 २, १५

4 विदूष्यत for वि. ज्ञापते इति अयमर्थः

5 ६, ८९, ९९

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
 एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाभ्यमाः ॥
 सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रमनुष्ठिताः ।
 यथोक्तकारिणं विप्रं मयन्ति परमां गतिम् ॥
 सर्वेयामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ।
 गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स क्षीनेतान् विमर्ति हि ॥
 यथा नदीनवाः सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम् ।
 तथैवाऽऽभ्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥
 चतुर्भिरपि चाऽप्येतैर्निष्कृमाभ्रमिभिर्विजैः ।
 दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥
 धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 हीर्ष्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥
 दश लक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते ।
 अर्धस्य चाऽनुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥
 दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन् समाहितः ।
 वेदान्तान् विधिषु कृत्वा सन्यसेद्वृणो द्विजः ॥
 सन्यस्य सर्वकृमाणि कर्मदोषानपानुवन् ।
 नियतो वेदमन्यस्यन् पुष्कैर्भार्यैः सुखं वसेत् ॥
 एवं सन्यस्य कृमाणि स्वकार्यपरमोऽस्पृह ।
 सन्यासेनाऽपहस्यैनः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

इति श्रीमद्भगवत्परात्ममन्त्रोक्तमीश्वरविहिते गुरुपञ्चपदरी
 मोक्षप्रण्डे यतिधर्माः ।

॥ ८ ॥

अथ वैराग्यम्

तत्र महाभारते

वैराग्य पुनरेतस्य मोक्षस्य परमो विधिः ।

ज्ञानादथ च वैराग्यं जायते येन मुच्यते ॥

‘परमो विधिः’ परम साधनम् । ‘ज्ञानात्’ संसारस्य
दुःखमयत्वाविधिज्ञानात् ।

अथ वैराग्यहेतवः ॥ तत्र तापमेधाः ॥ तत्र बिष्णुपुराणे^१ ।

आध्यात्मिकादि मैत्रेय आत्मा तापश्चर्यं बुधः ।

^२उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोष्यात्पन्तिकं लयम् ॥

आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा ।

शारीरो बहुभिर्मेदैः मिथ्यते भ्रूयतां च सः ।

शिरोरोगप्रतिश्याय^३ क्वरश्चलमगन्दरीः ॥

^४अिद् काशश्वाससफतुश्छर्चापिमिरमेकधा ।

तथाऽक्षिरोगातीसारकुष्ठार्थाभयसंक्षितैः ॥

१ ६, १—४०

२ असाध्यकाम्य — स

३ प्रतिश्यायः पीडा

४ शेरकपूर मि ५ ४ ५११ reads—

शुक्लाय शयकुप्रायश्चर्यापिमिरमेकधा ।

मिथते देहजस्तापो मानस ओतुमर्हसि^१ ।
 कामक्रोधमयद्वेषलोभमोहविषादजः ॥
 शोकासूयाधमानेर्ष्यामात्मर्यादिमवस्थया ।
 मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा ॥
 इत्येषमादिभिर्विषै तापो व्याध्यात्मिकः स्मृतः ।
 मृगपक्षिमनुष्यैश्च पिशाचोरगराभसैः ॥
 सरीसृपाद्यैश्च मृणां जन्यते चाविभातिकः ।
 शीतोष्णवातवर्षाम्युर्बण्णतादिसमुद्भवः ॥
 तापो द्विजवर श्रेष्ठः कथ्यते चाऽऽपिद्विविक्^२ ।
 गर्भजन्मजराम्रानमृत्युनारकजं तथा ॥
 बुधः स ह्यन्धो मेधमिथते मुनिसत्तम ।
 सुकुमारतनुर्गर्भं जन्तुर्यद्बुधमलाभृते ॥
 उत्पसवेष्टितो भग्नपृष्ठग्रीवास्थिसङ्घनि ।
 अत्यस्लकुटुतीक्ष्णोष्णलवणं^३ मर्तुभोजनैः ॥
 भतिनापिमिरत्यर्थं वर्षमानानिवेदनः ।
 प्रसारणाकुञ्चनादौ नाऽङ्गानां प्रसुरात्मन ॥
 शकृन्मूषमहापङ्कशापी सब्रवीरित ।
 निरुद्धासं सर्वतन्यं स्मरन्जन्मशतान्यथ ॥
 आस्ते^३ गर्भेऽभिवुलेन निजकमनियन्धनः ।
 जायमान पुरीपासृग्मूत्रशुक्राविलानन ॥
 प्राजापत्येन चातेन पीत्यमानास्थिपन्धन ।
 अघोमुष्णो र्धे न्नियते प्रवत्यै सूनिमारुहं ॥

१ इच्छति इति उच्यते मातृग

२ मातृमात्रेण—उच्यते मा

३ अर्धं गर्भोपनिधु and शयन ३ ३१

क्लेशाग्निष्कान्तिमाप्नोति जठरान्मातुरातुरः ।
 मूर्धामवाप्य महतीं संस्पृष्टो बाह्यावायुना ॥
 विज्ञानघंशमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम ।
 कण्टकैरिव तुलाङ्गः क्रकचैरिव दारितः ॥
 पूतिघ्नणाग्निपतितो घरण्यां क्रमिको यथा ।
 कण्डूयनेऽपि बाऽशक्तः ^१परिवर्त्तेऽप्यनीश्वरः ॥
 स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेष्वप्या ।
 अद्भुतमिदंस्तरे सुप्तः कीटवंशाविभिः सदा ॥
 'मक्ष्यमाणोऽपि नैतेषां समर्थो विनिवारणे ।
 जन्मदुःखान्धमेकानि जन्मनोज्ज्वलराणि च ॥
 बालभावे यवाप्नोति आधिभौतादिकानि च ।

तापप्रथं' दुःखप्रथम् । 'उत्पन्नज्ञानवैराग्यः' उत्पन्ने
 ज्ञानवैराग्ये यस्य सः तथा । ज्ञानं चात्र ब्रह्मविषयकम् ।
 'आव्यन्तिका लपो' मोक्षः ।

तथा

अज्ञानतमसाऽऽच्छन्नो मूढान्ताकरणो नरः ।
 न जानाति कुतः कोऽहं काऽहं गन्तः किमात्मकः ॥
 केन बन्धेन बद्धोऽहं कारणं किमकारणम् ।
 किं कार्यं किमकार्यं वा किं वाच्यं किं च मोक्ष्यते ॥
 कोऽधर्मः कथं वै धर्मः कस्मिन् धर्मेन वा कथम् ।
 किं कर्तव्यमकर्तव्यं किं वा किं पुण्यदोषवत् ॥
 एवं पशुसमैर्मूर्खैरज्ञानप्रभवं महत् ।
 अवगम्यते नरेर्बुद्धेः शिरोवेदयरायणीः ॥

अज्ञानं तामसो भावः कार्यारम्भप्रवृत्तयः ।
 अज्ञानिनां प्रवर्तन्ते कर्मलोभाश्च भो द्विज ॥
 नरकं कर्मणां लोपे फलमाहुर्मनीषिण ।
 तस्मादज्ञानिनां दुःस्वमिह चाऽमुत्र चोत्तमम् ॥
 जराजर्जरदेहश्च शिथिलावयवः ^१पुमान् ।
 विगलच्छीर्णवक्षानो यल्लिस्त्रायुशिरावृतः ॥
 दूरप्रणष्टनयनो व्योमात्तर्गतनारकः ।
 नासाविबरनिर्यामिलोमपुञ्जश्चलद्वयः ॥
 प्रकटीकृतमर्षाङ्गो नतपृष्ठास्थिसंघटितः ।
 प्रशान्तजठरामिस्त्रापल्पाहारोऽल्पचेष्टितः ॥
 कृष्णार्धं त्रयमणोत्थानशयनासनचेष्टितः ।
 मन्दोमबच्छ्रोत्रनेत्रो गललालाबिलाननः ॥
 अनायतैः समस्तैश्च करणैर्मरणोन्मुक्तैः ।
 तत्क्षणेऽप्यनुमृतानामस्मर्ताऽल्लितवस्तुनाम् ।
 सकृदुच्चारिते वाक्ये समुद्भूतमहाभ्रमः ॥
 श्वासकाशमहायाससमुद्भूतप्रजागरः ।
 अन्येनोत्थाप्यतेऽन्येन तथा संवेद्यते जरी ॥
 भूत्वात्मपुत्रवाराणामपमानपराकृतः ^२ ।
 प्रक्षीणास्त्रिलशौचश्च विहाराहारसस्पृहः ॥
 हास्यः परिजनस्याऽपि निर्दिण्णाशेषचान्धवः ।
 अनुमृतमिवाऽन्यस्मिन् जन्मन्यात्मविचेष्टितम् ॥
 संस्मरन् यौवनेऽल्पार्थं निम्बसिखतित्तापितः ।
 एषमेतामि दुःखानि जरायामनुभूय वै ॥

१ कर्मण्—इति मुद्रित पठ —मि पु वलकत्त पृष्ठम् ८१९

२ आत्मीय —मु मि पु पृ ५१५

मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति शृणु तान्यपि ।
 श्लेषग्रीवाभिपादोऽथ व्याप्तो वपयुना मरः ॥
 मुहुर्गर्हणीपरवशो मुहुर्ज्ञानलभान्वितः ।
 हिरण्यधान्यतनयमार्यामुख्यगृहापिपु ॥
 एतं कथं भविष्यन्तीक्यतीव ममताकुलः ।
 मर्ममिद्धिस्तथा रोगैः त्रकृषैरिव वारुणैः ॥
 शरैरिवाऽन्तकस्योर्गैरिच्छिद्यमानासुखधनः ।
 विवर्तमानताराक्षिर्हस्तपादं मुहुः क्षिपन् ॥
 संशुष्यमाणतास्त्रोष्ठपुटो ध्रुवधरायते ।
 निरुद्धकण्ठो घोषौघैः ठवानम्बासपीडितः ॥
 तापेन महता व्याप्तः तृषा बाऽर्जस्तथा क्षुधा ।
 क्लेशादुत्क्रान्तिमाप्नोति घाम्पक्किङ्करपीडितः ॥
 ततश्च यातनावेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।
 एताम्यन्यानि बोध्याणि दुःखानि मरणे कृणाम् ॥

'कार्यारम्भमवृत्तयो' अत्र निविद्धकाम्यगोचराः । 'कर्म
 लोपो' निवृत्तैर्मित्तिकाकरणम् ।

दुःखलः

यदुःखं त्रियमाणस्य यदुःखं मातुराशये ।
 नाऽन्यत्र सुपमा लोके जीवताममन्तरे तयोः ॥

विष्णुपुराणे

'ममबासावि यावत् पुनजस्मोपपादनम् ।
 ममस्नातस्पर्कं तावदुःखमेव हि वेदिताम् ॥

क्षुत्पिणोपशमं तद्वृत्तीताद्युपशमं सुखम् ।
 मन्यते बालबुद्धिस्वात् दुःस्वमेव हि तत्पुनः ॥
 अस्यन्तस्तिमिताङ्गानां व्यायामेन सुखैपिणाम् ।
 भ्रान्तिज्ञानावृताङ्गानां^१ ग्रहारोऽपि सुम्बायते ॥

तथा

^२अग्नेः शीतेन तोयस्य तृपा भक्तस्य च क्षुधा ।
 क्रियते सुम्बकर्तृत्वं तद्वि लोपस्य चेतरेः ॥

तथा

^३नरके यानि दुःखानि पापहेतुद्भवानि च ।
 प्राप्यन्ते नारकैर्विप्र तेषां संख्या न विद्यते ॥
 न केवलं द्विजमेष्ट नरके दुःखपट्टनिः ।
 स्वर्गेऽपि तात भीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्धृतिः ॥
 पुनश्च गर्भे भवति जायते च पुनः पुनः ।
 गर्भे विलीयते म्रूयो जायमानोऽस्तमेति च ॥
 जातमात्रश्च म्रियते बालभावेऽप्य पौषणे ।
 मर्यमं वा वयः प्राप्य धार्मिके च घृष्टा मृतिः ॥
 यावज्जीवति तावच्च दुःखैर्नानाविधैः शुनः ।
 तन्तुकारणपञ्चमौघैरास्ते क्लृप्तासभीजवत् ॥
 ब्रह्मनाशो तयोत्पत्तौ पालने च सदा मृणाम् ।
 भवन्त्यनेकदुःखानि तथेष्टविपत्तिषु ॥
 यद्यत्प्रीतिश्चर पुमा वस्तु मैत्रय जायते ।
 तदेष दुःखवृक्षस्य मूलस्थमुपगच्छति ॥

१ अभाष्यम्—बुद्धि वि पु षठ् वसवता हृष्टम् ११७

२ १ १७ १४

३ विष्णुपुराणे ६, ५, ४९—६

कलत्रमित्रपुत्रात्मयहक्षेत्रधनाधिकैः ।
 धियने न तथा भूरि सुख पुसा यथा सुखम् ॥
 इति ससारदुःखार्कनापतापितचेतसाम् ।
 विमुक्तिपावपञ्छाया मृत कुत्र सुख मृणाम् ॥
 तवस्य त्रिविधस्याऽपि दुःखजातस्य पण्डितैः ।
 गर्भजन्मजराद्येषु व्यानेषु प्रभविव्यतः ॥
 निरस्तातिशयाह्लादसुखमार्बकलक्षणा ।
 मेयजं भगवत्प्राप्तिरेकान्ताऽऽव्यन्तिकी मता ॥
 तस्मात्तस्यास्ये यद्यः कर्तव्यं पण्डितैर्नरैः ।
 तत्प्राप्तिहेतुर्मानं च कर्म चोक्तं महामुने ॥

पदमौघे 'रहस्यमूहैः' 'निरस्तातिशयाह्लादिसुखमार्ब
 कलक्षणा' 'निरनिशायसुखमपस्यर्धः' । 'आव्यन्तिकी' 'सर्व-
 मतीत्योर्ध्वः' पदे स्थिता ।

अथाऽनित्यता

तत्र विष्णुः^१

पञ्चमस्मिन्निराकम्पे काळे सततयापिनि ।
 न तत् मूर्तं प्रपश्यामि स्थितिर्यस्य भवेदुमुखा ॥
 गङ्गायाः सिकता धारास्तथा वपति वासवे ।
 शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ॥
 चतुर्वश विमदयन्ति कम्पे कस्ये सुरेश्वराः ।
 सर्वलोकप्रभामाद्य मनष्यश्च चतुर्वश ॥
 यद्वनीन्द्रसहस्राणि विन्देन्द्रनियुतानि च ।
 विनष्टानीह काळेन मयुजेद्विह वा कथा ॥

राजपयस्य पश्य सर्वे समुद्रिना गुणै ।
 दृष्ट्वा प्रसन्नपयसाय कायेन निधन गता ॥
 य समस्त जगत्पद्मिन मुद्रिमात्रपराणा ।
 मन्त्रि कायेन हीयन् काया हि 'पश्यत्तर ॥

महाभारत

अग्निभ्रान्तमनाम्भ्वं अनाथगमनिकम् ।
 तम दान्तात्मत्पान वधमरा गमित्यगि ॥
 यत्न विवृता शिरनिबद्धभरण
 प्रयतश्चि श्वमनाद्यधिष्ठितः ।
 तस्मा मदान श्वमिषापनीयम्
 तदा च दारा च गुना च पापता ॥
 नितापिनाद्य भुषर्जागिनस्य
 किं च पुनर्मित्रार्थार्थिभ्यः ।
 विहाय योगानि मयमप
 क्षान्त गम्या न निपतत च ॥
 किं न पुन किं न च वपुनिषा
 किं न नमिष्याद्यन या मरिष्यगि ।
 आम्मानमिष्यतंश्च गुह्यं प्रविष्टं
 नितामहात्त च गता रिता च ॥
 गुह्यतामिष्यात्मानं हनान गदगमि मग्नुता ।
 कथं न माग्नि निषत्ता गता हि हृदये नव ।
 मन्त्रपदगानि न गुह्यं यदि गन्तव्यं नर ॥
 आतातादि म गन्तव किमता पापतागिता ।
 म न दृष्टव निषदा गुह्ययोगे न विद्वानि ॥

विमूढेन्द्रियवगस्थ स तु नाऽर्थं करिष्यति ।
 बहुकृत्स्यो निरुद्योगः जागर्तव्ये प्रतप्तकः ॥
 विभ्रंभकमयम्याने हा पुत्रक विहन्यसे ।
 मृत्योर्विमेपि किं मृत्युर्न स भीत विमुञ्चति ॥
 अज्वातं भैव गृह्णाति कुठ यत्नमजन्ममि ।
 महता पुण्यपण्येन क्रीतेय कायनीस्तवया ॥
 पार क्लेशोद्वर्गन्तुं त्वर यावन्न भिद्यते ।
 एवमव्याहितं लोके काष्ठेनोपनिषिद्धितैः ॥
 सुमहद्वैर्यमास्थाय मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

'अवैशिकं' मार्गोपदेशरहितम् । 'तमः कान्तारं' तमसा
 दुर्गम् । 'स्थिरनिबद्धेक्षणः' स्थिरनिबद्धो निबद्धेक्षणव्यासौ
 स तथा । 'गृहां प्रविष्टं' बहरविद्योपदिष्टम् ।

अथ त्रिप्यनिष्ठा

तत्र महामारते

विषयाणां च दौरात्म्यादिन्द्रियाणां च चारुखात् ।
 मनसव्याप्तवस्यामात्सर्गः कृच्छ्रेषु वर्तते ॥
 विषयान् प्रत्यनुसरन् प्राप्नोति सुमहद्वयम् ।
 ह्येनकषायाममुपतन् कपिब्रह्म इवाप्तये ॥
 जन्मान्तरशताम्यस्ता विषयेषु रतिर्घृणाम् ।
 जरद्गौरिष सत्येषु सा हि दुःखेन चार्यते ॥

1 C/ छन्दोग्योमिष— १ १

अथ अहिराम्निनः अक्षयि वरं पुण्यदीर्घं वैश्वः । बहरीऽस्मिन्मन्त्राणां तद्विषय-
 एनाहिराम्निनः तदाह विविदिहसिगुणः । अक्षयिऽस्मिन् ॥

वेबलः

मुक्तानि धानि तान्येष मोक्तव्यानि पुनर्धूमिः ।
इति हृष्टार्थतत्त्वस्य पुनरुक्तमिदं जगत् ॥

महाभारते

इषुप्रपातमालं हि स्पर्शायोगे रतिस्स्मृता ।
वर्षानि रसने घ्राणे भ्रषणे च विक्षेपतः ॥
ततोऽस्य जायते तीव्रा वेदना तत्क्षणात्मिका ।
कण्ठनासात्प्रसृष्टितं स्वाद्गुस्वाद्वृषानं समम् ॥
आस्त्राद्यस्य हि सर्पस्य जिह्वामे सन्धिषिग्रहः ।
विषसे विषसे यैव राजौ राज्ञौ तथा सदा ॥
'मोक्तव्यमिति यत्तन्मो (१) दोषबुद्धि' स उच्यते ।
जिह्वोपस्यनिमित्तं हि पतनं सर्वदेहिनाम् ॥
अहेरिष गणाम्नीतो मिष्टान्नाद्य विपादिष ।
राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्य स विद्याममिगच्छति ॥
'इषुप्रपातमि' अल्पफालोपलक्षणम् ।

तथा

^१माघास्पर्शास्तु कौतिय क्षीनोऽप्यसुखबुःखदाः ।
आगमापायिमो मिथ्यास्तांस्तितिक्षन् भारत ॥
यं हि न व्यथयत्येते पुरुषं पुरुषयम् ।
समबुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥
'माघास्पर्शाः' विषयसम्बन्धाः ।

वस्तुः

विषयासक्तचित्तस्तु कश्चिन्मोक्षं न विन्दति ।
यत्नेन विषयासक्तं तस्माद्योगी विषर्जयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे

हासोऽस्थिसन्वर्धनमक्षियुग्म
मत्पुञ्जलं तर्जनमङ्गनायाः ।
कुचादि पीनं पिहितं घर्म तत्
स्यामं रतेः किं नरकं न धोषित् ॥

महाभारते

यस्य सिद्धा महर्क्षं स्याज्जीवेद्य शरदां शतम् ।
अनयकर्मा स्त्रीदोषाननुक्त्वा मिघर्म ब्रजेत् ॥
अङ्गारसदृशी नारी घृतकुंससमः पुमान् ।
ये ऽथ मक्ता विलीनास्ते य स्थितास्ते विषं गताः ॥
न सुप्तेन जयेन्निद्रां न पानेन तृपां जयेत् ।
नम्पमेन जयेदग्निं न कामेन क्षिपं जयेत् ॥
याम्येव मलबाहीनि पूतिधित्राणि योषिताम् ।
तान्येव जल्लु काम्यानि अहो पुंसां बिडम्बना ॥
येषु येषु प्रवेशेषु कायोऽत्यन्त क्षुर्युप्सितः ।
तेषु सत्करतो लोको वैराग्यं केन यास्यति ॥
स्त्री नाम मायाविकृतिः कोषमात्सर्यविग्रहम् ।
पूरास्यजेद्युगार्यां तां ज्वलनामेव्यवदूषणः ॥

अथाऽर्थनिन्दा

तत्र महाभारते

१ अर्पानामार्जने दुःस्वमार्जिताना च रक्षणे ।
 नाशे दुःखं व्यपे दुःखं धिगर्थान् शोकवर्धनान् ॥
 धिमोहयन्ति सपत्सु तापयन्ति विपत्तिषु ।
 त्वेदयन्त्यर्जने काले कदा भोगा सुम्बावहा ॥
 पथा घामिपमाकाशे पक्षिणि श्वापदैर्मुषि ।
 भक्ष्यते सलिले मर्त्ये तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥
 राजत सलिलादग्नेश्चौरत खजनादपि ।
 भयमर्पयतां नित्य मृत्योः प्राणभृतामिव ॥

तथा

कार्पण्यदर्पमानौ च भय या ध्रुममेव च ।
 अर्पजान्वियितुं प्राप्ता दोषानतांस्तु इति ॥
 अर्पलोभेन पुरुषैर्वेपः स्त्रीभिरिव मयम् ।
 आत्मा मसृष्ट्य मंसृष्ट्य परोपकरणावृण ॥

तथा

मपद प्रमदाभय तरगोत्सगभगुराः ।
 यस्मात्पिक्कलच्छायास्थिष रमेद्वयुधः ॥
 को हि नाम भ्रिय बाण्येत् पृष्टां विपत्तामिव ।
 सविपत्त्येव पानस्य यद्यपि मय्यमनो मद ॥
 नैषा गुणेषु रमन् नैगुण्याद्य नियस्तम ।
 उन्मत्ता गारिषाञ्ज्या श्री ऋषिदयाऽयनिष्ठने ॥

पक्षः

विषयासक्तचित्तस्तु कश्चिन्मोक्षं न विन्दति ।
पमेन विषयासक्त तस्माद्योगी विचर्जयेत् ॥

माकण्डेयपुराणे

हासोऽस्त्रिस्तन्वर्शमभक्षियुग्म
मत्पुञ्जल तर्जनमङ्गनायाः ।
कुशादि पीनं पिबितं घनं तत्
स्वान रमेः किं नरकं न योषित् ॥

महामारते

पस्य जिह्वा सहस्रं स्याज्जीवेद्य शरदां घातम् ।
जनन्यकर्मां श्रीवोषामनुकृत्वा विषमं ब्रजेत् ॥
अङ्गारसहस्री नारी घृतकुम्भममः पुमान् ।
ये ऽत्र सक्ता बिलीनास्ते ये स्थितास्ते दिव्यं गताः ॥
न सुप्तं जयघ्निद्रां न पामेन तृपां जयेत् ।
नेम्बनेन जयेदग्निं न कामेन स्त्रियं जयेत् ॥
यान्येष मलवाहीनि पूतिघ्निद्राणि योषिताम् ।
ताम्यव त्वत्तु काम्यानि अहो पुंसां विदम्बना ॥
येषु येषु प्रदोषेषु कायोऽस्मत्तु क्षुण्णचित्तः ।
तेषु सत्करतो लोफो वैराग्यं केन यास्यति ॥
स्त्री नाम मायाविकृतिः क्रोधमात्सर्यविग्रहम् ।
दूरापपजेदमार्गं तं ज्वलन्नामेव्यधत्तुधः ॥

अवेष्टमानमासीनं श्रीः कश्चिदुपतिष्ठते ।
कश्चित् कर्माणि कुर्वन्निह न प्राप्यमधिगच्छति ॥

तथा

सर्वमौमन् यो राजा यात्रामात्रपरम् य ।
उपमोगस्तपोस्तुल्यं श्रेयसमीं तु विस्तरौ ॥

अथ पुत्रवारादिनिन्दा

तत्र महाभारते

संचिनोत्थशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ।
एकः श्रेयानवाप्नोति परसेह च दुःखितः ॥
पुत्रवारकुड्मन्पु मन्नाः सीवन्ति जन्तवः ।
सरःपट्टाणचि मन्नाः दीर्णा बनगजा इव ॥
पुत्रनाशोऽर्धमाशे वा ज्ञानिसुबन्धिनामपि ।
प्राप्यते सुमहद्दुःखं दावाग्निप्रतिमं विभो ॥

तथा

माता पितृसहस्राणि पुत्रवारवृत्ताणि च ।
अनुमृतानि संसारे कस्य ते कस्य वा वयम् ॥
प्रजमानो यथाऽप्यहं छापाभाभिस्तु विभमेत् ।
विभम्य च पुनर्गच्छेत्तद्भूतसमागमः ॥
महजेन विरज्यन्ते पद्मरागेण पादपाः ।
अन्यनाऽन्यस्य विस्नेयः कथन्तु न अबिप्यति ॥
मायमत्यन्तसंश्रामः कथयित् केनचित्सह ।
अपि स्वेन शरीरेण किमुताऽन्यैः पृथग्जमीः ॥

॥ ९ ॥

अथ कामादिवर्जनम्

तत्र महाभारते

१ इवि कामदुग्धमिसे मोहसंशयसंभवः ।
प्रोधमानमहास्कन्धो विचिकित्सात्वगावृतः ॥
तस्य चाऽज्ञानमाचारः प्रमादः परिवेषनम् ।
अन्यसूयापलाशो हि पूर्वमुच्युतसारथान् ॥
संमोहस्कन्धविटपः शोकशाम्भामयङ्कर ।
मोहिनीभिः पिपासामिर्लताभिः परिबेष्टितः ॥
तस्याऽनुशयमूलस्य मूलमभ्युक्षरेद्दलात् ।
त्यागप्रसावतीक्ष्णेन सौम्येन परमासिना ॥
'सौम्येन' शान्तिकरेण ।

हारीत

संकल्पात् कामः संभवति । आशयाच्च वर्धने स्नेहास्ति
पद्मानि स इ इच्छालक्षणेऽनेकविध कामो येनाऽभिभूतः ।
अतस्त इव कामानां लोको जनेन जन्मसंसारकामावर्ते
निमज्जति । स एषोऽनलः कामः 'कामो हि भगवान्
वैश्वानर' इति श्रुतिः । तस्याऽसंकल्पो नियमनम् ।

सुहृन्नातिसजातीयैर्यथोरु-

क्षीणे बिभेते लज्जयते मानवो हि ।

तथा तस्मिन् क्षीणपुण्यं मनुष्य

लज्जन्ति सर्वे सेम्बरा वेषसंघाः ॥

‘रजसा च प्रघर्षणं’ रजोगुणेनाऽभिभवाः ।

मार्कण्डेयपुराणे

‘स्वर्गेऽपि दुःखमनुलं यदारोहणकालतः ।

प्रभृत्यहं पमिष्यामित्येतन्मनसि वर्तते ॥

नरकाद्यापि सप्रेक्ष्य महदुःखमवाप्यते ।

एतां गतिमहं गन्तेत्यहर्निशमनिर्मुक्तः ॥

विष्णुपुराणे

^१मृदानामेव भवति क्रोधो ज्ञानवतां कुत ।

इन्यते तात कः केन यतः सुकृतसुखं पुमान् ॥

महाभारते

न पठितं क्रुध्यति नाऽभिपद्यते

न चाऽपि संसीदति न प्ररुध्यति ।

ना चाऽतिक्रुद्धव्यसनेषु शोचति

स्थितः प्रकृत्वा हिमवानिवाऽचलः ॥

श्रीरामायणे^२

घन्यास्ते पुरुषव्याघ्र ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् ।

निरुन्धन्ति महात्मानो वीरमग्निमिषांऽमसा ॥

^३महाभारते

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पार्थ चरति पूरुष ।

अनिच्छन्नपि बाष्पेण्य बलादिषु नियोजित ॥

श्रीभगवानुवाच

काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भव ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह धीरिणम् ॥

धूमेनाऽऽघ्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनाऽऽपृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥

आपृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यधीरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणाऽनलेन च ॥

महाभारतं

सर्वोपायेन कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
 कार्यः श्रेयोधिना तौ हि श्रेयोविमार्थमुच्यतौ ॥
 स्वाधुक्रामुककामानां वैतृष्यं किं न बाञ्छसि ।
 मनु पश्यसि दुष्टद्वे प्रपार्तं किं न पश्यसि ॥
 यद्यत्यजति कामानां तत्सुखस्याजतिपूर्वते ।
 कामानुसारी पुरुषः कामननुबिनश्यति ॥
 यः कामानामुपात् सर्वान् यक्षैतान् सकृत्तान्त्वजेत् ।
 प्रापणात् सर्वकामानां परिह्वागो विशिष्यते ॥

मार्कण्डेयपुराणे

^१कामः सर्वात्मना द्वेषो हार्तुं चेत् स न शक्यते ।
^२मुमुक्षां प्रति कार्यः स स वै तस्याऽपि श्रेयजम् ॥

हारीतः

क्रोधाग्निनाग्निभूतः, स्वेवामप्यबहुमतो, नाऽभिगम
 नीयोऽविश्वसनीयश्च भवति । कार्याकार्यबाध्यावाध्यामि
 न चित्कर्षयति । हितवादिनो गुरुनप्यतिक्रामत्यस्याविष्टाः ।
 प्रेतलोकायाऽऽस्थानं गच्छति । तत्र घोरां निरयप्रार्थां यातमा
 मनुभूय क्रूरकठ्यादास्तु निर्यग्योनिषु जायते । तत्र सर्वासां
 प्रजानां वध्यो भवति । क्रमात् ममुष्यतां प्राप्य सर्व
 जनविद्विष्टतामुपैति । क्रोधो हि तमोरूपस्तस्य क्रमा
 नियमनम् ।

विष्णुपुराणे

१मूढानामेष भवति क्रोधो ज्ञानवर्ता कुत ।
हन्यते तात कः केन यतः सुकृतसुक् पुमान् ॥

महाभारते

न पश्चित् क्रुष्यति नाऽमिषद्वजे
न चाऽपि संसीदति न प्रवृण्यति ।
ना चाऽतिकृच्छ्रयसनेषु शोषति
स्थितः प्रकृत्या हिमशानिषाऽचलः ॥

श्रीरामायणे^२

घन्यास्ते पुरुषव्याघ्र ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् ।
निरुन्धन्ति महात्मानो वीर्यमग्निमिषाऽमसा ॥

३महाभारते

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पाप चरति पूरुष ।
अनिच्छन्नपि बाष्पेण यत्नादिव नियोजित ॥

श्रीभगवानुवाच

काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवाः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥
धमेनाऽऽम्रियते बहिर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।
यथोत्थेनाऽऽवृणो गर्भस्थया तेनेदमावृतम् ॥
आवृतं ज्ञानमेवेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणाऽनलेन च ॥

१ १ १ १०

२ गुह्यसूत्रे ५५, ४

३ महाभारत १ १९—४१

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
 एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृष्य वेहिनम् ॥
 तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
 पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥

तथा [महाभारते]

एको लोमो महामाहो लोमात् पार्यं प्रजायते ।
 ततः पापावधः प्राप्तिस्ततो दुःखं प्रपद्यते ॥
 पापानां विध्यधिष्ठानं लोममेकं नराधिप ।
 लोमात्पापानि कुर्वन्ति सुविद्वांसोऽपि मानवाः ॥
 क्रोधो लोमश्च निन्दा च वैश्रुन्यं मत्सरश्चया ।
 एवमेतानि राजेन्द्र लुब्धानामकृतात्मनाम् ॥
 असन्नोपोऽसृज्जायैव लोमादिमिन्द्रियविघ्नमः ।
 ततोऽस्य नश्यते प्रज्ञा विद्येवाऽध्यासवर्जिता ॥

वेबलः

अवातः पापदोषान् मनोवाक्यदारीरजान् व्याख्या
 स्यामः । तत्र मोहरागद्वेषमानलोभमदक्षोक्तममत्वाऽईकार-
 'मयईर्ष्य' मोषवित्ताद्येति द्वादशा मानसाः ।

तेषां च त्रिविधो मोहसंभयः सर्वपाप्मनाम् ।
 अज्ञानं संशयज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति त्रिकम् ॥
 विज्ञानं सर्वविद्यानामर्थानां स्वयमूहनम् ।
 दोषरक्षणं येति ज्ञानमज्ञानमवस्था ॥
 अश्रेयःश्रेयसोर्मध्ये ज्ञमणं संशयो भवेत् ।
 मिथ्याज्ञानमिति प्रादुरहिते हितवर्तनम् ॥

भवत्यथर्मादज्ञानमविद्यातश्च मशायः ।
 उभान्यामन्यथा ज्ञान पापिष्ठमुपजायते ॥
 अज्ञानादुःखमंप्राप्तिः संशयाद्दृश्यते पुनः ।
 मिथ्याज्ञानात्पतत्येष मूढस्तामिन्मयोनिषु ॥
 आश्रुता विषयाः सर्वे दोषदोषैर्यथा तनुः ।
 गुणतो हृदि तान्कृत्वा रागो रागस्य लक्षणम् ॥
 १ स मक्षिर्पावज्ञानात् मङ्गल्पावभिमानत ।
 सुखाच्च जायते रागो विषयेषु शरीरिणाम् ॥
 ज्ञानद्वेपावन्मामर्ष्यात् क्लेशावन्यप्रसंगत ।
 वियोगात् कालनः शोकात् धर्माच्च विनिवर्त्तते ॥
 निवर्त्तते चेद्रागोऽयं पुनो द्वेपादिहेतुभिः ।
 भूयो ह्युत्पद्यते मङ्गात् ज्ञानाभ्रहयति शेषलम् ।
 अतिप्रसक्तो भोगेषु रागो भवति दोषकृत् ॥
 परस्त्रीषु परस्त्रेषु किञ्चित् प्रार्थनयाऽपि च ।
 रोपोऽभयोऽभ्यसूया च द्रोहो मिथ्या चित्तकृतम् ॥
 दुःखार्हं ज्ञेयं दोषैर्दोषः पोषाऽभिधीयते ।
 य उष्मा हृदये जन्तोः समुत्तिष्ठति वैकृतः ॥
 परामिष्टविकीर्षायां न रोप इति मञ्जितः ।
 पुराभाषसमुत्थेन दोषेर्णषाऽभिदेशितः ॥
 किञ्चित् हृष्टधीष यो द्वेषस्तदमर्षस्य लक्षणम् ।
 परस्य हृद्भा मुत्था वा स्वगुणाभ्यधिकान्युणान् ॥
 नाऽभिनन्दति यो द्वेषात् माऽभ्यसूयत्युदाहृता ।
 सुहृदामपि यो नित्यमर्षानपि जिघांसति ॥

असौ हृदमतिः पापस्तवाहुर्द्रोहलक्षणम् ।
 य मापूनपयोपांश्च मन्यते वोपकारिणः ॥
 मिथ्या वितर्कितं चेति तवाहुर्माबवोपजम्^१ ।
 लोभाद्वेषाच्च सङ्कल्पः चिन्तनं पापधर्मणाम् ॥
 दुःस्वाहमिति विज्ञेयं पूर्वदुष्कृतसम्भवम् ।
 दुःस्वाहृष्याभिघाताच्च वोपोऽयं वद्विषो भवेत् ॥
 ज्ञानात् कालात्ययात् धर्मात् प्रीतेश्च विमिश्रते ।

विष्णुपुराणे

^२तापत्रयेणाऽभिहतं य एतदलिलं जगत् ।
 तवाऽशोष्येषु मृतेषु द्वेपं प्राज्ञः करोति कः ॥
 अथ भव्राणि भूतानि हीनशक्तिरहंपरम् ।
 दुवं तथाऽपि कुर्वीत ह्यमिद्वैपफलं पतः ॥
^३सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये ।
 परमात्मनि गोविन्दे मिथ्यामित्रकथा कुत ॥

द्वयल

अतस्त्वमङ्गणं तापो येषुर्मानसं प्लवः ।
 त्वेदोऽक्षिरोगः पारुष्यं माम्भ्य द्वेपवोपजाः ॥
 सर्वत्रोत्कृष्टमात्मानं सर्वेभ्यो यो मिथ्यस्यते ।
 समान इति विज्ञायो यथोत्पद्यते वाक्मियः ॥
 परार्थं परभोगांश्च परमामध्यमेव च ।
 इष्टा श्रुत्या च या तृष्णा जायते लोभ एव च ॥

१ शोराम्—मा and न

२ १ १

३ १ ११ १

नास्ति तृणाममं दुःखं नास्ति त्यागसम सुखम् ।
 तस्मात्तु लोभसङ्घातां तृष्णां विद्वान् परित्यजेत् ॥
 प्राप्यापि मेदिनीं कृत्स्ना तृष्णा नाऽस्य प्रशाम्यति ।
 यिवद्वन हि मूयोऽपि मा शिखेष विभायसो ॥
 दुःखादित्यात् पुरन्तस्थात् अधर्मस्यादतृप्तिः ।
 पञ्चाङ्गोपावहत्याद्य न कश्चिच्छ्रेयसी तृप्ता^१ ॥

पृष्ठानामपः

यस्तृष्णा जमयेद्गौर्भेदीर्धिरुत्तरलङ्घनम् ।
 पुरो दीर्घा पदन्यासे छाया मायन्तर्नामिष ॥

^२विष्णुपुराणे

^३मनोरथानां न समस्तिरस्ति
 यथानां नाप्यथयान्दलम्भ ।
 पूर्णेषु पूर्णेषु पुननथानां
 मुत्पत्तय मन्ति मनोरथानाम् ॥
 पङ्क्त्यां गमा यायनीनम्भ जाना
 दारैश्च मयोगमिता प्रसूता ।
 एषा मुतास्तत्तनय प्रसूतिं
 इम पुनयाञ्छति मेऽन्नरात्मा ॥
 द्रक्ष्यामि तथामपि येत्प्रसूतिं
 मनोरथो मे भविता ततोऽन्य ।
 पूर्णोऽपि तत्राऽप्यपरम्य जन्मन
 निशापम येन मनाग्धम्य न ॥

आमृत्युनो नैव मनोरथाना

मन्तोऽस्ति विज्ञानमिदं ममाज्य ।

मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं

न जायते वै परमार्थसंज्ञम् ॥

पूर्णं वर्षमहस्र मे विषयासक्तचेतसः ।

तथाऽप्यनुदिनं तृष्णा मम तेज्ज्वल जायते ॥

तस्मादेतानहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।

निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि सुगैः सह ॥

महाभारते

तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी मता ।

अधर्मबहुला चैव घोरा पापानुबर्हिनी ॥

आशा हि पुरुषं बालं नाऽऽस्तापयति तत्सुपी ।

तस्माद्विकल्पमामाद्य हृषो भूत्सुर्न मंशाय ॥

आसन्नान् परतो भावान् दर्शयित्वा पदे पदे ।

छागो हरितमुख्येषु दूरं ग्रीतोऽस्मि तृष्णया ॥

पौबर्नं जरया अस्तमारोग्यं व्यापिभिर्हृतम् ।

जीविनं भूत्पुरम्येति तृष्णैका निरुपद्रवा ॥

जीयन्ति जीर्यतः केशा वन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

जीयन् जीर्यतः सर्वं तृष्णैका तु न जीर्यते ॥

यथा शृङ्गं तरो काष्ठे वर्धमानस्य वर्द्धते ।

एवं हि तृष्णा चित्तं न वर्द्धमानेन वर्द्धते ॥

अकलम्यपु साध्वीवत् तृष्णा प्रेरयन् मरम् ।

तमेव सर्वपापम्यो लज्जा मानेन रक्षति ॥

अकृतस्थाऽऽगमो नास्ति कल नाशो न विद्यते ।

अकस्मादेष लोकोऽपि तृष्णे दासीकलस्त्वया ॥

तृणा म्बनिरगाधेय दुष्पूरा केन पूर्यते ।
या महश्चिरपि क्षिप्तैः पूरणैरेव मन्यते ॥

तथा

सुख निराश स्वपिति नैराश्य परम सुखम् ।
आशां निराशानः कृत्वा सुखं स्वपिति पिङ्गला ॥
मर्षत्र मपवस्तत्र सन्तुष्ट यस्य मानसम् ।
उपानद्ब्रह्मपादस्य ननु चर्मावृत्तैव नृ ॥
अन्तो नास्ति पिपासायाः सन्तोष परमं सुखम् ।
तस्मात् सन्तोषमेवेह धनमिच्छन्ति पण्डिता ॥
यत् पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पद्मवस्त्रियः ।
नाऽलमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शर्म व्रजेत् ॥
'नालमेकस्ये'त्यलंशब्दः पर्याप्तौ ।

देवलः

कुलबुद्धिषुर्बिद्यावित्तैश्चर्यविभूतिभिः ।
स्वरैर्षाधने योऽन्य तन्मदस्येह लक्षणम् ॥
वेषासुरमनुष्याणामुत्सिक्ता मदङ्गणवः ।
मदनैव चिनेऽसुप्ते तस्मात्प्राज्यो मयो मुधैः ॥
हर्षोत्सेकाबलेपाद्म रंभो वर्षोऽथ गर्विता ।
अन्ये च न द्विषा भाषास्त मदस्य विक्लरूपजा ॥
अनिष्टयोगजात् द्वेषात् श्लेष्वादिष्टविशेषयोगजात् ।
क्षेपाद्वा हृदि यदुःखं स शोक इति पठ्यते ॥
अनित्या मयभाषामेच्छोपस्तत्र निरर्थकः ।
अथवा यदि नित्यास्युः कुत शोकः प्रवर्तते ॥

नैवं हि शोचेत्सुखस्यस्तामसे वाऽपि केवलम् ।

शोकाद्दुःखमवाप्नोति समासेनेह रागतः ॥

‘नैवं हि शोचे’ वित्येवमुक्तप्रकारेण पर्यालोचयन्न
दुःखमवाप्नोति इत्यर्थः ।

महाभारते

यदि मे पश्यतः कालो मृतामि न विदारयेत् ।

स्यान्मे हर्षश्च शोकश्च कोपश्चैव पापीपते ॥

मृतानां मिथुनं विष्टया ओतसामिब सागरे ।

मैतत्सम्यग्निजानाति न वा शुभ्यति वज्रघृक् ॥

नाहं कर्ता न कर्ता त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुः ।

मोऽयं पचति मां कालो वृक्षे फलमिवाऽऽगतम् ॥

वग्धमेवाऽमुवहति हतमेवाऽमुहन्यते ।

नश्यते नष्टमेवाऽथ लब्धव्यं लभते नरः ॥

बुद्धिमन्तं कृतप्रज्ञं शुभ्रपुममसूयकम् ।

वान्तं जितेन्द्रियं वाऽपि शोको न स्पृशते नरम् ॥

बुद्धिमन्तं च मूर्खं च शूरं भीरुं कर्षिं जडम् ।

वुर्धलं बलवन्तं च भाव्यर्थो भजते नरम्^१ ॥

देवसः

इदं ममेति यत्स्वात्ममात्ममोर्ध्वेषु मन्यते ।

अज्ञानंस्तदनिवृत्त्यर्थं ममत्वमिति तद्विदुः ॥

अहमिष्टमिमामेन यः क्रियासु प्रवर्तते ।

कार्यकारणयुक्तासु तदहंकारलक्षणम् ॥

अहंकारममत्वाभ्यां वक्ष्यन्ते सर्वदेहिनः ।
मंसारविनियोगेषु ताभ्या मुक्तस्य मुच्यते ॥

मार्कण्डेयपुराणे

१ यस्मिन् यस्मिन् ममत्वेन संघित् पुंसः प्रजायते ।
ततस्त्वतः समावाय दुःस्वान्येष प्रयच्छति ॥
मार्जारमक्षिणे दुःखं यादृशं गृहकुम्भकुटे ।
न तादृक्ममताश्चून्ये कलर्विकेऽथ मूपिके ॥

महामारते

नाऽल्यक्त्वा सुम्बमामोति नाऽल्यक्त्वा बिन्दने पदम् ।
नाऽल्यक्त्वा चाऽभय दोते ल्यक्त्वा सर्वं सुखी भव ॥
इतो देश पुर वर्ध प्रधानः कुंजरो हतः ।
लोकसाधारणेष्वेषु मिथ्याज्ञानेन तप्यते ॥
प्रत्यूषपटहो राज्ञ सामान्य सुम्बवासिमिः^२ ।
ममेवमिति यो भावस्तस्य स प्रीतिकारकः ॥
अपि च भवति मैथिलेन गीतं

नगरमुपाहितमग्निनाऽभिधीक्ष्य ।

मम न म्वल्लु सुपोऽपि वक्ष्यतेऽस्मिन्

स्वयमिवमाह किल स्म भूमिपालः ॥

अनन्त यत्त मे चित्तं पश्य मे नास्ति किञ्चन ।

मिथिलायां प्रवीक्ष्यायां न मे किञ्चन वक्ष्यते ॥

यद्विरुद्धाद्य

आत्माऽपि चाऽयं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ।
 यथा मम तथाऽन्ययामिति मत्वा न मे व्यथा ॥
 एष ब्रह्म प्रविष्टोऽहं ग्रीष्मे ग्रीष्ममिव ^१हृदम् ।
 शास्त्वामि परिमिर्बामि सुखमासे च केवलम् ॥
 घेनुर्बस्तस्य गोपस्य स्वामिनमनस्करस्य च ।
 पयः पिबति यस्तस्या घेनुस्तस्यति निश्चयः ॥

वेवडः

अहं ममेति चाऽऽत्मानं संसारे परिवर्तते ।
 नाऽहं कश्चिन्न मे कश्चिविति पश्यन्न वक्ष्यते ॥

विष्णुपुराणे

^२अहं ममेत्यविद्यया व्यवहारस्तथाऽन्यथा ।
 परमार्थस्त्वसत्ताप्यो गोचरे ब्रह्मणो न सः ॥

तथा

^३अनात्मन्यात्मबुद्धिर्वा अस्वे स्वमिति या मतिः ।
 अविद्यातन्मभूतिर्वाजमेतत् द्विधा स्थितम् ॥
 पञ्चभूतात्मके दह दहो मोहनमोहयः ।
 महमेतदित्याद्युक्तैः कुरुते कुमतिर्मनिम् ॥
 आकाशवाय्वग्निजलपृथिवीभ्यः पृथक् स्थितम् ।
 आत्मन्यात्ममयं भावः क्व करोति क्लेशपरे ॥

1 हृदम् such is the *Srut* expression—म. भा. but Udayar
 Ma. has दहम् in place of हृदम्

2 १ १

3 १ ११

कलेषरोऽप्यभोग्य हि गृहक्षेत्रादिक च कः ।
 अदेहेऽनात्मनि प्राज्ञो ममेवमिति मस्यते ॥
 इत्थ च पुत्रपौत्रादौ तदेहोत्थापिते तु कः ।
 करोति पण्डित खाम्यमनात्मनि कलेषरे ॥
 सर्व देहोपभोगाय कुरुते कर्म मानवः ।
 देह चाऽन्यथा वा पुंस तदा घन्धाय तत्परम् ॥
 मृण्मयं हि यथा गेह लिप्यते वै सुवमसा ।
 पार्थिवोऽयं तथा देहो सुवं भोलेपनं स्थिति ॥
 पञ्चमूलात्मकैर्भोगैः पञ्चमूलात्मकं वपुः ।
 मयाऽऽप्यते यदि तत पुंसो गर्वोऽत्र किंकृतः ॥

देवत

आत्मसाधाकर श्रुत्वा हृद्वा वा प्रत्युपस्थितम् ।
 उद्वेगो जायते यस्तु हृदये तद्भयं स्मृतम् ॥
 तावद्भयस्य नेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।
 आगत तु भयं हृद्वा प्रहर्षव्यमभीतवत् ॥
 भवितव्यं भवत्येव नास्ति कर्मव्यतिकृतिः ।
 इत्येष दृष्टतत्त्वानां न कचिज्जायते भयम् ॥
 आत्मनोऽभ्युदय हृद्वा परस्य व्यसनानि वा ।
 भानन्दो मानसो जातो हर्ष इत्यभिधीयते ॥
 सर्वत्रव्येष्ट्यतीतेषु क्षणिकेषु घनेषु च ।
 न हर्षस्याऽवकाशोऽस्ति भिमृश्य यदि पश्यसि ॥
 माश्वस्यमपि बोधाय परेषां व्यसमागमे ।
 किं पुनर्मूढभावेन प्रमोहः परविग्रहे ॥
 यो वृथा चिन्तयेवर्षान् मनसा अपरस्परान् ।
 भोषचिन्तेति तामाहुर्दर्मकर्मोपधातिनीम् ॥

यद्विरुधाव

आत्माऽपि चाऽयं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ।
 यथा मम तथाऽन्येषामिति मत्वा न मे व्यथा ॥
 एष ब्रह्म प्रविष्टोऽहं ग्रीष्मे ग्रीतमिव ^१ हृदम् ।
 ज्ञाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च केवलम् ॥
 घनुर्बस्तस्य गोपस्य स्यामिनस्तस्करस्य च ।
 पयः पिबति यस्तस्या घेनुस्तस्येति निश्चयः ॥

देवसः

अहं ममेति चाऽऽत्मानं ससारे परिवर्तते ।
 नाऽहं कश्चिन्न मे कश्चिविति पश्यन्न वक्ष्यते ॥

बिन्दुपुराणे

^२ अहं ममेत्यविद्येयं व्यवहारस्तथाऽमय ।
 परमार्थस्त्वमंलाप्यो गोचरे न च सां न सः ॥

तथा

^३ अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्य स्वमिति या मति ।
 अविद्यातन्ममूति बीजमेतत् द्विषा स्थितम् ॥
 पञ्चभूतात्मके देहे देही मोहतमोचुतः ।
 अहमेतद्वितीत्युच्यते कुरुते कुमतिर्मतिम् ॥
 आकाशवाय्वग्निजलपृथिवीभ्यः पृथक् स्थिते ।
 आत्मन्यात्ममय भाव कः करोति कसेपरे ॥

कलेषरोऽप्यभोग्य हि गृहक्षेत्राविक च क* ।
 अवेहेऽनात्मनि प्राप्नो ममेवमिति संस्पते ॥
 इत्थ च पुत्रपौत्रादौ तदेहोत्थापिते तु कः ।
 करोति पण्डित स्वाम्यमनात्मनि कलेषरे ॥
 सर्वं देहोपभोगाय कुरुते कर्म मानव ।
 देहं चाऽन्यथा पुंस तदा घन्याय तत्परम् ॥
 मृण्मय हि यथा गेहं लिप्यते वै मृद्वमसा ।
 पार्थिवोऽयं तथा देहो मृद्वभोलेपन स्थितिः ॥
 पञ्चभूतात्मकैर्भोगैः पञ्चभूतात्मकं वपुः ।
 क्षयाऽऽप्यते यवि ततः पुंसो गर्वोऽत्र किंकृत् ॥

वैचलः

आत्मसाधाकर मुत्वा हृद्वा वा प्रत्युपस्थितम् ।
 उद्वेगो जायते यस्तु हृदये तद्भय स्मृतम् ॥
 नावद्भयस्य मेतर्क्यं चावद्भयमनागतम् ।
 आगतं तु भयं हृद्वा प्रवर्तय्यमभीतवत् ॥
 भवितव्यं भवत्येव नास्ति कर्मव्यतिकृतिः ।
 इत्येव हृष्टमत्मानां न कश्चिज्जायते भयम् ॥
 आत्मनोऽभ्युदय हृद्वा परस्य व्यसनानि वा ।
 आनन्दो मानसो जातो हर्ष इत्यभिधीयते ॥
 सर्वद्रव्येज्जतीतेषु क्षणिकेषु घमेषु च ।
 न हर्षस्याऽवकाशोऽस्ति विमृश्य यदि पश्यसि ॥
 माध्यस्थ्यमपि दोषाय परेषां व्यसनागमे ।
 किं पुनर्मूर्खभावेन प्रमोदः परविद्वधे ॥
 पो हृधा चिन्मयेदर्शान् मनसा अपरस्परात् ।
 मोषचिन्तेति तामाहुर्द्वैर्मर्मोपघातिनीम् ॥

१ भोगैश्च यमवादीमि लोभाद्यः संस्मरहृषा ।
 स मोघचिन्तयाऽऽत्मानं हन्ति बुद्धिं च कर्म च ॥
 तस्मात् विदूरगां चिन्तां त्यक्त्वा शोकं च कर्मजम् ।
 आरमेत शिबं कर्म ह्येव प्राप्नु च सर्वशः ॥
 रागसङ्कल्पजान् ग्रन्थीन् हृदययु हृदार्पितान् ।
 उच्छिद्येच्छांस्तु मेघाणी तस्य ज्ञानासिमाऽद्भुतम् ।
 आत्मदोषक्षयोपायमनित्यामेप्यतां तनो ॥
 हितं च सर्वभूतानां चिन्तयेन्मनसाऽसकृत् ।
 एते मनोमया दोषा द्वावशाऽक्षिणहेतवः ॥
 मोहादयः समाख्याता देवासुरविमोहनाः ।
 तत्संयोगान्ममो गुप्ते ज्ञानधर्मप्रसङ्गतः ॥
 व्यागाच्च व्यसनादीनां हानिर्गच्छति मानसम् ।
 अग्रकाशकरो बुद्धिं तमसाऽऽहृत्य सर्वशः ॥
 प्रथमं जायते मोहो देहिनां हृदि पाप्मजः ।
 मोहादुत्पद्यत रागा रागाद्वेयः प्रवर्तते ॥
 त्रिभिरेतैर्महत्येव पापं शरीरबाधयम् ।
 २ तस्माद्दृष्ट्वा सर्वेषु मानसे स्वपिति स्वयम् ॥
 सर्वान् दोषान् परित्यक्तुं प्रीतिताम प्रथमं त्यजेत् ।
 ३ अपरस्परान् मातस्येमाऽपरापरान् ।

महाभारते

प्यायतो विषयान्पुसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
 सङ्गात्संजायते कामः कामात्कोषोऽमिजायते ॥

१ मीमंस्वर्गनाशीति—य and न

२ य and उ read तस्मात् वरीवस्त्वेषु मानस्येभ्यः तत् प्रथमम्

३ मज्झिमे २ १२-१३

क्रोधाद्भवति समोहः समोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिनाशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥

तथा

एकः घातुर्न द्वितीयोऽस्ति कश्चित्

अज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन् ।

येनाऽऽहृतः कुम्भे संप्रमत्तो

घोराणि कर्माणि सुवारुणानि ॥

रागो द्वेष काममोहौ पापानां चैव या त्रिया ।

विचिकित्सा क्रोधमोहौ दमोऽस्त्या मवस्तथा ॥

ईर्ष्या हिंसा च मात्मन्य कुत्सा तद्वा तथैव च ।

अज्ञानमेतन्निर्विष्टं तृणा मोहोपसेवनम् ॥

क्षमया क्रोधमुच्छिन्वात् कामं सङ्कल्पवर्जनात् ।

सत्त्वसंसेवनाद्वीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥

अप्रमादाद्भय भक्षेष्टासं क्षेपप्रसेवनात् ।

ईर्ष्या द्वेषं च कामं च शैर्येण विनिवर्तयेत् ॥

भ्रमं प्रमोहमावर्तमभ्यासाद्विनिवर्तयेत् ।

निद्रां च प्रतिमां चैव ज्ञानान्ध्यासेन तत्त्ववित् ॥

उपद्रवांस्तथा रोगान् क्षिणजीर्णमिताशानात् ।

छोमं मोहं च सन्तोषाद्विषयं तत्त्ववदानात् ॥

अनुक्रोधावधर्मं च जयेद्धर्ममुपेक्षया ।

आयुष्या च जयेवाशां वस्त्रं सङ्गविषर्जनात् ॥

अनिश्वत्सेन च स्नेहं क्षुधं योगेन पण्डितः ।

कारुण्येनाऽऽत्मनो मार्गं तृणां च परिनोपतः ॥

उत्थाय च जयेत्तन्द्रां चित्तं निश्चयाजयेत् ।

मौनेन चतुर्मास्यं च शौर्येण च भयं त्यजेत् ॥

^१मोर्गभ्रर्षमवादीनि लोभाद्यः संस्मरेद्दया ।
 स मोघचिन्तयाऽऽत्मानं हन्ति बुद्धिं च कर्म च ॥
 तस्मात् विदूरगां चिन्तां त्यक्त्वा शोकं च कर्मजम् ।
 आरमेत शिबं कमं धुबं प्राप्तुं च सर्वशः ॥
 रागसङ्कल्पजान् ग्रन्थीन् हृष्येषु हृदार्पितान् ।
 उच्छिषेत्तांस्तु मेघार्थी तत्त्वज्ञानासिमाऽङ्कुतम् ।
 आत्मदोषक्षयोपायमनिव्यामेव्यतां तमोः ॥
 हितं च सर्वमृतानां चिन्तयेन्मनसाऽऽसकृत् ।
 एते ममोमवा दोषा द्वादशाऽऽशिनहेतवः ॥
 मोहादयः समाख्याता वेषासुरविमोहना ।
 तत्संयोगान्ममो गुप्ते ज्ञानधर्मप्रसङ्गतः ॥
 व्यागाच्च व्यसनादीनां हानिगच्छति मानसम् ।
 अग्रकाशकरो बुद्धिं तमसाऽऽहृत्य सर्वशः ॥
 प्रथमं जायते मोहो वेदिनां हवि पाप्मज ।
 मोहादुत्पद्यते रागो रागाद्वेषः प्रवर्तते ॥
 त्रिमिरतैर्ममस्येव पापं शारीरवाक्यम् ।
^२तस्मान्द्वरीह सन्धेषु मानसे खपिति क्वयम् ॥
 सर्षान् दोषान् परित्यक्तुं श्रीनेताम् प्रथमं त्यजेत् ।
^३अपरस्परान् सातत्येनाऽपरापराम् ।

^३महाभारते

व्यापनो विषयान्धुसः सद्गस्तेषूपजायते ।
 सद्वात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽमिजायते ॥

१ श्रीमत्सर्वकर्मवीरि—स and च

२ त् and स read तस्मात् द्वीयसन्धेषु पादकेष्वपि छद्मम्

३ मत्स्यपुरा १, ११-१२

क्रोधाद्भवति संमोहः समोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिनाशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥

तथा

एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति कश्चित्
अज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन् ।
येनाऽऽवृत्तः कुस्ते संप्रमत्तो
घोराणि कर्माणि सुदारुणानि ॥
रागो द्वेषः काममोहौ पापानां चैव या त्रियाः ।
विचिकित्सा क्रोधमोहौ दम्भोऽसूया मदस्तथा ॥
ईर्ष्या हिंसा च मात्सर्यं कुस्मा तत्रा तथैव च ।
अज्ञानमेतन्निर्विष्टं तृष्णा मोहोपसेवनात् ॥
क्षमया क्रोधमुच्छिन्वात् काम सङ्कल्पवर्जनात् ।
सत्त्वसंसेवनाद्वीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥
अप्रमादाद्भय भक्षेष्टासं क्षेत्रज्ञसेवनात् ।
ईर्ष्या द्वेषः च कामः च धैर्येण विनिवर्तयेत् ॥
भ्रमः प्रमोहमावर्तमभ्यासाद्विनिवर्तयेत् ।
निद्रां च प्रतिमा चैव ज्ञानाभ्यासेन तत्त्ववित् ॥
उपद्रवास्तथा रोगान् हिमजीर्णमिनाशनात् ।
लोभः मोहः च सन्नोपाद्विययं तत्त्वदर्शनात् ॥
अनुमोशावधर्मः च जयेद्दर्ममुपेक्षया ।
आपत्या च जयेदाशां वध्मं मङ्गविषजनात् ॥
अनिष्टत्वेन च लोहं क्षुधं योगेन पण्डितः ।
कारुण्येनाऽऽत्मनो मानं तृष्णां च परिनोयनः ॥
उत्थाय च जयेत्तन्द्रां विनर्कं निश्चयाग्रयेत् ।
मौनेन बहुभाष्यं च शौर्येण च भयं त्यजेत् ॥

प्रव्येषु समतीतेषु ये गुणास्त्रास चिन्तयेत् ।
 तानमाद्रियमाणस्तु स्नेहबन्धादिमुच्यते ॥
 दोषदर्शी भवेन्नद्य यत्र रागः प्रवर्तते ।
 अनिष्टवर्द्धितं पश्येद्यथा क्षिप्रं विवर्धते ॥
 दुःखोपघाते शरीरं मामसे बाष्प्युपस्थिताः ।
 यस्मिन् वाक्यते कर्तुं यत्नतस्तान्विचिन्तयेत् ॥
 मैदव्यमेतदुःखस्य यदेतन्नाज्जुचिन्तयेत् ।
 चिन्तमानं हि नश्यति(?) भूयश्चापि प्रवर्तते ॥
 प्रज्ञया मामसे दुःखं हन्याच्छरीरमौपयैः ।
 एतद्विज्ञानमामर्थ्यं निर्वर्तैः समतामियात् ॥

तथा

यमर्थमिद्विः परमा न हर्षये
 तथैव काले व्यसने न मोहयेत् ।
 दुःखं च दुःखं च तथैव मयमं
 निपेक्षते यः स पुरंशरो नरः ॥
 यां यामवस्थां पुरुषोऽपि गच्छेत्
 तस्यां च मेघापरितप्यमानः ।
 पर्वं प्रवृद्धं प्रणुवेन्ममोजं
 सन्तापमापासकर शरीरे ॥
 धृत्वा शिशोपर बक्षे पाणिपार्श्वं च बहुया ।
 बहुः शोत्रपु मनसा मनो चार्चं च विद्यया ॥
 निद्रा सर्वात्मना त्याग्या व्यग्रवोपानवेशता ।
 स्वप्नं हि राजसा वृद्धी तमसा चाऽभिभूयते ॥

॥ १० ॥

अथेन्द्रियजयः

मनुः^१

इन्द्रियाणां विचरतां विपयेष्वपहारिषु ।
सयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेष बाजिनाम् ॥
इन्द्रियाणां प्रमत्तेन दोषमृच्छत्यसंशय ।
सन्निपत्य तु तान्येव ततः सिद्धिं निपच्छति ॥
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हृषिया कृष्णवर्त्मस्य मूय एवाऽभिबर्द्धते ॥
न तथैतानि शक्यन्ते सन्निपन्तुमसेवया ।
विपयेषु प्रदुष्टानि यथा ज्ञानेन निवृणः ॥
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च हृष्ट्वा च श्रुत्वा घृत्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जिसेन्द्रियः ॥
इन्द्रियाणां तु सर्वेषा यणकं क्षरतीन्द्रियम् ।
तेनाऽस्य क्षरति प्रजा हते पादादिबोधकम् ॥

‘कामो’ भिलापः । ‘कामानां’ काम्यानां ‘विपयाणां’
शब्दादीनाम् । ‘इति’ भस्त्रा^२ ।

इन्द्रियाणां विचरमां यन्मनोऽनुविधीयत ।

तदस्य हरति प्रज्ञां यायुर्नायमिनाऽम्भमि ॥

‘रमवजमि’^१म्यत्र रमो राग इति गीताभाष्यम्^१ । ‘पर
इद्धा’ परमात्मानं साक्षादवगम्य ।

२ विष्णुपुराणे

मन एव मनुष्याणां कारण बन्धमोक्षयोः ।

यन्पस्य^३ इयमनामग्निं भुक्तो निर्बिषपात्मनः ॥

४ महाभारत

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नाऽऽत्मानमवमादयेत् ।

आत्मैव ज्ञात्मानो यन्पुण्यार्त्मव रिपुगत्मनः ॥

यन्पुण्यत्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्त्तनाऽऽत्मैव शत्रुवत् ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

हीनोऽप्यमुन्बहु^४न्विषु तथा मानापमानयोः ॥

1 This comment appears to show that Lakṣmīdhara was con-
sistent with the teachings of both Śaṅkara and Rāmāṇa, and that he
learned in his own way to the latter since he explains १/४३१ a परमात्मानं
साक्षादवगम्य an interpretation opposed to *Adva ita*

2 १ ७

3 विषयमग्नि—म.

4 भगवद्गीता १ ७—७

अथ तत्त्वसृष्टिः

तत्र देवसः

तत्र सांख्यानामेका मूलप्रकृतिः । सप्त प्रकृतिवि-
कृतयः । ^१महवङ्कारौ । पञ्च तन्मात्राणि । षोडश विकाराः ।
^२पञ्चेन्द्रियाणि । अर्थाश्च पञ्चभूतविशेषाश्च त्रयोदश कर-
णानि । तेषां त्रीण्यन्तःकरणानि । दश बहिःकरणानि ।

‘पञ्च पञ्चेन्द्रियाणि’ पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रि-
याणि इत्येव द्वा ।

‘अर्था’ रूपादयः । ‘भूतविशेषाः’ पृथिव्यादयः ।

तथा

अथ मूलप्रकृतिरव्यक्तं महानङ्कारः । पञ्च तन्मात्रा-
णीति प्रकृतिविकृतयः । शब्दतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रं, रूप-
तन्मात्रं, रसतन्मात्रं, ^३गन्धतन्मात्रमिति । तन्मात्राणि
द्विविधानि । इन्द्रियाणि त्रयो भूतविशेषाश्च विकाराः ।
बहुः श्रोत्राणामिन्द्रियाणो बुद्धीन्द्रियणि । रूपरसगन्धस्पर्श-
स्तपामर्षाः । वाक्, पाणि, पाद, पायूपस्थाः कर्मेन्द्रियाणि ।

1 Omitted in Nagpur M and Saras atibha an Ma.

2 पञ्चेन्द्रियाणि—श and अ

3 Omitted in Sarisvatibhavan Ma.

भाषणं क्रिया गमनमुत्सर्गः प्रीतिरिति कर्मेन्द्रियार्थाः ।
वाय्वरन्यम्बुधाकाशापृथिव्यो भूतविशेषाः । वशेन्द्रियाणि
बुद्धयर्हकारमनांसि च करणानि । तेषां मनोबुद्धयर्हकारा
श्चाऽन्तःकरणानि वञ्च बहिः करणानि । इन्द्रियाणि च ।

गुणसाम्यलक्षणमन्यक्तम् प्रधान प्रकृति विधान
मित्यनर्थान्तरम् । अत्यवसायलक्षणो महान् 'बुद्धिर्मतिरुप
लब्धिरित्यनर्थान्तरम् । अमिमानलक्षणोऽर्हकारो वैकारिकोऽह
कारोऽमिमान इत्यनर्थान्तरम् । सत्तामात्रलक्षणानि तन्मा
त्राणि स्थानुग्रहलक्षणानीन्द्रियाण्यक्षार्णान्द्रियाण्युच्यन्ते ।
संकल्पलक्षणं मनः । इन्द्रियार्थलक्षणा विषयविशेषा भूता
नीत्यनर्थान्तरमिति ।

सर्वपूर्विका प्रकृतिः । प्रकृतेर्महानुत्पद्यते । महानोऽह
कारः । अर्हकारात्तन्मात्राणि इन्द्रियाणि च । तन्मात्रेभ्यो
विशेषा इत्युत्पत्तिक्रमः ।

'गुणसाम्यलक्षणं' सत्त्वरजस्तमसा साम्यमधिकृति
त्वम् । तदेव लक्षणं यस्य तत्तथा ।

'सर्वपूर्विका' सर्वेभ्यः प्रथमा ।

यम

ममो बुद्धिरर्हकारः स्थानिलाग्निजलानि भूः ।
एताः प्रकृतयस्त्यष्टौ विकाराः षोडशाऽपरे ॥
ओलाक्षिरसनघ्राणत्वचः सङ्कल्प एव च ।
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धवाक्पाणिपादयवः ॥

अथ तत्त्वसृष्टि

तत्र वेवतः

तत्र सांख्यानामेका मूलप्रकृतिः । सप्त प्रकृतिभिः
कृतयः । ^१महदहंकारौ । पञ्च तन्मात्राणि । षोडश विकाराः ।
^२पञ्चेन्द्रियाणि । अर्थाश्च पञ्चभूतविशेषाश्च त्रयोदश कर-
णानि । तेषां त्रीण्यन्तःकरणानि । दश बहिःकरणानि ।

‘पञ्च पञ्चेन्द्रियाणि’ पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रि-
याणि इत्येवं वक्षः ।

‘अर्था’ रूपादयः । ‘भूतविशेषाः’ पृथिव्यादयः ।

तथा

अथ मूलप्रकृतिरव्यक्तं महानहंकारः । पञ्च तन्मात्रा-
णीति प्रकृतिविकृतयः । शब्दतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रं, रूप-
तन्मात्रं, रसतन्मात्रं, ^३गन्धतन्मात्रमिति । तन्मात्राणि
द्विविधानि । इन्द्रियाणि मनो भूतविशेषाश्च विकाराः ।
बहुःश्रोत्रघ्राणजिह्वात्वचो बुद्धीन्द्रियाणि । रूपरसगन्धस्पर्शा-
स्तेषामर्थाः । वाक्, पाणि, पाद, पायूपम्याः कर्मेन्द्रियाणि ।

1 Omitted in Nagpur M and Sarasvathibhavan Ms

2 पञ्चेन्द्रियाणि—स and च

3 Omitted in Sarasvathibhavan Ms

भाषणं क्रिया गमनमुत्सर्गः प्रीतिरिति कर्मेन्द्रियार्थाः ।
 बाष्परन्यम्बुधाकाशपृथिव्यो मृतविशेषाः । वशेन्द्रियाणि
 बुद्ध्यहंकारमनांसि च करणानि । तेषां मनोबुद्ध्यहंकारा
 व्याजन्त^१करणानि वश बहि^२करणानि । इन्द्रियाणि च ।

शुणसाम्यलक्षणमव्यक्तम् प्रधामं प्रकृतिः विधान
 मित्यनर्थान्तरम् । अस्यवसायलक्षणो महान् ^१बुद्धिर्मतिरुप
 लब्धिरित्यनर्थान्तरम् । अमिमानलक्षणोऽहंकारो वैकारिकोऽहं
 कारोऽभिमान इत्यनर्थान्तरम् । सत्तामात्रलक्षणानि तन्मा
 त्राणि स्वानुग्रहलक्षणानीन्द्रियाण्यक्षाणीन्द्रियाण्युच्यन्ते ।
 सकल्पलक्षणं मनः । इन्द्रियार्थलक्षणा विषयविशेषा मृता
 मीत्यनर्थान्तरमिति ।

सर्वपूर्विका प्रकृतिः । प्रकृतेर्महानुत्पद्यते । महतोऽहं
 कारः । अहंकारात्तन्मात्राणि इन्द्रियाणि च । तन्मात्रेभ्यो
 विशेषा इत्युत्पत्तिक्रमः ।

‘शुणसाम्यलक्षणं’ सत्त्वरजस्तमसां साम्यमविकृति
 त्वम् । तदेव लक्षणं यस्य तत्तथा ।

‘सर्वपूर्विका’ सर्वेभ्यः प्रथमा ।

यमः

मनो बुद्धिरहंकारः स्थानिलाग्निजलानि भूः ।
 एताः प्रकृतयस्त्वष्ट्री विफाराः षोडशाऽपरः ॥
 भोलाक्षिरसनप्राणत्वयः सङ्कल्प एव च ।
 शब्दरूपरसस्पर्शगन्धवाक्पाणिपायवः ॥

पादाद्युपस्थ इति ते विकाराः षोडशाऽपरे ।
 चतुर्विंशकमित्येतत् ज्ञानमाहुर्ममीषिणः ॥
 पञ्चविंशकमव्यक्तं पद्विंशः पुरुषोत्तमः ।
 १ एतद्वशात्वा सुमुच्यन्ते यतयः शान्तबुद्धयः ॥
 पञ्चविंशतिगतत्वज्ञो यानि विष्णोः पर पदम् ।

याज्ञवल्क्यः^२

बुद्धेरुपस्तिरव्यक्ता ततोऽहङ्कारसंभवः ।
 तन्मात्रावीन्यहङ्कारादेकोत्तरगुणानि तु ॥
 शब्दस्पर्शाद्य रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ।
 यो यस्माभिःसूतश्चैषां स तस्मिन्नेव लीयते ॥

‘एकोत्तरगुणानि’ एकेनैकेन गुणेन उत्तरोत्तरमपि
 कानि आकाशादीनि भूतानि ।

विष्णुपुराणे^३

अव्यक्तं कारणं यत्तत् प्रधानमृषिमत्तमैः ।
 प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा मित्यं सवसवात्मकम् ॥
 ४ अव्यक्तं नाग्न्यवाधारममरमजर हृषम् ।
 शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिमिरसंहतम्^५ ॥
 त्रिगुणं तत्प्रगणोनिरनादिप्रमथाऽव्ययम् ।
 तेनाऽग्रे सर्वमेवाऽऽसीद्व्याप्तं च प्रसयादनु ॥

१ एतद्वशात्वा सुमुच्यन्ते—अ and न

२ १०९ गुणमि च इति विज्ञानेश्वरपाठः व्याख्यानं च—५ च प्रकृति
 शक्तिरन्यथाऽप्युक्तिर्यत्रिगुणं उच्यते नति

३ १ २ १९—२३ २५—३२

४ अथर्व इति त्रिगुणं (नैरन्तर) गुणकं (३ ७)

५ अविहीन इति स तु

वेदवावधिवो विद्वन् नियता ब्रह्मवादिनः ।

पठन्ति चैतमेवार्थं प्रधानप्रतिपादकम् ॥

नाऽहो न रात्रिर्न मनो न मूढि

र्मासीत्तमो ज्योतिरमूढ आन्यत् ।

ओष्ठादिमुष्णाद्युपलभ्यमेकं^१

प्राधानिकं ब्रह्म पुर्मास्तदासीत् ॥

प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतीतः प्रलये तु यत् ।

तस्मात्प्राकृतसंश्लेषमुच्यते प्रतिसत्त्वरः ॥

अनाविर्भगवान् कालो नाऽन्मोक्ष^२ द्विज विद्यते ।

अत्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते स्वर्ग^३ स्थित्यन्तसयमाः ॥

गुणसाम्ये ततस्त्वस्मिन् पृथक् पुंनि व्यवस्थिते ।

कालस्वरूपरूपं तत् विष्णोः मैत्रेय वर्तते ।

ततस्तु तत् परं ब्रह्म परमात्मा जगन्मय ॥

सर्वगं सर्वभूतेशं सर्वात्मा परमेश्वरः ।

प्रधानं पुरुषं चाऽपि प्रविश्य स्वेच्छया हरिः ॥

क्षोभयामास संप्राप्तेः सर्गकाले व्यपारूप्ययौ ।

यथा सन्निधिमात्रेण गन्ध क्षोभाय जायते ॥

मनसो नोपकर्तृत्वात्तथाऽसौ परमेश्वरः ।

न एव क्षोभको ब्रह्मन् क्षोभ्यश्च पुरुषो मतः^४ ॥

न सङ्क्षोभविज्ञासाभ्यां प्रधानत्वेऽपि संस्थितः ।

विफाराश्च स्वरूपैश्च ब्रह्मरूपादिभिस्तथा ॥

१ बुद्धमुल्लभ्यमिति—सु पु

नाऽहो for नमो im न

३ मयस्थित्यन्तसयमा इति सु पु

४ पुरुषो चापि इति सु पु

५ पुरुषात्मा इति सु पु.

॥ विफारादुत्पत्तिश्च इति सु पु

व्यक्तस्वरूपश्च तथा विष्णुः सर्वेश्वरश्चरः ।
 गुणमाम्यासतस्तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान् मुने ॥
 गुणव्यञ्जनसंभूति सगफाळे द्विजोत्तम ।
 प्रधानतत्त्वमुद्भूतं महान्नं तत्समावृणोत् ॥
 सात्त्विको राजसंध्य तामसश्च त्रिधा महान् ।
 प्रधानतत्त्वेन समं स्थवा र्वाजमियाऽऽवृतम् ॥
 वैकारिकस्मैजसश्च भूतादिभ्यः तामसः ।
 त्रिविधोऽयमहंकारो महत्तत्त्वादजायत ॥
 भूतेन्द्रियाणां हेतुः स त्रिगुणस्थामहामुने ।
 यथा प्रधानेन महान् महता स तथाऽऽवृतः ॥
 भूतादिस्तु विकुर्वाणः ^१सगतात्मा त्रिर्ष ततः ।
 ससज्ज शब्दतन्मात्रावाकाशं शब्दसक्षणम् ॥
 शब्दमात्रमथाकाशं भूतादिः समावृणोत् ।
 आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं समर्ज ॥
 यस्यवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ।
 आकाशं शब्दतन्मात्रं स्पर्शमात्रं समावृणोत् ^२ ॥
 ततो वायुर्विकारण रूपमात्रं समर्ज ॥
 ज्योतिरूपयते वायुस्तद्रूपगुणमुच्यते ॥
 स्पर्शमात्रस्ततो वायूरूपमात्रं समावृणोत् ।
 ज्योतिश्चाऽपि विकुर्वाणं रसमात्रं समर्ज ॥
 संभवन्ति ततोऽम्भांसि रसाधाराणि तानि तु ।
 रसमाद्याणि चाऽम्भांसि रूपमात्रं समावृणोत् ॥
 विप्रकुर्वाणि चाऽम्भांसि गन्धमात्रं समर्जिरे ।
 संघातो जायते यस्मात् तस्य गन्धो गुणो मतः ॥

१ वक्ष्यन्मरमिति सु पु

२ Line missing in Udaipur Ms

तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रात्तेन तन्मात्रता स्मृता ।
 तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ॥
 न शान्ता नाऽपि घोरास्ते न मूढा न विशेयिण ।
 भूततन्मात्रसम्बोध्यं^१ अहंकारास्तु तामसात् ॥
 तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्वेद्या वैकारिका वश ।
 एकादशं मनश्चाऽत्र वेद्या वैकारिकास्तथा^२ ॥
 त्वक् चक्षुर्नासिका जिह्वा ओष्ठमत्र तु पञ्चमम् ।
 शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि च द्विजः ॥
 पायूपस्यौ करौ पादौ वाक् च मैत्रेय पञ्चमी ।
 विसर्गशिल्पगत्युक्तिं कर्म तेषां प्रवक्षते^३ ॥
 आकाशवायुतेजांसि सखिषं पृथिवी तथा ।
 शब्दादिमिर्गुणैर्ब्रह्मन् संयुक्तान्युत्तरोत्तरैः ॥
 शान्ता मूढाश्च घोराश्च विशेयास्तेन ते स्मृताः ।
 नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संवर्ति बिना ॥
 नाऽशक्नुवन् प्रजा स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ।
 समेत्याज्योन्यसयोगं परस्परसमाभयाः ॥
 एकसंघातलक्ष्याश्च संप्राप्त्यैक्यमशेषतः ।
 पुरुषाभिष्ठितत्वाच्च अव्यक्ताऽमुग्रहेण च ॥
 महवाद्या विशेयान्ताः क्षणमुत्पादयन्ति ते ।
 'उत्क्रमेण विरुद्धं च जलमुद्बुधवत्समम् ॥
 भूतेभ्योऽण्डं महामुदे बृहत्तदुदकेशयम् ।
 प्राकृतं ब्रह्मरूपस्य विष्णोः स्थानममुत्तमम् ॥

1 I the three Miss सर्वाग्रम् इति सु पु

2 स्मृत्य for तना in सु पु

तत्राऽव्यक्तस्वरूपोऽसौ व्यक्तरूपी जगत्पतिः ।
 विष्णुर्ब्रह्मस्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः ॥
 मेरुस्थमभूत्तस्य जरायुश्च महीधराः ।
 गर्भोवकं सुसुव्राश्च तस्याऽऽसन् मत्त चात्मनः ॥
 १ मद्रिद्वीपसमुद्राश्च मध्योत्तिर्लोकसंग्रहः ।
 तस्मिन्नण्डेऽभवद्विप्र मदेवासुरमानवः ॥
 वारिवह्निपनिष्ठाकाशीस्ततो भूतादिना बहिः ।
 हृन्नेर्वशाद्युणैरण्डे भूतादि २ महता तथा ॥
 अव्यक्तेनाऽऽहृतो ब्रह्मन् तैः सर्वैः संहितो महान् ।
 पमिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतेर्भूतम् ॥
 मारिकेतफलस्याऽन्तर्बीजं बाह्यवसैरिव ।
 जुषन्नजोगुणं तत्र स्वयं बिम्बेश्वरो हरिः ॥
 ब्रह्मा भूत्वा स जगतो बिसृष्टौ संग्रहते ।
 सृष्टं च पात्यनुयुगं यावत् कालविकल्पना ॥
 सत्त्वसृग् भगवान् विष्णुरग्रमेघपराक्रमः ।
 ३ संगस्थित्यन्तकरणाद्ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् ।
 स्वस्रष्टां याति भगवान् एक एव जनार्दनः ॥
 स्रष्टा सृजति चाऽऽत्मानं विष्णुः पात्यं च पाति च ।
 उपसंहरते चाऽन्ते संहर्ता च स्वयं प्रभुः ॥
 पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
 सर्वेन्द्रियात्मःकरणं पुरुषाक्यं हि यज्जगत् ॥

१ लक्ष्मीं इति सु ३

२ भूतानि विद्म भूतानि—त

३ १ २, ११ ५० सु ३ यज्जगत् सृष्टिस्थित्यन्त इति.

स एव सर्वभूतेषो^१ विश्वरूपो यतोऽव्ययः ।

^२सर्गादिकं तु तस्यैव भूतस्यमुपकारकम् ॥

स एव सृज्यः स च सर्गकर्ता

स एव पालयति च पाल्यते च ।

ब्रह्माद्यवस्थामिरशोपमूर्तिं

विष्णुर्वरिष्ठो वरदो वरेण्यः ॥

[तथा^३]

^४महवादेर्बिकारस्य बिद्योपान्तस्य संक्षये ।

कृष्णोच्छाकारिते तस्मिन् प्रवृत्ते प्रतिसञ्चरे ॥

आपो ग्रसन्ते च पूर्वं भूमेर्गन्धात्मकं गुणम् ।

आप्तगन्धा ततो भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ॥

प्रनष्टे गन्धतन्मात्रैर्महत्सुर्वी जलात्मिका^५ ।

अपामपि गुणो यस्तु ज्योतिषा सीयते तु स ॥

तथा

ज्योतिर्वाया लयं याति यात्याकाशे समीरणः ।

आकाशा चैव भूतादि ग्रसते न तथा महान् ॥

महान्नमेमि सद्धिं प्रकृतिर्ममते द्विज ।

गुणसाम्यसमुद्रिक्तमन्यूनं च महासुने ॥

१ भूतमा इति सु ५

२ संसारिकम् इति न मातृशायम् (fol १५)

३ There should be तथा here to indicate a break in the quotation.

The verses which follow are from the sixth sūtra, chapter 4 at 13 B

४ ६ ४ ११-१ १० १ - ६

५ There the two lines are omitted in the M

आप्तगन्धा प्रवृत्तास्तु वैश्वरूपो महान्मना ।

नममापूरयन्तीहं निवृत्तिं विचरामि च ॥

महामहोर्बिम्बाकेन लोच्य व्याप्ता समन्तात् ।

तत्राऽप्यक्तस्वरूपोऽसौ व्यक्तरूपी जगत्पतिः ।
 बिष्णुर्ब्रह्मस्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः ॥
 मेरुस्त्वममृतस्य जरायुश्च महीधराः ।
 गर्भोऽवकं सुमुद्राश्च तस्याऽऽसम् सप्त चात्मनः ॥
^१अद्रिद्वीपसमुद्राश्च सञ्ज्योतिर्लोकसंघादः ।
 तस्मिन्मण्डोऽभवद्विप्र मवेवास्तुरमानवः ॥
 वारिबह्वचनिसाक्षाशैस्ततो मृतादिना बहिः ।
 हृन्निर्वशागुणैरण्डे मृतादि ^२महता तथा ॥
 अयस्तेनाऽऽकृतो ब्रह्मन् तैः सर्वैः सहितो महान् ।
 एभिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृन्निर्धृतम् ॥
 नारिकेलफलस्याऽन्तर्बीजं बाह्यवत्सैरिव ।
 पुपत्रजोगुणं तत्र स्वयं बिम्बेऽम्बरो हरिः ॥
 ब्रह्मा मृत्वा स जगतो बिसृष्टौ संप्रवर्तते ।
 सृष्टं च पात्यमुयुगं यावत् कालविकल्पना ॥
 सत्त्वसुग् भगवान् बिष्णुरग्रमेवपराक्रमः ।
^३मर्गस्थित्यन्तकरणाद्ब्रह्मबिष्णुशिवात्मिकाम् ।
 स्वसंज्ञां याति भगवान् एक एव जनार्दनः ॥
 सृष्ट्वा सृजति चाऽऽत्मानं बिष्णुः पाल्यं च पाति च ।
 उपसंहरते चाऽन्ते संहर्ता च स्वयं प्रभुः ॥
 पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
 सर्वेन्द्रियान्ताःकरणं पुरुषाख्यं हि यज्जगत् ॥

१ लक्ष्मीय इति सु ३

२ मृतभि for मृताभि—त

३ १ १ ११ ५० सु ३ पाठं मृद्विस्थित्यन्त इति

स एव सर्वभूतेषो^१ विश्वरूपो यतोऽप्यय ।

^२सर्गादिकं तु तस्यैव भूतस्यमुपकारकम् ॥

स एव सृज्यः स च सर्गकर्त्ता

स एव पालयति च पाल्यते च ।

ब्रह्माद्यवस्थामिरक्षोपमूर्ति

विष्णुर्बरिष्ठो बरवो बरेण्यः ॥

[तथा^३]

^४महदादेर्विकारस्य विक्षोपान्तस्य सक्षये ।

कृष्णोच्छाकारिते तस्मिन् प्रवृत्ते प्रतिमन्त्रे ॥

भापो प्रसन्ते वै पूर्वं भूमेर्गन्धात्मक गुणम् ।

आप्तगन्धा ततो भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ॥

प्रनष्टे गन्धतन्मात्रैर्भवत्युर्बी अलात्मिका^५ ।

अपामपि गुणो यस्तु ज्योतिषा लीयते तु स^६ ॥

तथा

ज्योतिर्वाया स्रवं याति याव्याकाशे समीरणः ।

आकाशं चैव भूतादि प्रसते न तथा महान् ॥

महान्तमेभिः सहित प्रकृतिर्भसत द्विज ।

गुणसाम्यसमुद्रिकमन्यूनं च महामुने ॥

१ भूतमा इति सु पु

२ संसारिकम् इति स मानुषाणाम् (fol १५)

३ There should be तथा here to indicate a break in the quotation.

The verses which follow are from the sixth aṃśa, chapter 4 sū. 13 ff

४ १ व ११-१५, १७ १२-४

५ These three lines are omitted in the Ms

अपस्तम्बा प्रवृत्तस्तु वैगन्ध्यो महान्मया ।

सप्तमासुर्वर्त्तन् विद्वन्नि विचरति च ॥

सन्निधौमिमामेव ज्ञेया व्याप्ता समन्तत ।

प्रोच्यते प्रकृतिर्हेतुः प्रधानं कारणं परम् ।
 इत्येषा प्रकृतिः सर्वा व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ॥
 व्यक्तस्वरूपमव्यक्ते तस्मिन् मीत्रेय स्तीयते ।
 एकः शुद्धोऽक्षरो नित्यः सर्वव्यापी तथा पुमान् ॥
 सोऽप्यक्षः सर्वभूतस्य मीत्रेय परमात्मनः ।
 न सन्नि यत्र सर्वेशो नामजात्यादिकल्पनाः ॥
 सत्तामात्रात्मके^१ ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ।
 स ब्रह्म तत्पर धाम परमात्मा स चेश्वरः ॥
 स विष्णुः सर्वमेवेवं यतो नाऽऽवर्तते यतिः ।
 प्रकृतिर्या मया रक्ष्यता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ॥
 पुण्यभाऽप्युभावेनौ स्तीयते परमात्मनि ।
 परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः ॥
 विष्णुनाम्ना स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ।

महामारते

अक्षरोऽग्रे ततो वायुः वायोव्योतिस्ततो अलम् ।
 अलात्मसूता जगती जगत्पा जायते जगत् ॥

अथ शरीरचिन्ता

तत्र देवमनुष्यतिर्यगनुवृत्तौ देवतः

तेषां त्रिविधो मूर्तिविशेषो-ऋतिमत्, सुगन्ध्यनिष्पाद्य
मनाविलमनिमिषमस्वेवं, क्षुत्पिपासानिद्रालस्यवर्जित, यथे
ष्ठाकृतियलसन्नहनमूर्जस्त्रि, निर्मलं, परमपुष्कलं, सुकृत
निमित्तं, देवताशरीरम् । अनित्यमशुभं, सर्वरोगायतनं, दुः
स्वभाजनमनेकबाधमस्थिसघातशिराकायुनद, मांसावच्छिप्तं,
त्वक्प्रतिच्छन्न, अन्नरसनानाशोणितमेवोर्मांसमञ्जारतःपि
स्तानिलश्लेष्माघ्नगुदघस्त्रियकृत्स्नीद्वेष्टेय स्वेद^१ मूत्रपुरीष कृमि
पूर्णं, नवच्छिद्रं, सन्तताभावं, केशरोमनन्वपर्यन्तं, दुर्गन्धि,
निर्व्यसंस्कार्यं, जरामरणवशमिति मानुषशरीरम् । सन्त
तोद्विभ्रमसंस्कार, विधूतनिष्पवं, क्षुत्पिपासावशां, मूढे
न्द्रियगोचर, दुष्कृतायनमज्ञानमकर्मण्यमिति तिर्यग्योनि
शरीरम् ।

तथा^२

इच्छा द्वेषस्तुर्षं दुःखं क्षुत्तृष्णा चेष्टितं भयम् ।
उत्पत्तिर्मरणं चेति सामान्यं सर्वदेहिनाम् ॥

१ स and ग्ग omit स्वेद

२ Nagpur M has तथा

प्रोच्यते प्रकृतिर्हेतुः प्रधानं कारणं परम् ।
 इत्येषा प्रकृतिः सर्वा व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ॥
 व्यक्तस्वरूपमव्यक्ते तस्मिन् मैत्रेय स्वीयते ।
 एकः शुद्धोद्भूतो नित्यः सर्वव्यापी तथा पुमान् ॥
 सोऽप्यंघाः सर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः ।
 न सन्ति यत्र सर्वेशो नामजात्यादिकल्पनाः ॥
 सत्तामाध्यात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ।
 स ब्रह्म तत्परं धाम परमात्मा स चेश्वरः ॥
 स विष्णुः सर्वमेषैवं यतो नाऽऽवर्तते पतिः ।
 प्रकृतिर्या मया रक्ष्यता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ॥
 पुरुषश्चाऽप्युभावेतौ स्वीयते परमात्मनि ।
 परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः ॥
 विष्णुनाम्ना स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ।

महामारते

अक्षरोऽग्रे ततो बायुः बायोऽर्पोतिस्त्वतो जलम् ।
 जलात्मसूता जगती जगत्यां जायते जगत् ॥

१मनुः

उम्रिजाः स्याचरा* सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ।
 ओषध्यः फलपाफान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥
 अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयस्स्मृताः ।
 पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूमयतः स्मृता ॥
 गुच्छगुल्मं च विविधं तर्धैव तृणजालय ।
 २प्रतानाश्चैव वस्यश्च बीरुधः परिकीर्तिताः ॥
 तमसा बहुरूपेण वेष्टिता* कर्महेतुना ।
 अन्तःसज्ञा भवन्त्येते सुम्बहु* न्यसमन्विताः ॥

महामारते

जङ्गमानां च सर्वेषां शरीरं पञ्च घातयः ।
 प्रत्येकश्च प्रमिथन्ने र्यः शरीरं विवेष्टितम् ॥
 त्वङ्मांसं च तथाऽस्त्रीनि मज्जा स्नायुश्च पञ्चम ।
 इत्येतदिह सख्यान् शरीरं पृथिवीमयम् ॥
 नेजोऽग्निश्च तथा क्रोधश्चक्षुरूपमा तर्धैव च ।
 अग्निर्जरयते चाऽपि पञ्चाऽऽग्नेयाः शरीरिण ॥
 भ्रौत्र प्राणमथाऽऽस्य च हृदयं क्रोधमेव च ।
 आकाशात्प्राणिनामेते शरीरे पञ्च घातयः ॥
 श्लेष्मपित्तमथ स्वेदो वसा शोणितमेव च ।
 इत्याप पञ्चषा देहं भवन्ति प्राणिनां मदा ॥
 प्राणात्प्राणयमे प्राणी व्यानाद्व्याणयमे मदा ।
 गच्छत्यपामोऽर्वागिव समानो हृदयस्थितः ॥
 उषानाहुर्धूमिति च ध्वनिमेवश्च जायते ।
 इत्येते वायव पञ्च वेष्टयन्ति च देहिमम् ॥

अथर्ह्य प्राणिनः सर्वे रमन्ते म्यासु योनियु ।
 व्यसत्समाधिशिष्टानां न जातिरिति मिथ्ययः ॥
 अमेध्यमतिबुर्गधि निस्तार बुःमभाजनम् ।
 अमुबं पट्टुदुःमं च शरीर गर्भवासिनाम् ।
 विष्णुमृगमिसम्पूर्णं रोगायतनमातुरम्^१ ।
 शरीर यापयन्तीह मदा स्नामाशनादयः ॥
 शय्या च क्रमण स्थानमासनं च यथाक्रमम् ।
 स्वजातिं न परित्यक्तुमिच्छन्ति प्राणिनः क्वचित् ॥
 देही देह परित्यज्य नेन्द्रम्यानमपीहते ।
 तस्मात्कीदोऽपि जन्तूनां स्वजात्या रमते शृशाम् ॥

‘यथेष्टकृतियत्नमसहनं’ यथेष्ट जातिसामर्थ्यावयव
 संधाना यत्र तत्तथा ।

अस्मिन्पूणं आयुयुतं भांसशोणितछेपनम् ।
 अर्मावनद बुर्गधि पूर्णं मृत्रपुरीषयोः ॥
 जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजत्वछमनिष्यञ्च श्रुतावाप्तमिर्म स्वजेत् ॥

विष्णुपुराणे

^१क शरीरमघोषाणां श्लेष्मादीनां समा च यः ।
 क कान्तिशोभासौरम्यं कमनीयावयो गुणाः ॥
 भांसास्थ्यगृह्यसापूपलायुविष्णुमृत्रमंशौ ।
 देहे चेत् प्रीतिमान् मूढो मथिता मरकेऽपि सः ॥

१मनुः

उद्भिज्जाः स्यावरा सर्वे बीजफाण्डप्ररोहिणः ।
 ओषध्यः फलपाफान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥
 अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयस्मृताः ।
 पुष्पिणः फस्त्रिन्ध्रैश्च वृक्षास्तृभयतः स्मृताः ॥
 शुच्छशुल्मं च विविधं तथैव तृणजातयः ।
 २प्रतानाश्चैव वस्यश्च बीरुघः परिकीर्तिताः ॥
 तमसा बहुरूपेण वेष्टिता कर्महेतुना ।
 अन्तःसञ्जा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥

महाभारते

जङ्गमानां च सर्वेषां शरीरे पञ्च घातवः ।
 प्रत्येकशः प्रमिथन्ते यैः शरीरं विचेष्टितम् ॥
 त्वद्भांसं च तथाऽर्स्यानि मज्जा स्नायुश्च पञ्चम ।
 इत्येतदिह संख्यातं शरीरं पृथिवीमयम् ॥
 तेजोऽग्निश्च तथा क्रोधश्चक्षुरूपश्च तथैव च ।
 अग्निर्जरयते चाऽपि पञ्चाऽऽग्नेयाः शरीरिण ॥
 भोत्र घ्राणमथाऽऽस्त्यं च हृदयं कोष्ठमेव च ।
 आकाशात्प्राणिनामेते शरीरं पञ्च घातवः ॥
 स्नेहमपिप्तमथ स्वेदो वमा शोणितमेव च ।
 इत्यापः पञ्चधा दृढे भवन्ति प्राणिनां सदा ॥
 प्राणात्प्राणयने प्राणी व्यानाद्बुधानयने सदा ।
 गच्छत्यपानोऽवगिष समानो हृद्ययस्थितः ॥
 उदानाबुद्भसिस्ति च ध्वनिमेव च जायते ।
 इत्येव चायवः पञ्च चेष्टयन्ति च दहिनम् ॥

अबध्य प्राणिनः सर्वे रमन्ते स्वाद्यु पोनिपु ।
 असत्समाधिशिष्टानां न जातिरिति निश्चयः ॥
 अमेध्यमतिबुर्गिभि मिस्तारं बुद्धिमाजनम् ।
 अमृषं मनुषुः न च शरीरं गर्भपासिनाम् ।
 विष्णुमृषमिसम्पूर्णं रोगापतनमातुरम्^१ ।
 शरीरं पापयन्तीह भवा स्नानाशनादयः ॥
 शय्या च क्रमण स्थानमामनं च यथाक्रमम् ।
 स्वजातिं न परित्यक्तुमिच्छन्ति प्राणिनः क्वचित् ॥
 देही देह परित्यज्य नेन्द्रम्यानमपीहते ।
 तस्मात्कीनेऽपि जन्तुनां स्वजात्या रमते भृशम् ॥

‘यथेष्टाकृतिवत्समहर्न’ यथेष्ट जातिसामर्थ्यावयव
 संघाता यत्र तत्तथा ।

अस्थिस्यूणं स्वायुयुनं मांसशोणितछेपनम् ।
 चर्मावनदं बुर्गिभि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥
 जराशोकसमाबिष्टं रोगापतनमातुरम् ।
 रजस्रलमनिष्प्रभं भूतावासमिमं त्यजेत् ॥

विष्णुपुराणे

^१क शरीरमक्षोपाणां श्लेष्मादीनां समा च य ।
 क कान्तिशोभासौरभ्यं कमभीयादयो गुणाः ॥
 मांसास्थ्यमृग्जमाप्यस्वायुविष्णुमृषसंहर्ता ।
 देहे चेत् प्रीतिमात्रं मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥

विष्णुपुराणे

१'विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा ।

अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥

यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा चेष्टिता मृप सर्षगा ।

संसारतापानखिलानवामोत्यनुसन्ततान् ॥

तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ।

२'सर्वभूतेषु मृपाल तारतम्येन लक्ष्यते ॥

३'विष्णुशक्तिः परा' ब्रह्मस्वरूपात् क्षेत्रज्ञाख्या ।

'अपरा' जीवस्वरूपा 'मायाऽविद्याकर्ममज्ञा ।

मनुः

४'अस्याऽऽत्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रवक्षते ।

यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोन्यते बुधैः ॥

जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्य सहजः सर्षदेहिनाम् ।

येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥

'अस्याऽऽत्मनः' शरीररूपस्य आत्मार्पत्वादात्मशब्दो
ऽक्षगौणः^१ । 'कारयिता' स्पन्दात्मिकासु चेष्टासु प्रवर्तयिता ।
स्वप्नसङ्गारेण । 'भूतात्मा' पृथिव्यादिभूतसघातत्वात्
शरीरम् । 'जीवसंज्ञोऽन्तरात्मा अन्यः' अन्तःकरणं मनो
रूपं जीवोऽन्तरात्मा चाऽयमेव । तदर्थत्वात्^२ तस्य भान्त्

१ १ ७ ११

२ सर्वभूतेषु—म.

३ विष्णुशक्तिः परा परं ब्रह्मस्वरूपा—म. add मा

४ क्वा अविद्या अमलरूपा—न

५ ११ १२-१३

६ अस्यात्मनः कारयिता इति—मु मयी

७ अन्तोऽन्तः (१)—मा

अथ देहशरीरविवेक

तत्र शाङ्गः

पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
 पञ्चैतानि विजानीयाम्महाभूतानि पण्डितः ॥
 भोमं बहु स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
 बुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानीयात् पञ्चैवाऽस्मिन् शरीरके ॥
 समो बुद्धिस्ततश्चात्मा अव्यक्तं च तथैव च^१ ।
 इन्द्रियेभ्यः पराण्याहुर्व्यत्वारि कथितानि तु ॥
 शब्दं रूपं तथा स्पर्शं रसं गन्धं तथैव च ।
 इन्द्रियाऽथ विजानीयात् पञ्चैव सततं बुधः ॥
 इक्ष्वाक्युपस्थं च जिह्वा पायुस्तथैव च ।
 कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव निस्पृमस्मिन् शरीरके ॥
 चतुर्विधातितत्त्वानि एतामि कथितानि तु ।
 तथाऽऽत्मानं तु न विधि पुरुषं पञ्चविंशकम् ॥
^२बाह्याग्रशक्तिमो भाग कल्पितस्तु सद्ब्रह्मणः ।
 तस्याऽपि शक्तिमात्रागात्रीवः सूक्ष्म उवाचनः ॥

१ अत्रैवैकमेव च—अ and ए

२ स. बाह्याग्रशक्तिमो भाग अ. बाह्याग्र इति नो भाग

१ घृष्ममायमाग्नेयो अग्निना पच्यते यदि ।
 अग्निर्जरयते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥
 जन्तोः प्रमीयमाणस्य जीवो नैवोपलभ्यते ।
 २ वायुरेव जहात्येनमुष्ममायश्च नश्यति ॥
 यदि वातोपमो जीवः सस्तेपो यदि वायुना ।
 वायुमण्डलवद्दृश्येत्तच्छेत्सह भरुणीः ॥

‘वायुमण्डलवद्दृश्येदि’ति वातोपम जीवपक्षे दूषणम्^१ ।
 ‘वायुसस्तेपो जीव’ इत्यत्र पक्षे वायुमण्डलवद्दृश्येदिति
 उत्क्रान्तिकालवातसमूहवत् स्पर्शने नोपलभ्यत इत्यर्थः ।
 ‘गच्छेत्सह भरुणी’रिति यां दिवां वायुसमूहाः यान्ति तां
 दिश गच्छेत्, न चैवं धर्माऽधर्मवशेन स्वर्गनरकप्राप्तेः श्रुति
 प्रतिपादितत्वात् । तथा—

भृगुरुवाच ।

३ न पञ्च साधारणमत्र किञ्चित्
 शरीरमेको बहतेऽन्तरात्मा ।
 स वेत्ति गन्धांश्च रसान् श्रुतिंश्च
 स्पर्शं च रूपं च गुणांश्च येऽन्ये ॥
 पञ्चात्मके पञ्चगुणप्रवर्त्ता
 स सर्वगात्रामुगतोऽन्तरात्मा ।

1 omits the verse beginning यमुष्ममाय—बी मि मो पृ ११४

2 ब्रह्मरूप—बी मि मो पृ ११४ B

3 From here to बोधयन्ते इत्यर्थः is missing in M and H

4 The explanation beginning पञ्चैकमहमहमै is appropriated by

बी मि मो पृ ११५

5 अं १८५, १७

करणत्वात् । 'येन वेदयत' इति करणविभक्त्या निर्देशः ।
'सहज' ॥ आनन्दमाप्तेस्तत्संयत्तात् ।

महाभारते

तत्र यः परमात्मा हि ^१स नित्यं निर्गुणः स्मृतः ।
स हि नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि सः ॥
न छिप्यते कर्मफलं पद्मपद्ममिवाङ्गसा ।
कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षवर्धनः स युज्यते ॥
स सप्तदशकेनाऽपि राशिना युज्यते पुनः ।

'सप्तदशकेन' दशोद्विधाणि मनो बुद्धिः प्राणाद्याः
पञ्च वायव इत्यनेन गणेन ।

तथा

स चेतनं ^२जीवगुणं धवन्ति
स चेष्टने च त्रिपते च निष्कम् ।
ततः पर क्षेत्रविदो भवन्ति
भावस्तयणो मृयनानि सप्त ॥

तथा च महाभारते

तथा च भरद्वाज उवाच—

^३यद्यग्निमारुतौ श्रुतिः श्रमापन्नं शरीरियु ।
जीवः किं लक्षणस्तत्तत्प्रेतदाहस्य मेऽज्ञय ॥
यदि प्राणायमं वायुर्वायुरेव विचेष्टने ।
श्वसित्वाभायने यैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥

१ मनो for मयिर्च—वा

२ यत्र गुणं for जीवगुणं—जग and न

३ छ—१ ११

१ यद्युष्मभायमाग्नेयो अग्निना पच्यते यदि ।
 अग्निर्जरयते शैथ तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥
 जन्नो प्रमीयमाणस्य जीवो नैवोपलभ्यते ।
 २ वायुरेव जहात्येनमुष्मभावश्च नश्यति ॥
 यदि धानोपमो जीव सन्नेपो यदि वायुना ।
 वायुमण्डलवद्दृश्येद्गच्छेत्सह मरुद्गणैः ॥

‘वायुमण्डलवद्दृश्येदि’ति धानोपम जीवपक्षे वृषणम्^१ ।
 ‘वायुसन्नेपो जीव’ इत्यत्र पक्षे वायुमण्डलवद्दृश्येदिति
 उत्त्रान्तिकावधानसमूहवत् स्पष्टानि नोपलभ्यत इत्यर्थः ।
 ‘गच्छेत्सह मरुद्गणै’रिति यां दिशं वायुसमूहाः यान्ति तां
 दिशं गच्छेत्, न चैवं धर्माऽधर्मवशेन स्वर्गनरकप्राप्ते श्रुति
 प्रतिपादितत्वात् । तथा—

भृगुरुवाच ।

३ न पञ्च साधारणमत्र किञ्चित्
 शरीरमेको बहनेऽन्तरात्मा ।
 स वेत्ति गन्धांश्च रसान् श्रुतिंश्च
 स्पर्शं च रूपं च गुणांश्च येऽन्ये ॥
 पञ्चात्मके पञ्चगुणप्रवर्त्ति
 स सर्वगात्रानुगतोऽन्तरात्मा ।

1 omits the error beginning वृषणमात्र—वी मि मो., पृ २१४

2 वायुरेव—वी मि मो. पृ २१४ B

3 From here to मोक्षमार्ग इत्यर्थ is missing न्य and न

4 The explanation beginning गच्छेत्स्वर्गमवर्णन is appropriated by
 वी मि मो पृ २१५

5 वा १८५, १

तद्वत्सुषुप्तिः स मदिन्द्रियस्थात्
 ह्य परं पश्यति स्वं स्वभावम् ॥
 यथाऽऽत्मनोऽहं पतितं वृथिष्यां
 स्वप्नान्तरे पश्यति चाऽऽत्मनोऽन्यत् ।
 ओश्रादियुक्तः सुमनाः सुषुप्तिः
 सिद्धास्तवा गच्छति सिद्धमन्यत् ॥
 यदिन्द्रियैस्तूपहिनान् पुरस्तात्
 प्राणान् गुणान् संस्मरते चिराय ।
 तेष्विन्द्रियेषु ग्रहसेषु पञ्चात्स
 बुद्धिरूपात् परमप्रभावः ॥
 यथेन्द्रियार्थान् युगपत् समस्तान्
 नाऽऽपश्यते कृत्स्नमनरूपकाले ।
 यथाबलं सञ्चरते स विद्वान्
 तस्मात्स एकः परमः शरीरी ॥
 यथा हिमवतः पार्श्वं दृष्टं चन्द्रमसो यथा ।
 न दृष्टपूर्वं मनुजैर्न च तस्मास्मिन् तावता ॥

यथाऽर्चिषोऽग्नेः पचनस्य वेगा*

मरीचयोऽर्कस्य नवीषु चाऽऽपः ।

गच्छन्ति चाऽऽयान्ति च सन्ततास्तु

तद्वच्छरीराणि शरीरिणा तु ॥

‘वशाद्वता’ पञ्चता, मरणमित्यर्थः ।

तथा^१

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमार यौवर्न जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धिरस्तत्र न मुच्यति ॥

तथा

नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिमिः ॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्याऽस्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥

अन्तवन्त इमे देहा निष्प्रस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युष्यस्व भारत ॥

य एन वेत्ति हन्तार यच्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नाऽयं हन्ति न हन्यते ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्

माऽयं मृत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

वेदाऽविनाशिर्म नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥

तद्वत्सुषुप्तिः स सदिन्द्रियत्वात्
 दृष्टं परं पश्यति स्वं स्वमायम् ॥
 यथाऽऽत्मनोऽङ्गं पतितं पृथिव्यां
 स्वमान्तरे पश्यति चाऽऽत्मनोऽन्यत् ।
 ओघादियुक्तः सुमनाः सुषुप्तिः
 सिद्धास्तथा गच्छति सिद्धमन्यत् ॥
 यदिन्द्रियैस्तृपितान् पुरस्तात्
 प्राणान् गुणान् संस्मरते विराय ।
 तेष्विन्द्रियेषु ग्रहेषु पश्चात्स
 बुद्धिरूपात् परमप्रमायः ॥
 यथेन्द्रियार्थान् युगपत् समस्तान्
 नाऽऽपद्यते कृत्स्नमनल्पकाले ।
 यथाबलं सञ्चरते स विद्वान्
 तस्मात्स एकः परमः शरीरी ॥
 यथा हिमवतः पार्श्वं पृष्ठं चन्द्रमसौ यथा ।
 न दृष्टपूर्वं मनुजैर्न च तस्मास्ति^१ तावता ॥
 तद्वद्भूतेषु मृतात्मा सूक्ष्मो ज्ञानात्मवामसौ ।
 न दृष्टपूर्वमनुभूयार्थं न चाऽमी नास्ति तावता ॥
 न शरीराभितो जीवत्यस्मिन्मध्ये विनश्यति ।
 यथा समित्सु वग्धासु न प्रणश्यति पावकः ॥
 न जीवनाशोऽस्ति हि वेदनाशो
 मिथ्यैतदाहुर्मृत इत्यबुद्धाः ।
 जीवसु बहान्तरगः प्रयाति
 वशाद्वृत्तेषां च शरीरमेव ॥

यथाऽश्वियोज्ञेः पवनस्य वेगाः

मरीचयोज्ञस्य मवीषु चाऽऽपः ।

गच्छन्ति चाऽऽपान्ति च मन्तास्तास्तु

तद्वच्छरीराणि शरीरिणां तु ॥

‘दशार्द्धता’ पञ्चता, मरणमित्यर्थः ।

तथा^१

वेद्मिनोऽस्मिन् यथा वेदे कौमार यौवन जरा ।

तथा वेदान्तरमासिर्धरस्तत्र न मृष्यति ॥

तथा

नाऽस्ततो विद्यते भाषो नाऽभाषो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिमिः ॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्याऽस्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥

अन्तघ्नन् इमे वेदा नित्यस्पोक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युष्यस्व भारत ॥

य एनं वेत्ति हन्तार यच्चैन मन्यते इतम् ।

उभौ तौ न विजानीनो नाऽयं हन्ति न हन्यते ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्

नाऽयं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

वेदाऽविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पापं कं धातयति हन्ति कम् ॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
 नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
 तथा शरीराणि विहाय जीर्णा
 न्यन्यानि संपाति नवानि देही ॥
 नैमं छिन्यन्ति शस्त्राणि नैनं वहति पावकः ।
 न नैमं श्लेष्मण्यपो न शोषयति मारुतः ॥
 अग्नेद्योऽयमवाद्योऽय महेद्योऽशोऽय एष च ।
 निष्पः सर्वगतः स्थाणुरवलोऽयं सनातनः ॥
 अक्षयतोऽयमविन्स्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

१ मार्कण्डेयपुराणे

सा वै मवाकसा पुत्रं वासमुत्तानशायिनम् ।
 उद्धापनच्छलेनाऽऽह कवमानमविस्मयम्^१ ॥
 शुद्धोऽसि रे तात न ते ऽस्ति नाम
 कृत्स्नं हि तत् कल्पतयाऽमुनैव ।
 पञ्चात्मकं देहमिदं न तेऽस्ति^२
 नैवाऽस्य त्वं रोदिति कस्य हेतोः ॥
 न वा भवान् रोदिति विश्वजन्मा
 शाब्दोऽयमामाद्य महीसमूहम्^३ ।
 विकल्प्यमामो विविधैर्गुणार्थैः^४
 गुणाश्च भौताः सकलेन्द्रियेषु ॥

१ १५, १-१

२ अविस्मयमिति तुल्यं पुराणै (जीवन्मुक्त्यर्थे)

३ इदं त्वैकं इति सु उ उ १५

४ महीसमूहम् इति सु उ उ १५८

५ विकल्प्यमात्रं विविधं गुणस्तेऽगुणश्च यौग्यं चरकैस्त्रिषु । इति सु उ. १८८

मृतानि मृतैः परिवर्षणानि
 वृद्धिं ममापान्नि यथैष पुमाम् ।
 अघ्राभ्युपानादिभिरपमस्य^१
 न तेऽस्ति वृद्धिर्न च तस्मिन् दानि ॥
 स्यं फण्युक्ते जीर्यमाणे निजेऽस्मिन्
^२यिमूढमाय मत्मा मा घजेथा ।
 शुभाशुभैः कर्मभिर्देहमेतन्
 मदादिमूढं फण्युक्तेऽपि न दः ॥
 नातेति पिबित तनपेति पिबित
 अम्येति मिमिदयितेति मिमित् ।
 ममेति मिमिन्न ममेति मिमित
 स्य मृतमघ पटुया नपथा ॥

तथा

यानं भिन्ना यानगतमा दहो
 दहपि वाज्य पुण्यो निविष्टः ।
 ममस्यमया^३ न तथा यथा स्य
 दहतिमात्र यत्त मूढमपा ॥

तथा

मन्त्राण्युत्पत्तिरपीका मुञ्जमम्यामममा यथा ।
 एतस्यऽपि वृधमायमनथा क्षेत्रात्मनो भयम् ॥

१ अथ ॥ अथ ॥ अथ ॥

२ अथ ॥ अथ ॥ अथ ॥

३ अथ ॥ अथ ॥ अथ ॥

४ अथ ॥ अथ ॥ अथ ॥

५ अथ ॥ अथ ॥ अथ ॥

६ अथ ॥

‘एकम्वापि’ संक्षेपवदोनैकत्वाभिमानेऽपि ।

महापातल

अथमेवमपोरथमन्तरं विद्धि सूक्ष्मयोः ।
 भृगुमनि गुणानेक एको न सृजते गुणान् ॥
 ततो धि ह्यथप्रपन्थि बुद्धिबिलसमं हृदम् ।
 विमुच्य भुवमासीत् विमुक्तदिग्भसंशयः ॥

१ पाह्यम्पथ

अष्टकारण मनसा गत्वा कर्मफलैः च ।
 शरीरेण च नाऽऽत्माऽयं सुखपूर्वः कथंचन ॥
 अर्थाधारमेहयोगाद्यथा शीपस्य संस्थितिः ।
 विप्रियाऽपि च इष्टिष्व अफाले प्राणसंक्षयः ॥
 २ यथाशुभाग्रको भूत्वा बीजस्यस्तु चरिष्युना ।
 समाविशति संसृष्टस्त्वा मूर्ति विमुच्यति ॥

प्रपाणपुराणे

३ ततः प्रपाणकाले हि वोपेर्मिमित्तिकैस्त्वया ।
 उष्मा प्रकुपितः कापे तीव्रवायुसमीरितः ॥
 शरीरमुपभृत्वाऽप्य कृत्स्नान् वोपान् रुणादि वै ।
 प्राणस्थानानि निर्मिष्यन् पुनर्मर्माण्यतीत्य च ॥
 शीघ्रात् प्रकुपितो वायुर्बुध्दं च क्रमते ततः ।
 स वाऽयं सर्वमूतामां प्राणम्यानेष्ववस्थितः ॥

‘एकत्वेऽपि’ संश्लेषवशेनैकत्वमिमानेऽपि ।

महाभारते

सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेषमन्तरं विद्धि सूक्ष्मयोः ।
 सृजतेति गुणानेक एको न सृजते गुणान् ॥
 ततो वै हृदयमग्निं बुद्धिचित्तमयं ब्रह्म ।
 विमुच्य सुखमासीत् विमुक्तश्छिन्नसंशयः ॥

१ याज्ञवल्क्यः

अहंकारेण मनसा शब्दा कर्मफलेन च ।
 शरीरेण च भाऽऽत्माऽयं मुक्तपूर्वः कर्षण ॥
 बर्त्साभारत्नेहयोगाद्यथा वीरस्य संस्थितिः ।
 विक्रियाऽपि च दृष्टेन अक्षाखे प्राणसंस्थयः ॥
 १ यदाणुमात्रको भूत्वा बीजस्यस्तु चरिष्युना ।
 समाविशति ससृष्टस्तदा भूतिं विमुच्यति ॥

ब्रह्माण्डपुराणे

१ ततः प्रमाणकाखे हि धोपैर्निमित्तिकैस्तथा ।
 उपमा प्रकुपित काये तीव्रवायुसमीरितः ॥
 शरीरमुपवृत्त्याऽथ कृत्स्नान् धोपान् रुणद्धि वै ।
 प्राणम्यानानि निर्मिन्दन् पुनर्मर्माण्यपत्नीस्य च ॥
 गीत्यात् प्रकुपितो बापुर्द्वै च जग्मे ततः ।
 न चाऽयं सर्वभूतामां प्राणम्यानेष्वयस्थितः ॥

तमस्ता संवृते ज्ञाने संवृतेषु च कर्मसु ।
 सजीवोनाऽऽन्यधिष्ठानाच्छ्रम्यते मातरिष्वना ॥
 स जीवश्चाव्यमानश्च कर्मभिः स्वैः पराक्रमैः ।
 अष्टाङ्गां प्राणवृत्तिं तां सम्यग्ग्यायते^१ पुनः ॥
 शरीरं प्रजहत्येष निरुद्धासं ततो भवेत् ।
 एषं प्राणैः परित्यक्तो मृत इत्यभिधीयते ॥
 यथा बलाहकान् व्योम्नि न्यधोर्न च ततस्तुतः ।
^२प्रावृद्धकाले पृथग्व्येन पश्यन्ति हस्तचक्षुषः ॥
 पश्यन्त्येवंविधं जीवं सिद्धा विद्येन चक्षुषा ।

महाभारते

श्रीभगवानुवाच ।

ममैवांशो जीवलोके जीवमृतः मनातनः ।
 मनः पष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥
 शरीरं यदवामोति पञ्चाप्युत्त्रामतीश्वरः ।
 पृथ्वीत्वैतानि संयानि वायुर्गन्धानिवाऽऽज्ञयात् ॥
 ओलं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
 अधिष्ठाय मनश्चाऽर्षं विषयानुपसेवते ॥
 उत्त्रामन्मं स्थिरं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
 विमूढा नाऽनुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥

तथा

पुरुषाधिष्ठिता बुद्धिस्तेषु भावेषु यस्तते ।
 कदाचिद्विमतो मीरिं कदाचिदनुशोचति ॥

1 This is also the ending of ग्रा and वी मि मो वृ १३१ ग. reads
 सम्प्राप्यते पुनः ।

2 व ३ ७७

3 मय्यश्रित १५, ७-९

‘एकत्वेऽपि’ संश्लेषवद्दोषैकत्वाभिमानेऽपि ।

महाभारते

सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं विद्धि सूक्ष्मयोः ।
सृजतेति गुणानेक एको न सृजते गुणान् ॥
ततो वै हृदयघर्निषु बुद्धिविस्तृतमय इहम् ।
विमुच्य सुखमासीत् विमुक्तश्छिन्नसंशयः ॥

^१याज्ञवल्क्यः

अहंकारेण मनसा गत्या कर्मफलैश्च ।
शरीरेण च नाऽऽत्माऽयं मुक्तपूर्वः कर्षणम् ॥
वर्ष्वाधारलोहयोगाद्यथा वीपस्य संस्पृतिः ।
विक्रियाऽपि च इष्टैव अकाशे प्राणसंलयः ॥
^२यथाशुभाग्रको भूत्वा बीजस्यस्तु चरिष्युना ।
समाविशति संसृष्टस्तथा मूर्तिं विमुञ्चति ॥

प्रश्नारण्यपुराणे

^१ततः प्रमाणकाशे हि दोषैर्मिमित्तिकैश्च ।
उष्मा प्रकुपितः कापे तीव्रवायुसमीरितः ॥
शरीरमुपवृत्त्याऽथ कृत्स्नात् शोषान् क्षणद्वि वै ।
प्राणस्थानानि निर्मिन्दम् पुनर्मर्माण्यतीत्य च ॥
शीत्यात् प्रकुपितो वायुर्द्वि च क्रमते ततः ।
स चाऽयं सर्वभूतार्मा प्राणस्थानेष्ववस्थितः ॥

१महाभारते

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः^१ ।
 निषग्नन्ति महापाहो देहे देहिनिमग्नयम् ॥
 तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
 सुखसङ्गेन यन्नाति ज्ञानसङ्गेन चाऽनघ ॥
 रजो रागात्मकं बिद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भयम् ।
 तन्निषग्नान्ति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनिम् ॥
 तमस्तम्भज्ञानजं बिद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
 प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निषग्नान्ति भारत ॥
 सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
 ज्ञानमावृण्य तु तमः प्रमादे संजयेत्युत ॥
 रजस्तमश्चाऽभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
 रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥
 सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।
 ज्ञानं यदा तदा विद्यात् विबुधं सत्त्वमित्युत ॥
 लोभः प्रवृत्तिरारभ कर्मणामशमः स्थिरा ।
 रजस्येतानि जायन्ते विबुधे भरतर्षभ ॥
 अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
 तमस्येतानि जायन्ते विबुधे कुरुनन्दन ॥
 यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलय याति देहभृत् ।
 तदोत्तमविषालोलोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥
 रजसि प्रलप्य गत्वा कर्मसङ्क्षिप्तु जायते ।
 तथा प्रलीनस्तमसि भूयोनिषु जायते ॥

१ मयव्रीह—१८ ५-१८

२ प्रवृत्तिहेतु इति उक्त्यनुसृत्य

न सुप्तेन न बुध्मेन कदाचिदपि वर्तते ।
 इन्द्रियाणां स्वकार्येभ्यो^१ भ्रमादुपरमो यथा ॥
 भवतीन्द्रियसंन्यासादथ स्वपिति वै मरः ।
 इन्द्रियाणामुपरमात् मनोज्ञुपरमं यथा ॥
 सेवते विषयानेष तद्विन्यात् स्वप्नदर्शनम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे

^२अतस्त्वदर्शनात्तत्त्वं त्रिविधं पश्यते सदा ॥
 प्राकृतेन च वक्ष्णेन^३ तथा वैकारिकेन च ।
 वक्षिणामिस्तृतीयेन यदोज्यन्तं विचर्तते ॥
 इत्येत वै त्रयः प्रोक्ता बन्धो ज्ञानहेतवः ।
 अनित्ये निष्ठसङ्गा च बुद्धे च सुप्तदर्शनम् ॥
 अस्वे स्वमिति च ज्ञानमशुचीं शुचिनिश्चयः ।
 रागद्वेषविबुद्धिश्च तदज्ञानमुदाहृतम् ॥

वेबठा^४

प्रकृतिबन्धो, वैकारिकबन्धो, वक्षिणाबन्ध इति त्रय-
 सपी । तत्राज्यक्तादिनिरस्तमिर्बन्धः प्रकृतिबन्धः । इन्द्रि-
 यैरिन्द्रियार्थेषु बन्धो वैकारिकबन्धः । इन्द्रापूर्तादिमिर्बन्धो
 वक्षिणाबन्धः । तत्र प्रकृतिषु बन्धो देवतानां वक्षिणामि-
 राभमिणां वैकारैरन्येषां धर्मोऽज्ञानानि^५ च चर्चहेतवः ।

१ स्वप्नेभ्य — स and च

२ ४ ९, १०-४ ; ब्रह्मण्डपुराणं लीडन—वी मि. सो. पृ. १४१

३ वक्षेण for वक्षेण—वी मि. सो. पृ. १४१ and स

४ वी मि. सो.—पृ. १४१ १४२

१ महाभारते

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः^१ ।
 नियमन्ति महाबाहो वेदे वेदिनमव्ययम् ॥
 तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
 सुखसङ्गेन यज्जाति ज्ञानसङ्गेन चाऽनघ ॥
 रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
 तन्निपज्जाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन वेदिनम् ॥
 तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहन सर्ववेदिनाम् ।
 प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निपज्जाति भारत ॥
 सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
 ज्ञानमावृणुतु तमः प्रमादे संजयेत्पुनः ॥
 रजस्तमश्चाऽमिमूय सत्त्वं भवति भारत ।
 रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥
 सर्वद्वारेषु वेदेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।
 ज्ञानं यदा तथा विद्यात् विष्टुदं सत्त्वमित्पुनः ॥
 लोभः प्रवृत्तिरारभः कर्मणामशमः स्पृहा ।
 रजस्पेतानि जायन्ते विष्टुदे भरतर्षभ ॥
 अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
 तमस्पेतानि जायन्ते विष्टुदे कुम्भनन्दन ॥
 यदा सत्त्वे प्रवृत्ते तु प्रलयं याति वेदभृत् ।
 तदोत्तमविदाहोक्तानमलान् प्रतिपद्यते ॥
 रजसि प्रलयं गत्वा कर्ममाङ्गिषु जायते ।
 तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥

१ मत्स्यपुराण—१८ ५-१८

२ प्रवृत्तिहेत्यर्थ इति उपपत्तुरमात्राध्यायम्

न सुखेन न दुःस्वेन कदाचिदपि वर्तते ।
 इन्द्रियाणां स्वकार्येभ्यो^१ अभावोपरमो यथा ॥
 भवतीन्द्रियसंन्यासादयः क्षपिति वै नरः ।
 इन्द्रियाणामुपरमात् मनोज्ञुपरतं यथा ॥
 सेवते विषयानेव तद्विन्द्यान् सप्रवर्णनम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे

^२अतत्त्ववर्णनात्तत्त्वं त्रिविधं वक्ष्यते सदा ॥
 प्राकृतेन च वक्ष्येण^३ तथा वैकारिकेण च ।
 वक्षिणामिस्तृतीयेन वक्ष्येऽञ्जन्तं विवर्तते ॥
 इत्येते वै त्रयः प्रोक्ता व-या अज्ञानहेतवः ।
 अनित्ये निव्यसंज्ञा च दुःखे च सुखवर्णनम् ॥
 अस्ते क्षमिति च ज्ञानमशुचौ शुचिमिच्छयः ।
 रागद्वेषविकृतिश्च तवज्ञानमुवाहृतम् ॥

देवताः^४

प्रकृतिबन्धो, वैकारिकबन्धो, वक्षिणाबन्ध इति बन्ध
 त्रयी । तत्राऽप्यक्तादिभिरष्टभिर्बन्धः प्रकृतिब-धः । इन्द्रि-
 यैरिन्द्रियार्थेषु व-धो वैकारिकब-धः । इष्टापूर्तादिभिर्ब-धो
 वक्षिणाबन्धः । तत्र प्रकृतिषु बन्धो देवतानां वक्षिणामि-
 राश्रमिणां वैकारैरन्येषां धर्मोऽज्ञानानि^५ च बन्धहेतवः ।

१ स्वकार्येभ्य — स and मा

२ व २, ३०— अतत्त्ववर्णनात् तत्त्वं—वी मि मो इ २४१

३ वक्ष्ये (or वक्ष्य) — वी मि मो इ २४१ and ल.

४ वी मि मो—इ २४१ २४१

५ वी मि मो—इ २४१.

अथाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।
 अप्यो मप्यो जघन्यश्च तं प्रयक्षाम्यशेषतः ॥
 वेदान्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 धर्मक्रियाऽऽत्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥
 आरम्भरतिता^१ ऽधैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।
 विषयोपसेवा चाऽजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥
 लोभः स्वप्नोऽपृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं मित्रवृत्तिता ।
 पाचिष्णुता प्रमादश्च तामस गुणलक्षणम् ॥
 अथाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।
 इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥
 यत्कर्म कृत्वा कुर्वन् करिष्यन् चैव लज्जते ।
 तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं तामस गुणलक्षणम् ॥
 येनाऽस्मिन् कर्मणा लोके क्यार्तिं गच्छति पुष्कलाम् ।
 न च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥
 यत्सर्वं नेच्छति ज्ञातुं लज्जते न यदाचरन्^२ ।
 येन तुष्यति चास्याऽऽत्मा तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥
 तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्यं ज्ञेयते ।
 सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठधर्मेणां यथाक्रमम्^३ ॥

'सत्त्व' ज्ञानमित्यादि—'ज्ञानं' विवेकः । 'अज्ञानं'
 मोहः । 'उभयरूप' रजः । 'रागद्वेष' चाध्देनोभयकर्मयोग
 मुख्यते । सामान्यमेतदेषां लक्षणम् व्यापि सर्वप्राणिषु ।
 अप्रतर्क्यं तर्कोऽनुमानम्, तदगोचरः । सात्त्विकं लक्षणमिति ।

१ आरम्भरतिता इति शुक्लूकपाठः

२ यत्कर्म करोति ज्ञातुं यत्र लज्जति चाचरन् इति शुक्लूकपाठः

३ पञ्चोत्तरम् इति शुक्लूकपाठः

कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
 रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥
 सत्त्वात् संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
 प्रमादमोही तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥
 कर्तुं गच्छन्ति सत्त्वस्या मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
 जघन्यगुणवृत्तिस्थाः ^१अधो गच्छन्ति तामसाः ॥

मनुः^२

सत्त्वं रजस्तमश्चैव चीन् विद्यावात्मनो गुणान् ।
 यैर्ध्याप्येभान् स्थितो भावान् महान् सर्वानशेषतः ॥
 यो यथैषां^३ गुणो वेहे साकल्येनाऽतिरिच्यते ।
 स तदा तद्गुणप्राप्य तं करोति शरीरिणम् ॥
 सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।
 एतद्व्याप्तिमहेतेषां सर्वमृताभित बभुः^४ ॥
 यच्च दुःखसमायुक्तमपीतिकरमात्मनः ।
 तद्रजो प्रतिघ्नं^५ विद्यात् सततं हारि वेदिनाम् ॥
 यस्तु स्यान्मोहसंयुक्तं स व्यक्तविषयात्मकम् ।
 अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयत् ॥
 तत्र यत् प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयत् ।
 प्रशान्तमिव शुद्धार्थं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥

1 यः follow Śaṅkara reading इतराः ; स adopts Rāmāṇa as reading इतिहा ; Udayar M has इतिहा-

2 ११ १४ १८

3 यैरेषां विज्ञेयं दुःखमज्ञानं

4 १२, १४ is omitted here by Lakṣmīdhara and brought in later

5 प्रतिघ्नं इति दुःखमज्ञानं

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
 यन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्य सात्त्विकी ॥
 यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाऽकार्यमेष च ।
 अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्य राजसी ॥
 धर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता ।
 मर्षार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्य तामसी ॥
 हृत्वा यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रिया ।
 योगेनाऽव्यभिचारिण्या हृदि सा पार्य सात्त्विकी ॥
 यया तु धमकामार्थान् हृत्वा धारयतेऽजुन ।
 प्रसंगेन फलाकांक्षी हृदि सा पार्य राजसी ॥
 यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
 न विमुञ्चति दुर्मथा हृतिः सा पार्य तामसी ॥
 मुख्यं त्विवानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
 अभ्यासाद्रमते यत्र दुःस्वान्तं च नियच्छति^१ ॥
 यत्तदग्रे विषमिष परिणामेऽमृतोपमम् ।
 तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥
 विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
 परिणामे विषमिष तत्सुखं राजस स्मृतम् ॥
 यदग्रे चाऽनुषन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
 निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥
 न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
 सत्यं प्रकृतिर्जमुत्तं यदेभिः स्यात्त्रिमिगुणैः ॥

सत्त्वगुणमेतद्वृक्षणमित्यर्थः । 'आरम्भरतिता' कर्मणां का
 म्यानां इष्टार्थानां चाऽऽरम्भामिरतित्वम् । 'अपैर्घ' स्वल्पेऽप्यु-
 पद्रवहेतौ चेतसो ऽसुमाश्वासः । 'असत्कार्य' परिमदः ।
 'लोफशास्त्रविद्वत्कर्माचरणं' स्वल्पेऽप्यपराधे वैरानुबन्धः ।
 'मिस्रवृत्तिता' शीलघ्नंशः । 'याचिता' याचनशीलत्वम् ।

महामारते^१

आयुः सत्त्ववृक्षारोग्यसुखप्रीतिविषद्वेनाः ।
 रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥
 कदम्बलवणात्पुष्पातीक्ष्णस्पर्शविवाहिनः ।
 आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥
 यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
 उच्छिष्टमपि चाऽमेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥

तथा^२

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी हृत्युत्साहसमन्वितः ।
 सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥
 रागी कर्मफलमेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
 'हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः'^३ ॥
 अयुक्तः प्राकृतः स्वब्धः शठो नैष्कृतिकोऽखसः ।
 विषादी वीर्यसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥
 भुदेर्मेदं घृतेऽथैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
 प्रोक्ष्यमानमशेषेण पृथक्स्थेन घनस्रव ॥

१ मध्यगीत १७ -१

२ तथा omitted in the MS १६ १६-४

३ Lacuna from this point in उत्सवीयन MS.

[^१तथा]

यथा हि भरतो वर्णैर्वर्णयत्यात्मनस्तनुम् ।
नानारूपाणि कुरुते तथाऽऽत्मा कर्मजास्तनूः ॥

[^२तथा]

आफ़शमेकं हि यथा घटादियु पृथग्भवेत् ।
तथाऽऽत्मेकोऽप्यनेकश्च ^३जलपात्रेष्विवाऽऽशुमान् ॥

[^४तथा]

बुद्धीन्द्रियाणि सर्वाणि^५ मनः कर्मेन्द्रियाणि च ।
अहंकारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि यैव हि ॥
अव्यक्त आत्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्याऽस्य निगद्यते ।
ईश्वरः सर्वभूतानां ^६सर्वसत् सर्वसच्च यः ॥

‘आत्मानः प्रभवन्ति’ शुभाशुभकर्मबन्धेन स्थूल-
शरीरामिमानिनो जायन्ते । ‘^७स्वयं किञ्चित् करोति’ हिता
हितप्राप्तिपरिहारार्थं स्वातन्त्र्येण यावत् करोति । ‘^८स्वभावतो’
जात्याद्युपाधिबन्धेन यत् करोति यथोद्भूतस्य कण्ठफाशनशील-
ताभ्यासबन्धेन । ‘यत्किञ्चित्’ वानाद्यप्यनादीनि ‘शुणी’

१ ३ १६१

२ ३ १४४

३ अन्तर्गते इति मिताक्षरापाठः

४ ३ १४८-१४९

५ सर्वाणि for सर्वाणि in printed मा मि

६ सर्वसत्सर्वसच्च य इति सु मिताक्षरापाठः

७ यो मि मोक्षप्रकाश — पृ १६४ —

“स्वयं किञ्चित् स्वान्यपानयो अन्वयव्यतिरेकायुगम्भावनिरपेक्षस्य प्रामादो
धातुमवगन्वर्धस्काराद्रुत्तरमरणवच्च प्रवर्तित स्वभावतो यदन्वया प्रयोक्तव्यमित्यन्वितिरपेक्ष
पिपीलिच्छद्विमर्श करोति इति विद्यावेधः ।

८ “कभावत जातिवधत यथोद्भूतस्य कण्ठफाशनशीलता इति” कल्पवृक्ष-
मुद्रितमिताक्षराणां तु फलदेयत्वात् इत्येव

अथ जीवब्रह्मात्मभाव

^१तत्र पाह्ववत्कथः

१निश्चरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात् स्फुटिष्णुकाः ।
 सकाशात्पात्मनस्त्वद्वात्मानः प्रभवन्ति हि ॥
 तत्राऽऽत्मा हि स्वयं किञ्चित् कर्म किञ्चित्स्वभावतः ।
 करोति किञ्चिदभ्यासाद्यर्मापमोभवात्मकम् ॥
 निमित्तमक्षरः कर्ता बोद्धा ब्रह्म शुणी बशी ।
 भजः शरीरग्रहणात् स जात इति कीर्त्यते ॥
 सर्गादौ स यथाऽऽकाशं वायुर्ज्योतिर्जलं महीम् ।
 सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथाऽऽवृत्ते भवन्नपि ॥
 आहुत्याऽऽप्यायते सूर्यः सूर्यादृष्टिरथौषधीः ।
 तद्वत् रसरूपेण शुक्लत्वमुपगच्छति ॥
 स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे विशुद्धे शुक्लशोणिते ।
 पञ्च धातून् स्वयं पञ्च आवृत्ते युगपत् प्रभुः ॥
 इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
 धारणं धेरणं बुद्धिं इच्छाऽहंकार एव च ॥
 प्रपञ्च आकृतिर्बर्णः स्वरद्वेषौ भवामवौ ।
 तत्स्यैतवात्मजं सर्वममादेरादिमिच्छतः ॥

शक्तिद्वारेण सत्त्वादिगुणयोगी 'ब्रह्मी' स्वतन्त्रः । 'पञ्च
धातून्' पञ्च भूतानि । 'धृतिः' चित्तस्थैर्यम् । 'मन्त्रः'
धनपुत्रादिसंपत्तिः । तद्विषययथाऽमन्त्रः । 'भरतो' नटः ।
'सर्वाणि' दाम्प्याद्यर्घ्यसहितानि ।

महामारते

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति न ब्राह्मः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तत् ज्ञानं मतं मम ॥

तथा

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्माऽभ्युच्यते ।
सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृष्य तिष्ठति ॥

[तथा]

उपद्रष्टाऽभुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाऽप्युक्तो वेदेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥

[तथा]^१

अनादिस्वाभिर्गुणत्वात् परमात्माऽयमव्ययः ।
शरीरस्याऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥
यथा सर्वगतं सौम्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वमाऽवस्थितं वेदे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥

१ मयवर्गीय १३ १-२

२ मयवर्गीय १३ ११-१३

३ मयवर्गीय १३, १३

४ मयवर्गीय १३ ११-१३

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥

तथा (१)

^१एष सर्वेषु मृतेषु गृहात्मा न प्रकाशते ।
इदयते त्वद्भ्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिमि ॥

^२तथा

आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेन
माश्चर्यवत् वदति तथैव चाऽन्यः ।
आश्चर्यवद्बैतनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाऽप्येन वेद न वैव कश्चित् ॥

याज्ञवल्क्यः^३

यद्येषं स कथं ब्रह्मन् पापयोनिषु जायते ।
‘ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टः’^४ सप्रयुज्यते ॥
करणैरन्वितस्याऽपि पूर्वज्ञानं कथम् न ।
वेत्ति सर्वगतां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनाम् ॥

[तथा]

रजसा तमसा चैव^५ समाधिष्ठो भ्रमसिंह ।
भावैरनिष्टैः सयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥

१ कठोपनिषद् ३ १२ तथा is wrong as it is not found in the Gita

२ मयबहोता २ २९

३ ३ १२९—

४ Lacuna in Sarvasvatibha an Ms ends here

५ बलिष्ठ इति सिवाचरापाठ

६ ३ १४०—१४३

७ एवं इति सिवाचरापाठ

मलिनो हि यथाऽऽदर्शो रूपालोकस्य न क्षमः ।

[तथाऽपि ककरण आत्मज्ञानस्य न क्षमः]^१

कदेर्षारौ यथाऽपि मधुर सन्नमोऽपि न ॥

प्राप्यते आत्मनि तथा नाऽपि ककरणे ज्ञाता ।

सर्वाभ्यां निजे देहे देही विन्यति वेदनाम् ॥

योगी युक्तश्च सर्वासां यो न चाऽऽप्नोति वेदनाम् ।

‘यद्येष मनि’ यथात्मैव जीवभाव भजत, तर्ह्यसौ पापयोनिषु शूकरादिकासु जायते ।

‘यद्येष’ मिथ्यादिनोक्तप्रसङ्गये क्रमेणोत्तरमाह—
‘रजसा तमसा च’ स्यादिति ।

‘कदेर्षारौ’ निजकर्कटिकायाम् । ‘निजदेहे’ सकर्मोपाजिगशीरे । ‘योगी युक्तश्च’ स्यादि यच्च योगी युक्तो भवति सर्वासां वेदनानां भविता भवति । न च दुःखोपमोक्तेत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे

एक एव परात्माऽसौ द्विधा भिन्नस्तु दृश्यते ।

मोक्षा भोग्य च लोकेऽस्मिन् स एव परमेश्वरः ॥

दुर्बल्यचेतनाः कर्म देहेन्द्रियगुणाः समाः ।

चेतनस्तदधिष्ठाना धान्नात्मा न करोत्यसौ ॥

बलव्यचेतनं शस्त्रं धामके निक्षटस्थिते ।

देहे च करणग्रामे चेष्टते तदधिष्ठितः ॥

आदित्येऽभ्युदिते लोके कर्माणि कुरुते रषिः ।

^२न तामि कुरुते भाऽन्यत् कारयत्यपि कुप्रचित् ॥

1 [] meaning in the Man

2 Four lines from this are confused in B

किन्तु स्वभावे एवैव नैत्यिकः सूर्यलोकयोः ।
 चिन्मात्र सूर्यबद्धोऽयं लोकवत् करणान्यपि ॥
 चैतन्यबोधितस्याऽपि ममतामूर्धितस्य च ।
 प्रभवे सुखदुःखेषु भाषना मनसो भवेत् ॥
 ब्रह्मत्वे चाऽऽत्मकर्तृत्वे भोक्तृत्वे कर्मणामपि ।
 उक्तमात्रमभ्यासानां ममाऽहमिति मूढवत् ॥
 सर्वगोऽपि शरीरस्यस्तद्विज्ञानमनुवर्त्तते ।
 नानाविधानां वर्णानां वर्णं यत्ते सुनिर्मलः ॥
 स्फटिको न च ते तस्मादुत्पन्नास्तेऽपि नाप्यसौ ।
 रजस्तमोभ्यां तत्त्वस्य यथोपाधिश्च निर्मितः ॥
 तस्य भार विमुर्ष्यते न ते तस्य न तस्य सः ।
 बले बल स्थिरे तिष्ठन्तोऽपि चन्द्रार्कविभ्यवत् ॥
 आत्मा तु करणग्रामे दृश्यते न च तत्तथा ।
 अदृश्यो दृश्यतामेति राहुश्चन्द्रार्कमण्डले ॥
 आत्मा सर्वगतो बुद्धौ दृश्यते चाऽपि संस्थितः ।
 यशने निर्मले लोको निश्चैतन्यैः स्वमाननम् ।
 पश्यत्यात्मानमात्माऽयं निर्मलायां विपि त्वयि ॥
 वर्णाभिमास्तथा वासः स्वर्गे नरक एव च ।
 पुरुषस्य न सन्त्येते परमात्मनः कुत्रचित् ॥
 दृश्यते च जगत्पमसत्यं सख्यवन्मुखा ।
 तोयवत् मृगतृष्णास्तु तथा मरुमरीचिषु ॥
 एक एव सूर्यो बहुधा जलाधारेषु दृश्यते ।
 आभाति परमात्मैव सर्वाधारेषु संस्थितः ॥
^१ब्रह्म वैव शरीरेषु बाह्ये चाऽभ्यन्तरे स्थितम् ।
 आकाशमिव कुम्भेषु बुद्धिगम्यं न चाऽन्यथा ॥

एवं सति यथा बुद्ध्या देहोऽङ्गमिति मन्यते ।
 अनात्मनात्मनो भ्रान्त्या सा स्यात् समारम्भन्वता ॥
 सर्वविषयस्पर्दीनस्तु शुद्धो बुद्धोऽजरामरः ।
 प्रशान्तो व्योमयत् व्यापी चैतन्यात्मा सकृत्प्रभुः ॥
 शर्करा शुद्धम्बुदा वा यथेष्टुरमोक्षवाः ।
 तथाऽयस्थाग्रमेवाद्य बहुस्या हृदाऽऽत्मनः ॥
 प्राणोऽधिरावयिज्ञानमन्नर्याम्यविकारकः ।
 देशकालशरीरान्नि तस्याऽयम्यामिषानवत् ॥
 प्राणाद्यनन्तमेदैश्वर्यमात्मानं तु जालयत् ।
 विहृत्य सहरत्येष प्रीडमानः स्वयं हरिः ॥
 अमासैराविमर्श्यान्तैर्धर्ममूर्तेस्त्रिभिः सदा ।
 ज्ञातस्त्वमसुपुतिश्च छाविर्न चिन्वतेजसम् ॥
 तुर्यं तु परमात्मानमव्यक्तं शाश्वतं पदम् ।
 ज्ञेया ज्ञापयन्त्या च प्रजागरणज्ञापयत् ॥
 स्वभायस्या च हृदयोक्ति सूक्ष्मनादृचा स्मितस्य च ।
 वेहेन्निग्रयगुणानां च परिख्यागः सुषुप्तता ॥
 संयोजः सर्वभावानां तुर्यं चिन्मात्रमुच्यते ।
 धूमाश्रयुलिमिष्योम यथा न मलिनीयते ॥
 प्राकृतैरपमुष्टो न विकारैः पुरुषस्तथा ।
 यथैकस्मिन् घटाकाशे मलैर्धूमादिमिश्रिते ॥
 नाऽम्ये यान्ति मलिनतां हूरस्याः कुप्रथिस्कषित् ।
 तथा द्वन्द्वैरनेकैश्च जीवे च मलिनीकृते ॥
 एकस्मिन्नाऽपरे जीवा मलिमाः सन्ति कुप्रथित् ।

'भोज्ये' इषिष्यादि विकारजातम् । 'शास्त्रं' 'लोहम्' ।
 'तत्स्वभावानुगं' मयः' स्वभावानुगः । 'यिदि' 'बुद्धौ'

महत्तत्त्वे । 'अभिधानवत्' दैववत्ताविनामवत् । 'पूरस्थाः'
षटाकाशाः ।

तथा

एकस्मादेव चैतन्याज्जाताः क्षेत्रज्ञजातयः ।
लोहात् स्वस्वनसन्दीप्तान्मरीचय इवाऽऽस्तृताः ॥
विभागत्यागसंयोगजन्ममृत्युसमागमैः ।
वर्जितः सर्वमूतात्मा नमः कुंभेष्ववस्थितः ।
तत्र सक्तस्तु पुरुषो बध्यते प्रकृतेर्बशात् ॥
चौरससर्गदोषेण बध्यते क्षीलमानिध ।
तुषारो बुबुधुषः केनो जलस्य सहजास्त्रयः ॥
अग्नेर्धूमस्तथा बिष्णोर्मयिषा सहजा सवा ।
एता विमोहनिर्घृता मायां द्वैतस्वरूपिणीम्^१ ॥
अद्वैतं भावयेद्ब्रह्म सकलं निष्कलं सवा ।

^२महाभारते

श्रीभगवानुवाच ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वन्भनादी उभाषपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्वि प्रकृतिसंभवान् ॥
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥
पुरुष प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
कारण गुणसङ्गोऽस्य सदस्योनिजन्मसु ॥

१ "एष व्यामोहिनीं व्याण मायां वै तस्य रूपिणीम् इति च

२ मय्युगीत्य ११, १९-२१

‘प्रकृतिस्तेजोवसाक्षणा प्रवाहरूपेणाऽनादिः, सर्गः पुनः प्रलयः पुनरिति ससारस्याऽनाविच्छात् । पुरुषः परमात्माऽनादिरमिच्छोऽपि सन् परमार्थतो न कदाचिद्व्यक्त पूर्वः । ‘कर्माऽविद्याभ्यामि’ति, कार्यं शरीर, कारणमीन्द्रियाणि, तयोः कर्तृत्वे निर्बर्तकत्वं प्रकृतिः कारणं । एतेन मोक्ष्यवर्गः सर्वः प्रकृतितो जायत इत्युक्तं भवति । ‘प्रकृतिस्पः’ कार्यकारणसङ्घातस्पः । ‘सुक्ते’ ‘प्रकृतिजान्’ प्रकृतितो जानान् सुखदुःखमोहान् सुक्ते । ‘गुणेषु’ कार्यकारणलक्षणेष्ु ‘सङ्गो’ विपरीतघटोऽईममेति प्रलयः सदस्यानि प्राप्तिषु कारणमित्यर्थः । ‘सद्योनयो’ वेवाद्याः, ‘असद्योनय’ स्तिर्यगाद्याः, सद्यपोनयस्तु मनुष्या इति ।

३तथा

भूमिरापोऽम्लो वायुः स्वं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो यथेवं धार्यते जगत् ॥
एतद्योमीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥

१ श्री मे मोक्षप्रसाद पृ १११—“कथयतस्तु—प्रकृतिस्तेजोवसाक्षणा अथवा पुनस्तर्कं पुनः प्रलय इति प्रवाहरूपेण । पुरुषो धीव अथवा परमात्मनोऽप्रो-
इमिच्छेति लक्षनियत पूर्व न कदाचिद्व्यक्त इति व्याख्यान्यौ”

२ श्री मे मोक्षप्रसाद पृ १११—“प्रकृतिर्माया । त्वमिच्छेव । त्वाम्येवोपारम्भ ।
प्रकृतिस्त्व इति भाष्यकारः । कार्यकारणसङ्घातस्य इति कथयतः, “प्रकृतिस्त्व
प्रकृतिर्महद् इति श्रीरामानुजभाष्ये; “प्रकृतिस्त्व प्रकृतिं अविद्यालक्षणां विना
प्रकृतिरव इति श्रीछाण्डोग्यभाष्ये

३ भाष्यार्थः ७ ४ ७

मत्तं परतर नाऽन्यत् किञ्चिदस्ति घनस्रव ।
 मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥
 १५ ये वैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
 मत्त एवेति तान्निदि न त्वहं तेषु ते मयि ॥
 त्रिमिर्गुणमयैर्भावेरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
 मोहितं नाऽभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥
 देवी श्रेया गुणमयी मम माया दुरधया ।
 मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥
 न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमा ।
 माययाऽपहृतज्ञाना आसुर भावमाभिताः ॥

[तथा]

१६ मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
 मत्स्यानि सर्वभूतानि न चाऽहं नेष्ववस्थितः ॥
 न च मत्स्यानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
 भूतभृन्न च भूतस्थो ममाऽऽत्मा भूतभावनः ॥
 यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वभ्रगो महान् ।
 तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्यानीत्युपधारय ॥
 सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
 कल्पक्षये पुनस्तामि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥
 प्रकृतिं त्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
 भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥
 न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति घनस्रव ।
 उदासीनवदासीनमसक्त तेषु कर्मसु ॥

मयाऽऽपक्षेण प्रकृतिः स्रूयते सचराचरम् ।
 हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥
 अवजामन्ति मां मूढा मामुपीं तमुमाभितम् ।
 परं भावमजानन्तो मम मृतमहेश्वरम् ॥
 मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसाः ।
 राक्षसीमासुरीं वैव प्रकृतिं मोहिनीं भिताः ॥
 महात्मानस्तु मां पार्थ वीर्यं प्रकृतिमाभिताः ।
 भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा मृतादिमव्ययम् ॥

[तथा]

१ अजोऽपि सन्नश्ययात्मा मृतानामीश्वरोऽपि सन् ।
 प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य सृजन्मवाप्स्यात्ममायया ॥
 यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
 अमुत्पानमधर्मस्य तदाऽऽस्मान् सृजाम्यहम् ॥
 परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
 धर्मसंस्थापनार्थाय संममामि युगे युगे ॥

‘जीवमृतां’ जीवत्वं प्राप्तम् । ‘मोक्तत्वेनाऽवस्थितां’
 चेतनाम् । ‘मोतं’ प्रपितम् ।

बिष्णुपुराणे

२ विस्तारः सर्वमूलस्य बिष्णोर्विश्वमिदं जगत् ।
 ब्रह्मण्यमात्मवत्तस्मादमेवेन विचक्षणैः ॥

तथा

३ भानस्वरूपमखिलं जगदेतद्वद्वयः ।
 अर्षस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंग्रहे ॥

१ ज्योतींषि विष्णुर्मुषनानि विष्णुः
 बनानि विष्णुर्गिरयो विशाख ।
 मयः समुद्राश्च स एव सर्वं
 यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य ॥
 ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसा
 बधोपमूर्तिर्न च वस्तुमूतः ।
 ततो हि शैलाब्धिचरादिमेवान्
 जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥
 यदा तु शुद्ध निजरूपि सर्वं
 कर्मक्षये ज्ञानमपास्तबोधम् ।
 तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि
 भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुमेवाः ॥
 वत्स्यति किं कुत्रचिदाविमप्य
 पर्यन्तहीनं सततैकरूपम् ।
 यथाऽन्यथात्वं द्विज यानि भूयो
 न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम्^१ ॥
 २ मही घटत्वं घटतः कपालिकाः
 कपालिका चूर्णरजस्ततोऽणुः ।
 जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयै
 रालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र तत्त्वम्^२ ॥
 तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्
 क्वचित् कदाचित् द्विज वस्तुजातम् ।

१ विष्णुपुराण (गोरखपुर) २, ११ १८-४०

२ Sentence confused in all three manuscripts restored from printed हि ३

३ वस्तु इति छ. ३ घ १०५

विज्ञानमेक निजकर्ममेव
 यिमिच्छस्यैर्बहुधाऽभ्युपेतम् ॥
 ज्ञानं यिद्युद्ध विमल विशोक
 मशेषलोभादि निरस्तसम्भम् ।
 एकं सदेकं परम परेशः
 स वासुदेवोऽस्मि यतो न विभित् ॥
 सद्भाव एव भवतो मयोक्तो
 ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमप्यत् ।
 एतत्तु यत् संख्यबह्वारभूतं
 तत्राऽपि चोक्तं सुबनाभित्तं ते ॥
 यत्रे पशुर्बहिरक्षोप कत्स्थिक्
 सोमः सुराः स्वर्गमयश्च कामः ।
 इत्यादिकर्माभित्तमार्गहर्षं
 मूरादिमोणाश्च फलानि तेषाम् ॥
 पश्येत्तत् सुषनगतं मया तचोक्तं
 सर्वत्र व्रजति हि तत्र कर्मबन्धनः ।
 ज्ञात्वेत्तत् सुबमचरं स वैकल्यं
 तत्कुर्याद्विप्राति हि येन वासुदेवम् ॥

'ज्ञानस्वरूपं' ज्ञानं चित्स्वरूपं, ब्रह्म तदात्मकं जगत् ।
 यथा सुतस्वरूपो घटा । 'अबुद्ध्याः' अतत्त्वज्ञाः । 'अप-
 स्वरूपं' यत् स्वभावं प्रकृष्टाद्यर्थोपादमतया तत्स्वरूपम् ।

१ स वासुदेवो न मोक्षजनकस्ति इति सु पु ४ १०५.

२ की. सि. मोक्षजनक इ १ १ —

"अर्थस्वरूपं प्रकृष्टाद्यर्थोपादमित्येव चतुर्थं मन्त्रमात्रं मोक्षजनकं अज्ञानजनकं, विद्याजनकं इति कथ्यते ।

‘मोहसङ्गवे’ मिथ्याज्ञानसागरे । ‘यदस्मि यन्नास्मि चे’ति
यद्भावस्वरूपं तत्सर्वं स एवेत्यर्थः । ‘न च वस्तुमृतः’ न
यत् पृथिव्यादिभिः मृतः । ‘नो वस्तुषु वस्तुमेव’ इति न
क्रियाकारकवस्तुषु पृथिव्यादिषु जातस्थभावेऽप्येष सत्सु
वस्तुमेवात् घटादयो भवन्ति । किन्तु संकल्पवशेनेत्यर्थः ।
तथा च श्रुतिः

‘संकल्पादेषाऽस्य पितर उपतिष्ठन्ति’ इति ।

व्याख्यातश्चेद ‘संकल्पादेष तु तदुद्भूतेः’ इत्यत्र वेदा
न्तस्तुत्रे । ‘असत्यमन्य’ इति अन्यब्रह्माद्यभिरिक्तमसत्य
मन्ययात्वं भजते विनश्यतीत्यर्थः । ‘सद्भाव एव’ इत्यादि
श्लोके कर्मकालस्याऽनित्यत्वात् ‘ज्ञानेन वास्तुवेषमाप्तौ यत्नः
कर्तव्य इत्युक्तं भवति ।

इति कृत्यरूपतौ माध्वरूपे वेदाख्ये^१ ।

विज्ञानमेकं निजकर्ममेव

विभिन्नवृत्तैर्बहुधाऽभ्युपेतम् ॥

ज्ञानं विद्युद्धं विमलं विप्रोक्त-

मशेषलोभादि निरस्वसंशम् ।

एकं सदेकं परमं परेशः

स वासुदेवोऽस्ति यतो न किञ्चित् ॥

सद्भाव एव भवतो भयोक्तो

ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।

एतत्तु यत् मन्द्यबहिरभूत

तद्वाऽपि चोक्तं शुभनाश्रितं ते ॥

यत्र पशुर्वहिरक्षोप कस्त्रिक्

सोमः सुराः स्वर्गमयश्च कामाः ।

इत्यादिकर्माभितमार्गदृष्टं

मूरादिभोगाश्च फलाणि तेषाम् ॥

यच्चैतत् शुभनगतं यथा तच्चोक्तं

सर्वत्र व्रजति हि तत्र कर्मबन्धः ।

ज्ञात्वातत् शुभमचलं स वैकरूपं

तत्कुर्याद्विधाति हि येन वासुदेवम् ॥

‘ज्ञानस्वरूपं’ ज्ञानं चित्स्वरूप, अथ तदात्मक जगत् ।

यथा मूलस्वरूपो घटाः । ‘अबुद्धयः’ अतत्त्वज्ञाः । ‘^२अर्थ-
स्वरूपं’ यत् स्वभार्य प्रकृत्याद्यर्थोपादमतया तत्स्वरूपम् ।

१ न वानुसेषी न कनौज्यवर्तिन इति तु पु ३ १०५.

२ यी. वि. मोक्षप्रदाय पु १ १ —

“भवत्सर्वं ग्रह-वाद्यर्थप्रवर्धनीयैष लघुर्न मन्वयाया नोदर्यनै अतन्वयगो,
मिष्यन्त्वन्वयगो इति वक्ष्यते”

कर्मणा जायते प्रेक्ष्य मूर्तिमान् पौण्ड्रात्मकः ।
 विद्यया जायते नित्यमन्यथो ह्यन्ययात्मकः ॥
 कर्म त्वेके प्रशंसन्ति स्वस्वबुद्धितरा नराः ।
 तेन ते दृष्टातानि वदन्त्यन्त उपासमे ॥
 ये तु बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मनैपुण्यदर्शिनः ।
 न ते कर्म प्रपद्यन्ति कूपं नद्या पियमिष ॥
 कर्मणः फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाम्भौ ।
 विद्यया तदवाम्भौति यत्र गत्वा न शोचते ॥
 यत्र गत्वा न त्रियते यत्र गत्वा न जायते ।
 न जीर्णते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते ॥

‘धर्मनैपुण्यदर्शिनः’ परमं धूमिमाधनं तारतम्यं वि
 जानन्तः ।

यथाऽऽह मनु^१

अयं तु परमो धर्मो यणोगेनाऽऽत्मदधानमिति ।

‘भवाम्भौ’ जन्ममरणे । ‘विद्यया’ ब्रह्मज्ञानेन ।

मार्कण्डेयपुराणे

पुत्र उवाच

एष संसारचक्रेऽस्मिन् भ्रमता तात मंफटे ।

ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं मोक्षमप्राप्तिकारणम् ॥

विज्ञायतेऽत्र सर्वोऽयमृग्यजुःसामर्ममिताः ।

‘अग्न्यजुःसामग्निः’ योषितः ।

अथ ज्ञानकर्मोपयोगः

तत्र महाभारते

मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा रज्जा इवेति श्रुतिभिः ।
ज्ञाननिष्ठा ब्रह्मस्येके मोक्षसाधकविदो जनाः ॥
कर्मनिष्ठा ब्रह्मस्यग्ये यतयः सुखमवधिनाः ।
प्रहायोभयमप्येतदुद्धारं कर्म च केवलम् ॥
तृतीयेषां समाख्याता निष्ठा तेन ब्रह्मत्वज्ञा ।

तथा

शुद्ध उवाच ।

यदिषं वैदवचनं कुरु कर्म त्वमेति च ।
कां दिशं विधया यासि कां च गच्छसि कर्मणा
एतद् भोतुमिच्छामि तद्भवान् प्रवर्तयितु मे ।
एतद्योग्योऽप्यवैकप्ये वर्तते त्रिभिस्तुतः ॥
इत्युक्तः प्रत्युवाचेऽपि पराक्षरतुतः सुतम् ।
कर्मविद्याधयाकेनो व्याख्यास्यामि शुद्धज्जरी ॥
वां दिशं विधया यासि वां च गच्छसि कर्मणा
शुशुब्धैकजनाः पुनः सहस्रं चेत्यजतरत् ॥
कर्मणा बन्धने जन्तुर्विधया तु ब्रह्मज्जते ।
तस्मात्कर्मं च कुरुमिह यतः पारदर्शितः ॥

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥
 इह चाऽऽमुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।
 निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते^१ ॥
 प्रवृत्तं कर्म ससेष्य वेषानामेति सात्मताम्^२ ।
 निवृत्तं सेवमानं तु भूतान्यत्येति पञ्चमे ॥
 सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।
 समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥
 ययोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।
 आत्मज्ञाने शान्ते च स्याद्देवान्यासे च यत्नवान् ॥
 'पतद्विजस्य सामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः' ।
 प्राप्यैतत् कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नाऽन्यथा ॥

सुखान्मुदयिकं' इत्यत्र सुखस्याऽभ्युदय उत्पत्तिः
 फलमस्यास्तीति मत्वर्थीयछन् । 'नैःश्रेयसिक' नि श्रेयस
 मोक्षः प्रयोजनं यस्य कर्मणस्तत्तथा । 'प्रवृत्तनिवृत्ते
 कर्मणी' यथाक्रमं संसारप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुमूने उच्येते ।
 सात्मतां समानशक्तित्वम् । 'स्वाराज्य' इति स्वयमेव राजते
 प्रकाशत इति स्वराद् ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यं ब्रह्मभावं
 प्राप्नोतीत्यर्थः ।

महाभारते

१'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
 ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥

१ अविस्मृत इति सु पु. ३ ४ ३

२ कर्मणामिति सु पु. ३ ४ ३

३ एतद् द्विजस्य सामर्थ्यं इति सु मनी (३ ४ ४)

४ अपरिणीत ३ ३ ५

योगियाश्वत्थः

परिज्ञानाद्भवेन्मुक्तिरेतवालस्यलक्षणम् ।
 कायक्लेशमयश्चैव कर्म नेच्छन्त्यपण्डिताः ॥
 ज्ञानकर्मसमायोगात् परमाप्नोति पुरुषम् ।
 पृथग्भावे न सिध्येत उभे तस्मात् समाभयेत् ॥
 ज्ञानं प्रपन्नं न तु कर्महीनं
 कर्मं प्रपन्नं न तु बुद्धिहीनम् ।
 तस्मात् द्वयोरपि भवेत् सिद्धिः
 न श्रेयस्कृत्तु विद्वान् प्रयाति ॥
 'न सिध्येत' न मुच्येत । 'उभे' ज्ञानकर्मणौ ।

बृहस्पतिः^१

सत्यं यज्ञस्तपो दानमेतद्धर्मस्य लक्षणम् ।
 धर्मात्सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते ॥

मार्कण्डेयपुराणे

^२उपयोगेन पुण्यानामपुण्यानां च पार्थिव ।
 कर्त्तव्यमिति मित्यानामकामकरणात्तथा^३ ॥
 असञ्जपावर्षस्य क्षयात्पूर्वाजितस्य च ।
 कर्मणो न चमाप्नोति शरीरं पुनः पुनः ॥
 'अकामकरणात्' काम्यकर्माकरणादित्यर्थः ।

मनुः

सुखाभ्युपयिकं चैव नैऋत्यसिद्धमेव च ।

१ उत्तराखण्ड १

२ १९, १-

३ अतस्त्वामप्युपयिता—यः

४ १९, ६-

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥
 इह चाऽमुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।
 निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिद्यते^१ ॥
 प्रवृत्तं कर्म संसेव्य दधानामेति सात्मताम्^२ ।
 निवृत्तं सेवमानं तु भूमान्यत्येति पद्ममे ॥
 सप्तभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।
 समं पश्यन्नात्मयाजी म्वाराज्यमधिगच्छति ॥
 यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।
 आत्मज्ञाने जमे च स्याद्देवान्यासे च यत्नवान् ॥
^३पुनर्द्विजस्य सामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विधेयम् ।
 प्राच्यैतत् कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नाऽन्यथा ॥

‘सुखान्मुदपिकं’ इत्यत्र सुखस्याऽभ्युदय उत्पत्ति
 फलमस्यास्तीति मत्वर्थायष्टम् । ‘नैऋयसिकं’ नि ऋयस
 मोक्षः प्रयोजनं यस्य कर्मणस्तत्तथा । ‘प्रवृत्तनिवृत्त
 कर्मणी’ यथाक्रमं समाप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूते उच्येते ।
 साम्प्रतां समानदाकित्वम् । ‘स्याराज्यं’ इति स्वयमेव राजने
 प्रकाशान् इति स्वराद् ब्रह्म तस्य भाव स्याराज्यं ब्रह्मभाव
 प्राप्नोतीत्यर्थः ।

महाभारते

‘लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
 ज्ञानयोगेन सांख्येयानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥

१ तत्परिचय इति तु ३ ४ १

२ सम्यग्भक्तिं तु १ ४ ४ १

३ एतद् ब्रह्मण्यस्य इति तु मन्त्रे (३ ४ ४)

४ भगवत् १ १ १

न कर्मणामनारंभाद्विष्णुर्म्यं पुण्योऽप्नुते ।
 न च सम्यक्समादेशे सिद्धिं समधिगच्छति ॥
 न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
 कार्पते क्षयशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्भुवैः ॥
 कर्मेन्द्रियाणि संप्रम्य य आस्ते मनसा स्मरत् ।
 इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥
 यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरमतेऽर्जुन ।
 कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विधिष्यते ॥
 नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यापो ह्यकर्मणः ।
 क्षीरयात्राऽपि न ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥
 यद्भार्यात् कर्मणोऽप्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
 तथैव कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥

'लोकेस्मिन्' अपवर्गमार्गाधिकृते । 'निष्ठा' स्थितिः ।
 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां' सम्प्रदायात् कयातवन्तः सांख्यसङ्गता-
 त्मनत्वाः सांख्याः, तेषां प्राधान्येन स्थितिरुक्ता । कर्मोऽपि
 यथासासमाश्रमविहितं ज्ञानपरिवाक्यार्थं प्रत्यवायपरिहर्तार्यं
 चाऽस्त्येव । 'कर्मयोगेन योगिनां' मिति सात्वतोऽवततामीश्वरा-
 राधनार्थं कर्म कुर्यात् कर्मप्राधान्येन स्थितिः । आत्मसाक्षा-
 त्कारविज्ञानोपायत्वात् । तथा चोक्तम्—

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।
 यथाऽऽवर्णातस्तप्रस्ये बह्व्येवात्मानमात्मनि ॥

'आत्मनि' बुद्ध्याधिकार्यः । पापक्षयश्च यदात् 'यमैव
 पापमपनुवति । तपसा ब्रह्म विधिज्ञासक' इति श्रुतेः ।
 ज्ञानमपि सामान्यरूपमस्तीति कश्चित् किञ्चित् प्रयत्नमिति
 विज्ञेयो न सङ्गद्ये ।

ज्ञानकर्मसमायोगात् परमाप्नोति पुरुषम् ।

पृथग्भावेन सिध्येत उभे तस्मात् समाभये

दिति योगियाजघत्स्ययथनात् । ज्ञानादेव केषांनुक्तिरिति सर्वं श्रुतं स्मार्तं कर्म न कर्तव्यं यन्धहेतुत्वादिति निराकृतम् । “न कर्मणामनारम्भात्तत्कर्म” इत्यादिना, नैष्कर्म्यं, पुण्यापुण्यरहितत्वं, मोक्षमित्यर्थः^१ । ‘सन्न्यसनात्’ उक्तमाश्रमप्रवृत्त्यात् । ‘असक्तः’ फलसङ्गरहितः । “यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्रे”ति ‘यज्ञ’ शब्देन यज्ञपुरुष उच्यते । ‘यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ।^२ तेनेश्वराराधनार्थं कर्म वर्जयित्वाऽन्यत् स्वर्गादिफलार्थं कर्म यन्धाय भवतीत्यर्थः ।

तथा च

‘यत्करोषि यदभासि यश्नुहोषि यवासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व भवर्षणम् ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनं ।

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥

‘यत्करोषि’ स्नानादि । ‘यदभासी’ त्यज्राऽशन प्राणाहुतिरूपम् ।

१ श्री वि. मोक्षप्रकाशे ॥ १५९ — “कथयतस्तु मन्मथमनारम्भात् नैष्कर्म्यं इत्यादिना नैष्कर्म्यं पुण्यरहितत्वं मोक्षम् इति व्याख्यस्ये । तज्ज्ञानविरोधात् उपैष्यम् ”
 पाण्डुरामानुजभाष्ये तस्यैव शब्दविज्ञापनोक्त्यात् । निवृत्तिभक्त्या च पुण्यमिति प्रतिपाद्यम् । परन्तु शब्दबन्दीर्यभावेन नैष्कर्म्यस्य मोक्षार्थकत्वं व्यर्थं चरन्मुच्यते ।

२ ईश्वरप्रवचनेन कर्माशुभान् अतीतवान् तस्मादपरेण परमपुण्याद्यनवरत्नं इत्युक्तं भीष्माशुभकर्माणां मन्मथमुक्तमिति पाठः ।

३ भागवती १. १७-१८

तथा

‘कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥
योगस्वः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा जगद्वप ।
सिष्यसिष्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ।
दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगादाजह्व ।
बुद्धौ शरणमन्विष्य कृपणाः फलहेतवः ॥
बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुहृतबुद्ध्युते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः परं गच्छन्त्यनामकम् ॥

‘कर्मण्येवेति’ ‘कर्मण्येव आश्रयोचिते तथाऽधिकारोऽप्य-
ह्यकर्तव्यत्वात्, न तु कर्मदलेषु । मा ते फलेष्वधिकार-
इत्येतस्याऽपि स्फुटयति—‘मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा’ । कर्मजं
कामयमानः ‘कर्महेतुः’ कर्मजोऽनुधाता । ‘मा भूस्त्वमिति’
फलेष्वा त्वया मा कर्मण्येत्युक्तं भवति । ‘मा ते सङ्गो-
स्त्वकर्मणीति’ न वैवं सति कर्मकरण आसक्तिस्तत्त्वत्वं च
कर्मण्या, किं तु कर्मण्यान्येव कर्माणीत्यर्थः । कर्मं तर्हि
कर्माणि कर्मण्यानि । इत्याकाङ्क्षायाभावाद्—‘योगस्व’ इत्यपि ।
यानि मित्राणि कर्माणि सम्प्रयाचन्मादीनि ‘योगसङ्गः’
फलसङ्गं त्यक्त्वा कर्मफलसिद्धयसिद्धयोः इर्धविवापरहित-
त्वेन समो भूत्वा कुरु । ईश्वरमात्रवार्थं च विप्रमाने कर्मणि
नाऽस्ति वैचर्म्यम् । स एव कर्ता तथात्मकं च कर्मणि

क्रियमाणं तत्प्राप्तिहेतुत्वं भजत इत्यर्थः । तदिवं समस्य योग उच्यते' ।

समस्यबुद्धियुक्तावस्मात् कर्मणो वृत्तेन ज्ञानरहितं कर्म जघन्यम् । 'बुद्धौ शरणमन्विच्छ' बुद्धिमाम्रयेत्यर्थः । 'फल-हेतवः' । फलं प्रवृत्तिहेतुर्येषां ते तथा । 'बुद्धियुक्त' इति ईश्वराराधनार्थं कर्मस्यनया बुद्ध्या युक्तः कर्म कुर्वन्' । नाऽऽरब्धे शुभाशुभे कर्मणी जहातीत्यर्थः । 'योगाय युज्यस्व' समस्ययोगाय यतस्व । 'कमस्तु कौशल'मिति । इदं यद् ग्रन्थेण समर्पणं कर्मणः फलसङ्कल्पपरहितता च । 'कर्म जमि'ति शुभाशुभकर्मजं 'फलं त्यक्त्वा' जन्मलक्षण रहिताः सर्वोपद्रवशून्यं विष्णोः स्थानं गच्छन्ति इत्यर्थः ।

तथा

न मां कर्माणि लिपन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥

'न मां कर्माणीति', न मां कर्माणि लिपन्ति यतो मम कर्मफले स्पृहा नास्ति । एवमन्योऽपि याः स्वव्यापारे

१ श्री श्री मोक्षप्रमाणे पृ ३१३ - सर्वोपद्रवशून्यं विष्णोस्त्वानं गच्छतीत्यर्थ इति कर्मफलम् ।

मित्रमित्र अज्ञेतामुत्तारिस्त्वानं उन्नतस्य कर्मणीयस्त्व मित्रमित्रानं सर्वव्यापारं 'कर्मैव बुद्धियुक्त' इति श्रोत्रस्याध्यायकृताद्वयभावे जन्मजन्मनिर्मुक्त्या "जीवन्त एव कर्मजन्मनिर्मुक्त्या छन्त परं परमम् विष्णो मोक्षाध्वं गच्छन्ति । कर्मजन्मं सर्वोपद्रवहितमिष्यते इति ।

॥ सप्तमोऽध्यायः ४ १४-१५

वीतकलतृष्णः 'परमेष्ठरायेव' मिति कर्मणि प्रवर्तते
कर्मभिर्न वध्यत इत्यर्थः^१ ।

तथा

अर्जुन उवाच ।

संन्यासं कर्मणां कृष्ण जुमर्षोणं च संसृति ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरस्तु नौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विनिश्च्यते ॥
ज्ञेयः स निजसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्विन्दो हि महाबाहो सुखं वन्द्यात् ब्रह्मज्ज्ञे ॥
सांख्ययोगौ पृथग् वाचाः प्रवदन्ति न वञ्चिताः ।
एकमप्यास्वितः सम्यक् उभयोर्युज्यते श्रद्धा ॥
यत्सांख्ये^२ प्राप्यते स्वायं तथोत्तीरयि मय्यते ।
एवं सांख्यं च योगं च वा वदयति स वदयति ॥
संन्यासस्तु महाबाहो दुष्कृतममुमयोभतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न विरेभाऽप्यिवच्छति ॥
योगयुक्तो विदुश्चात्मा विक्षितात्मा क्षितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न क्षिप्यते ॥
नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो जग्येत तत्त्वयि ॥

१ कर्मिण्यप्यपि नो बहिराङ्गकर्मण्यपि नो नीतमिति व्यक्तीकरोऽयं ; यत्र—यत्र
कर्मिण्यप्यपि नो बहिराङ्गकर्मण्यपि नो नीतमिति व्यक्तीकरोऽयं ; यत्र—यत्र

२ यजुर्वेद ५, १-१२

३ यजुर्वेद इति नीतमिति

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्

अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥

प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्मिषमिमिषमपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि भङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्बसा ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो नियम्यते ॥

कर्मसन्न्यासात् कर्मयोगो विशिष्यत इति । कृतानां कर्मणामीश्वरे सन्न्यासो य उक्तस्तस्माद्ब्रह्मैव कर्तुं कार कान्तर च कर्म चेति यः कर्मयोगः स विशिष्यते । कथम् ? द्वैतविषयो हि संन्यासः, कर्मयोगः पुनर्द्वैतविषय, साक्षात् सम्यग्दर्शनाश्रय इत्यर्थः । 'निर्वन्धो' रागद्वेषादिद्वन्द्व रहितः । 'सन्न्यासस्थितिः' सन्न्यासयोगरूपतिरेकेणाऽमुष्ठी यमानो बुद्ध्यां प्राप्तुं भवति न तु ब्रह्मसाक्षात्कारायेत्यर्थः । ब्रह्म नविरेणाऽधिगच्छति ब्रह्माऽविरेण साक्षात् करोति । 'योगयुक्तः' अद्वैतदर्शने स्थितः । 'विशुद्धात्मा' निर्मली कृतपुटिः । 'विजितात्मा' जितमनोवृत्तिः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेष्विति । 'एतेष्विन्द्रियार्थेषु इन्द्रियाणि वर्तन्ते' मम

* Passage between asterisks cited by M. Ramana, मोक्षप्रज्ञान

मात्र कर्तृत्वमिति चित्तं वारयेत् । 'योगयुक्तो
' शान्तिं प्राप्नोति नैष्ठिकी' सुखमात्यन्तिकं प्राप्नोति ।

तथा

अर्जुन उवाच ।

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्वात्स्य च हृषीकेश दृष्ट्वा केसिनिबृषवः ॥

श्रीमणवानुवाच ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कथयौ विदुः ।
सर्वकर्मफलत्वाणं प्राहुस्त्वाणं विचक्षणानां ॥
आख्यं बोधवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदामतपःकर्म न आख्यमिति वात्सरे ॥
निश्चयं शृणु मे तन्न जागो भरतसत्तम ।
जागो हि पुण्यम्यात्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥
यज्ञो दानं तपः कर्म न आख्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पाकमानि मनीषिणाम् ॥
एताम्यपि तु कर्माणि सङ्गं जपत्वा कृतानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ त्रिभिर्न मतमुत्तमम् ॥
नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परिव्राज्यामसः परिकीर्तितः ॥
दुःखमित्येव यत्कर्म कापण्ड्येष्टमपात्तमेतत् ।
स कृत्वा राजसं जागो नैव जागच्छतं वसेत् ॥
कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं जपत्वा कृतं वैव स जागः सात्त्विको मतः ॥

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुपस्रजे ।
 त्यागी सत्त्वसमाधिष्ठो मेधावी छिन्नसंशयः ॥
 न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
 यस्तु कमफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥
 अनिष्टमिष्टं मिथं च त्रिविधं कर्मण फलम् ।
 भवत्यत्यागिनां प्रेक्ष न तु सन्यासिनां कथित् ॥

‘सङ्गं त्यक्त्वा हि कथ्यन्ते’ पूजादि फलं त्यक्त्वा
 फलानि चाऽहृष्टार्थानि । ‘नियतस्य’ नित्यनैमित्तिकस्य ।
 ‘न द्वेष्ट्यकुशलं’ इति दुःखसाधनमवमानाक्रोशताडनादि ।
 ‘न द्वेष्टि’ पूर्वकर्मफलं मया मुख्यत इति मत्वा गान्ध्याति ।
 ‘कुशले’ सत्कारपूजाविसृज्यसाधने ।

१तथा

अनाभितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
 स संन्यासी च योगी च न निरमिर्न चाऽक्रियः ॥
 यं संन्यासमिति प्राहु र्योगं त विद्धि पाण्डव ।
 न असन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कथन ॥
 आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

२तथा

यस्त्वात्मरतिरेव स्यावात्मतृप्तश्च मानवः ।
 आत्मन्येष च मन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥
 नैव तस्य कृतेमार्थो नाकृतेनेह कथन ।
 न चाऽस्य सर्वभूतेषु कश्चिद्वर्ष्यपात्रय ॥

तस्मात्सक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
 न सक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूज्यः ॥
 कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
 लोकसंघर्षमेवाऽपि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥
 यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
 स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥
 न मे पार्थाऽस्ति कर्मण्यं क्षिणु लोकेषु किंचन ।
 नाज्ज्वातमवाप्तव्यं कर्तुं एव न कर्मभिः ॥
 यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतश्चिन्ता ।
 मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥
 उत्सीहेदुरिते लोका न कुप्यं कर्म चेदहम् ।
 सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपद्रव्यामिमाः प्रजाः ॥
 सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
 कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तमिद्विर्लोकसंघहम् ॥
 न बुद्धिमेवं जनयेद्भानां कर्मसङ्गिनाम् ।
 जीवन्तु सर्वकर्मभिः विह्वलं पुक्ताः समाचरन् ॥

आत्मन्येव रतिर्यस्य न विच्येत्तु स 'आत्मरतिः' ।
 आत्मन्येव तुष्टो नाऽन्यसाधिना स आत्मतुष्टः । आत्मन्येव
 सन्तुष्टः आत्मसन्तुष्टः, नाऽर्थकामेन तस्य कार्यं विच्यते ।
 परं उपोक्षितपक्षसंघस्य लोकण्यवहारनावात् तस्य कार्यं
 नाऽस्ति । अधिकारहेत्यवावात् अद्वैतेन निमित्तकारणेन
 तत्करजनिमित्तप्रत्ययायानुत्पत्तिकल्पोऽर्थो नास्ति । 'अर्थ-
 व्यवाप्त्रयः' प्रयोजनावेक्षा । यतो लोकण्यवहारानुगतक
 कर्मव्यागानुत्पत्तिः तस्मात्कर्मप्रयोजनरहितोऽनर्थ कर्तव्यः

कर्म कुर्वित्याह-तस्मादसक्त इत्यादिना । 'कर्मणैव' न कर्म
त्यागेन लोफसंग्रह लोफपरिपालनं । जोषयेत् सेवयेत् ।

१तथा

मयि सर्वाणि कर्माणि मन्यस्याऽध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वर ॥

'अध्यात्मचेतसा', ब्रह्मैवेव सर्वं कार्यकरणजातमित्य
मेवदृष्ट्या ।

२तथा

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराभयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥
निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥
यदृच्छालाभसन्तुष्टो ब्रह्मातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धासिद्धौ च कृत्वाऽपि न नियध्यते ॥
गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥
ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

'निराशी' निगतफलासङ्गः । 'यतचित्तात्मा' सय
तात्मा । 'कार्यकारणसङ्घातः' । शारीरमात्रं शरीरनिर्वर्त्यं ।
शान्मूर्च्छं कर्म केवलं फलरहितम् । 'नाऽऽप्नोति किल्बिष'
संसारं नामोसीत्यर्थः । मुक्तस्य रागादिद्वेषपरिति क्षोभः ।

‘यज्ञाय’ परमात्मने । ‘ब्रह्मात्मने’^१

अनेनेति स्मृत्यस्या । ‘

समाधिबुक्तेन ।

^१तथा

सर्वकर्मोभिः प्रमत्ता संव्यस्याऽऽप्ते कुर्वन्
नवहारे पुरे वेही नैव कुर्वन् कारकम् ॥
न कर्तृत्वं न कर्मोभिः लोकस्य कुर्वति ब्रह्म ।
न कर्मफलसंयोगं कर्मात्मस्तु प्रवर्तते ॥
माऽऽप्ते कस्यचित् पारं न वैव तुङ्गं विष्णु
अहमेवऽऽप्ते हार्त्ते तेन कुर्वति कर्मात्म ॥
हार्त्तेन तु तव हार्त्ते येषां नादितमात्मनः ।
तेषामादित्यवहार्त्ते ब्रह्मस्यपति तत्त्वस्य ॥
तद्वृद्धयस्तथात्मनः कविहार्त्तेऽपरात्मनः ।
पञ्चमऽपरात्मनः कविहार्त्ते कविहार्त्तेऽपरात्मनः ॥

^२तथा

येषां ब्रह्ममयावहार्त्ते कविहार्त्ते परमात्म ॥
सर्व कर्मोऽपि पारं हार्त्ते परित्याग्यते ॥
तद्विद्धि प्रविशति परित्याग्यते कविहार्त्ते ।
उपदेष्टव्यं ते कविहार्त्ते कविहार्त्ते ॥
पञ्चमऽपरात्मनः कविहार्त्ते कविहार्त्ते ॥
येन कविहार्त्ते कविहार्त्ते कविहार्त्ते कविहार्त्ते ॥
कविहार्त्ते कविहार्त्ते कविहार्त्ते कविहार्त्ते ॥
सर्व कविहार्त्ते कविहार्त्ते कविहार्त्ते कविहार्त्ते ॥

अथात्मज्ञानहेतवः

¹याज्ञवल्क्यः

वेदार्थब्रह्मं पश्यो ब्रह्मचर्यं तपो दया ।
शुद्धोपवासं ज्ञातव्यमात्मनो ज्ञानहेतवा ॥

ब्रह्मपुराणे

अधीत्य वेदांश्च तत्पीयमर्थं
बुद्ध्या गृहीत्वा च स सम्पन्निः² ।
शुद्धा च मीमांसकचर्मसाक्षा
मात्मा कस्यो दुर्धर्षोऽप्यं विजोके ॥
अत्रिसपेन्द्रियासंगैर्धर्मैश्चैव कर्मभिः ।
तपस्तप्यरभैर्जोषैः साधयन्तीह तत्त्वयद् ॥
तपो विद्या च विग्रह्य विग्रहेष्वस्मरं परम् ।
तपसा कल्प्यं हन्ति विद्ययाऽद्भुतवस्तुते ॥

महाभारते

³ज्ञानकृत्स्नयते पुंसां ज्ञातत्वापस्य कर्मणा ।
यदाऽऽवर्ततस्तत्रास्ते पश्यन्नात्मनात्मनवि ॥

1 Mrtilopa and Apartha read वेदब्रह्मं and उपवेदव — १, ११

2 स सम्पन्नः क—य.

3 य—१, १, १.

मत्स्यपुराणे

^१अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः ।

कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नेह विद्यते ॥

^२पाञ्चबल्क्यः

आचार्योपासनं वेदशास्त्रस्य च विवेचनम् ।

तत्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सङ्गि गिरः शुभा ॥

स्व्यालोकारम्भविगम सर्वमृतात्मवर्शनम् ।

व्यागः परिग्रहार्णा च जीर्णकापायधारणम् ॥

^३विषयेन्द्रियसंयोगतन्द्रालस्यविषर्जनम् ।

शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वधवर्शनम् ॥

^४रजस्तमःक्षयः सत्त्वशुद्धिर्निःस्पृहता-यमः ।

एतैरुपायैः संसिद्धः स तु योग्यमृतीमवेत् ॥

तत्त्वस्तुतेरुपस्थानात् सत्त्वयोगात् परिक्षयात् ।

कर्मणां सन्निकर्षाच्च सतां योगः प्रवर्तते ॥

‘शरीरपरिसंख्यानं’ शरीराशुद्धित्वास्तिरत्वादिदोष परत्वेनाऽनुसन्धानम् । ‘प्रवृत्तिषु’ गमनागमनादिकास्तु सूक्ष्म प्राणिबन्धादिदोषवर्शनम् । ‘तत्त्वस्तुतेः’ आत्मतत्त्वचिन्तनात् । ‘उपस्थानात्’ अवधारणात् ।

^५महाभारते

भीमगवानुषाथ ।

अमानित्वमवभिमत्यमर्हिसा क्षान्तिरार्जवम् ।

१ ५३ ११

२ १ १५५-१६

३ विप्रेन्द्रियमरोच इति अथर्व मिताक्षरापाठ

४ गौरस्तम्भस्य इति अथर्व मिताक्षरापाठ-

५ भगवद्गीता—१३ ७-११

आचार्योपासनं शौच स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥
 इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
 जन्ममृत्युजराव्याधितुःश्ववोपार्थदर्शनम्^१ ॥
 असक्तिरनमिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
 नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ।
 मयि चामन्ययोगेन भक्तिरप्यभिचारिणी ॥
 विविक्तदेशसेवित्त्वमरतिजनसंसदि ।
 अव्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥
 एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यद्यतोऽन्यथा ।

'आत्मविनिग्रहो' मनोवृत्तिनिरोधः । 'असक्तिः'
 वैराग्यम् । 'अमिष्वङ्ग' सत्परता । 'तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्'
 आत्मज्ञानार्थं यच्छास्त्रस्य पर्यालोचनम् । 'एतज्ज्ञानं' इदं
 ज्ञानसाधनम् ।

तथा

नैतादृशं ब्राह्मणस्याऽस्ति चित्तं
 यथैकता सत्ताऽममता च ।
 शीलस्थितिवण्डनिधानमार्जवं
 ततस्ततश्चोपरमः क्रियाम्यः ॥

मार्कण्डेयपुराणे

'सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः स वै त्यक्तुं न शक्यते ।
 सङ्गिः सङ्ग म कर्तव्यः सतः सङ्गो हि मेवजम् ॥

१ महाभारते

श्रीभगवानुवाच ।

अमयं सत्यसशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
 दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥
 अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
 दया भूतेष्वलोभित्य^१ मार्धवं ह्रीयन्वापनम्^२ ॥
 तेज क्षमा धृतिः शान्तमक्रोहो नाऽभिमानिता ।
 भवन्ति संपद दीर्घायभिजातस्य भारत ॥
 दम्भो वर्पोऽभिमानश्च क्रोध पारुष्यमेव च ।
 अज्ञानं चाऽभिजातस्य पार्थ सपदमासुरीम् ॥
 दीर्घा सपद्मिभोक्षाय नियन्वापाऽऽसुरी मता ।
 'तजः' प्रमुत्सवम् ।

१ तथा

ईश्वर सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
 भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥
 तमेव शरणं गच्छ सर्वभाषेन भारत ।
 तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥
 इति ते ज्ञानमाकषात् शुद्धाहुष्यतमं मया ।
 विमृश्यैतवक्ष्येण यथेच्छसि तथा कुरु ॥
 सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं भवः ।
 हृष्टोऽसि मे हृष्टमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥

१ भगवद्गीता—१६ १ ५

२ अस्मेदुर्लभ इति वा स and अहुरमाप्नम्

३ हीनतायम् इति वा स and अहुरमाप्नम्

४ भगवद्गीता—१८ ६१-६६

मन्मता भव मङ्गलको मयाजी मां नमस्कुरु ।
 मामैवेद्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥
 सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
 अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

‘सर्वधर्मान् परित्यज्ये’ति । सर्वधर्मान् परिहाय
 ममाऽऽराधनं कुर्याति । भगवदाराधनं कुर्याति^१ भगवदारा
 धनप्राधान्यप्रतिपादनपरमिदम् ।

तथा

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सुखं प्रयत्ति ।
 इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥
 मयिष्ठा मङ्गलप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
 कथयन्तश्च मां मित्यं तुष्यन्ति च नमन्ति^२ च ॥
 तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
 ववामि बुद्धियोगं तं धनं मामुपयान्ति ते ॥
 तेषामेवाऽनुकम्पार्यमहमज्ञानजं तमः ।
 नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥

‘पाहवत्कथः’

स ह्यात्मैर्यिजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।
 प्रसूयस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ॥

१ कर्मवीर्ययोगयोगमपि योगफलं उच्यते यमात् परमनिश्चेतकत्वव्यवभृतात्
 मयसाधनत्वेन अस्मिन्मयीया वयाविचारं कुर्यात् एतेष्वपि एतेष्वपि एतेष्वपि एतेष्वपि
 परित्यज्य मामैकमेव शरणं व्रज्यात् प्रपन्नसुखं नमस्तुभ्यम् । एव एव सर्वधर्मा
 शून्यपरिहाय इति — इति श्रीभगवानुवाच ॥

२ १ - ११

३ कम्पति इति स च नमति च इति च श्रीहृदयभाष्ये

४ १ १११

॥ १७ ॥

सपल्लवयोगः

अथ योगः । तत्र देवलः

देवमनुष्ययोः द्विविधः पुरुषार्थोऽभ्युदयो निःश्रेयस
मिति । तयोरभ्युदयः पूर्वोक्तः द्विविधः । निःश्रेयसमिति
सांख्ययोगौ । पञ्चविंशानितत्त्वज्ञानं सांख्यम् । विपयेभ्यो
निवृत्त्याऽभिप्रेतेऽर्थं मनसोऽवस्थापनं योगः । उभयत्राऽपवर्गः
फलम् ।

विष्णुपुराणे

^१आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥

वक्षः

वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि ।
एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ॥

विष्णुपुराणे

तदेतत्कथितं राज्ञश्चिन्ताया मया तव ।
क्लेशानां च क्षयकर योगावन्यस्त विद्यते ॥

मन्मना भव मद्रक्तो मयाजी मां नमस्कुरु ।
 मामैवेप्यसि सत्य ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥
 सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
 अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

‘सर्वधर्मान् परित्यज्ये’ति । सर्वधर्मान् परिहाय
 ममाऽऽराधनं कुर्विति । भगवदाराधनं कुर्विति^१ भगवदारा-
 धनप्राधान्यप्रतिपादनपरमिवम् ।

तथा

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
 इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥
 मयि सत्ता मद्रतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
 कथयन्तश्च मां मित्य तुप्यन्ति च नमन्ति^२ च ॥
 तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
 वदामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥
 तेषामेवाऽनुकम्पार्यमहमज्ञानजं तमः ।
 माशयाभ्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भासता ॥

‘याज्ञवल्क्यः’

स आभ्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेष तु ।
 प्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ॥

१ “धर्मशोपपन्नबोधोपमक्षिभोगस्यान् सर्वान् धर्मान् परमविरत्रैवसक्यवद्रुतान्
 महाप्रायश्चित्तेन कृतिशून्यप्रोक्ता नष्टविचारं कृत्वा एषोक्तप्रोक्ता पञ्चमर्त्यनृणां परिच्छिन्नेषु
 परित्यज्य कामेकमेव शरणं आराध्य श्रद्धाभुज्यं वातुल्यम् । एव एव सर्वधर्मान्
 काजीवन्तिमान इति — इति श्रीरामानुजयान्ते

२ १ ५-११

३ मयि इति च च मयि च इति च श्रीबृहदारण्यकसूत्रे-

४ १, १११.

॥ १७ ॥

सपल्लवयोगः

अथ योगः । तत्र देवछः

देवमनुष्ययोः द्विविधः पुरुषार्थोऽभ्युपयो निःश्रेयसमिति । तयोरभ्युपयः पूर्वोक्तः द्विविधः । निःश्रेयसमिति सांख्ययोगौ । पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं सांख्यम् । विपयेभ्यो निवृत्त्याऽभिप्रेतेऽर्थे मनसोऽवस्थापनं योगः । उभयव्यापवर्गः फलम् ।

बिष्णुपुराणे

^१आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।

तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥

वक्ष

वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि ।

एकीकृत्य बिभ्रन्त्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ॥

बिष्णुपुराणे

तदेतत्कथितं राजल्लविद्याया मया तव ।

हे शानां च क्षयकर योगावन्पन्न विद्यते ॥

योगियाग्रबल्लयः

सर्वधर्मां परित्यज्य योगधर्मं समाभयेत् ।
 सर्वे धर्मा मयोपास्तु पुनरुत्पत्तिकारकाः ॥
 १नेहाऽतिश्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
 स्वरूपमप्यस्य धर्मस्य प्रायते महतो भयात् ॥
 'अतिश्रमः' अनारम्भ नाशोऽत्र नैष्कल्पम् ।

महाभारते

२यथा वाऽनिमिषाः स्थूला जाल मित्वा पुनर्जलम् ।
 प्राप्नुवन्ति तथा योगात्तत्पदं बीतकल्मषाः ॥
 'अनिमिषाः' मत्स्याः ।
 तथैव वातुरा मित्वा बलवन्तो यथा वृगाः ।
 प्राप्नुयुर्बिमलं मार्गं विमुक्ताः सर्वबन्धनैः ॥
 लोभजामि तथा राजन् वचनानि बलान्विताः ।
 ३मित्वा योगात् परं मार्गं गच्छन्ति विमलाः शिबम् ॥
 यथा च शकुनाः सूक्ष्माः प्राप्य जालमरिन्दमम् ।
 तन्नाऽशक्ता निबध्यन्ते विमुच्यन्ते बलान्विताः ।
 कर्मजैर्बन्धनैर्बद्धास्त्रयोऽङ्गाः परन्तप ॥
 अवलम्ब्यैव नश्यन्ति मुच्यन्ते च बलान्विताः ।
 ४अप्रमत्तो यथा धन्या लक्ष्यं हन्ति समाहितः ॥

१ नीलकण्ठे इत्यत्र—१ ४

२ अ—१ ६, १

३ अ—१ १ १

४ अत्र अत्र इति वा अत्र त; अत्र अत्र इति सु महाभारत

५ अ—१ ६ ११

युक्तः सम्यक् तथा योगी मोक्षं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
 १यथा कश्चिद्बुधो घोर बहुसर्पसरीसृपम् ॥
 श्वघ्नवत्तोपहीनं च दुर्गम बहुकण्टकम् ।
 अभक्तमटर्षाप्रार्थं वाधवग्धमहीरुहम् ॥
 पन्थानं तस्कराकीर्णं क्षेमेणाऽतिपतेक्षरः ।
 योगमार्गं समाभित्य यः कश्चिद्भजते द्विज ॥
 क्षेमेणोपरमं मार्गं बहुदोषो हि स स्मृतः ।

तथा

अपि वर्णाशकृष्टस्तु नारी बाधधर्मकाङ्क्षिणी ।
 तावप्येनेन मार्गेण गच्छेत्तां परमां गतिम् ॥

२तथा

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चाऽयुक्तस्य भावना ।
 न चाऽभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥

३तथा

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि ततोऽधिकः ।
 कर्मिभ्योऽधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥
 योगिनामपि सर्वेषां मङ्गलेनाऽन्तरात्मना ।
 भद्राधान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥

अथ योगाङ्गानि

तत्र महाभारते

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधौ
 षोडशाङ्गानि योगस्य ।

१ छ—१ ६ ५१-५३

२ मयवर्गीय—२, ६६

३ मयवर्गीय—६ ४६-४

भार्गवेषपुराणे

१ प्रागेवाऽऽत्माऽऽत्मना ज्ञेयो योगिनां स हि दुर्जय ।

कुर्वीत तत्रापे यत्नं तस्योपायं शृणुष्व मे ॥

प्राणायामैर्वहेद्योपान् धारणामिन्द्र किस्त्रियम् ।

प्रत्याहारण संसर्गान् ध्यानेनाऽमीश्वरान् गुणान् ॥

‘द्योपान्’ स्वेदशेषशुभ्रमूर्तान् । ‘संसर्गान्’ विषय
संश्रयान् । ‘अमीश्वरान्’ प्राकृतान् ।

देवस्य

रागद्वेषमोहाः कृपाया उच्यन्ते । तेषां यमनियम-
लक्षणेन तपसा पञ्चविधेन तत्त्वज्ञानेन चाऽपकर्षणम् । कृपाय
पावनम् ।

बिष्णुपुराणे

२ ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यास्तेषापरिग्रहान् ।

सेवेन योगी निष्कामो योग्यनां सुममा नयन् ॥

आध्यायशौचमन्नोपनपांसि नियमात्सवान् ।

कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मि प्रवर्णं भक्तः ॥

एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च च कीर्तिताः ।

विशिष्टफल्पाः काम्या निष्कामानां विश्रुक्तिदाः ॥

एकं तत्राऽऽसनादीनां समास्थाय गुणैः पुनः ।

अपमार्प्यनियमाकपिञ्च युक्तीन् नियमो यतिः ॥

वायुपुराणे

^१पद्ममूर्द्धासनं चाऽपि तथा स्थितिक्रमासनम् ।
आस्थाय योगी युक्तीत कृत्वा तत्प्रवर्णं मनः ॥

मार्कण्डेयपुराणे

^२प्राणापाननिरोधश्च प्राणायाम उवाचतः ।

विष्णुपुराणे

^३प्राणाक्यमनिलं बह्यमभ्यासात् कुरुते हि यः ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च ।
'सबीजो' मन्त्राद्यासम्बन्धः ।

बृहस्पतिः

^४बद्धाऽऽसनं नियम्याऽसून्स्मृत्वा चर्प्यादिकं तथा ।
सन्निमीलितद्व्यौनी प्राणायामं समभ्यसेत् ॥
सभ्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राण प्राणायामः स उच्यते ॥
^५आदानं धोषमुत्सर्गं वायोस्तिस्रः समभ्यसेत् ।
ब्रह्माणं केशव शम्भुं ध्यायन् मुच्येत बन्धनात् ॥
रक्तं^६ पितामहं ध्यायेद्विष्णुं नीलोत्पलप्रभम् ।
श्वेतं ध्यायेत् हरं चैव संसारार्णवतारणम् ॥

१ ११ १३

२ १५ १५

३ १ ४ ४

४ आचारवाङ्मू—११ १९

५ संस्कारवाङ्मू—५ ९

६ आचारवाङ्मू—३ प्रजापतिमिति सु पु पाठ

१ प्राणायामैर्वैदोषं ममोवाग्देहसम्भबम् ।
 प्रस्थाहारेण संसर्गं ध्यामेनाऽमैश्वरान् शुणान् ॥
 पाप्यमानं यथा मध्येदातुर्ना संस्मृतं मत्तम् ।
 तपेन्निप्रगतो योषः प्राणायामेन वक्षते ॥

वैषद्यः

त्रिविधः प्राणायामः—कुम्भो रेचनं पूरणमिति । निश्वा
 सनिरोधः कुम्भः । अजलनिश्वासो रेचनम् । निश्वासाध्मानं
 पूरणमिति । स पुनरेकत्रिविधमिरुद्धातैर्मृदुर्मन्वस्तीक्ष्णो वा
 भवति । प्राणायामध्यानोदानसमानानां सकृदुत्तमं मूर्द्धा-
 नमाहस्य निवृत्तिर्योद्धातः । तत्र कर्षं नामेर्गतो रेचमोष्कृ-
 तक्षरणोद्धारकर्मा प्राणः । अधोनामेकस्सर्गनिन्दकर्माऽपानः ।
 शाखासम्बन्धिस्कन्धाविष्टः प्रसारणाक्षेपणाकुञ्चनभ्रमण
 रेचनवानगमनकर्मा ध्यानः । बाह्वग्रीवाचक्षुःपार्श्वगतः
 चेष्टाधिकमयत्ताधानकर्मोदानः । ओम्ब्रह्मवचनामिगतः सर्व
 कर्मां त्यज्जनाक्षयोधनानां समापतत इति समानः । ग्लामो
 विविस्मः सुपुप्सुरुद्विग्नः ह्युषितो व्यापितः शीतोष्णा
 रितः संप्राप्तवेगो वा प्रणायामं न पुच्छीत ।

मार्कण्डेयपुराणे

२ लघुमध्योत्तरीयाक्षयः प्राणायामस्त्रिधा मतः ।
 तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तत्राऽस्तर्कं शृणुष्व मे ॥
 लघु द्वावधामाघास्तु द्विर्युगा स तु मध्यमः ।

त्रिगुणामिस्तु मात्रामिरुत्तरीय उवाहृत ।
निमेषोन्मेषणा मात्रा तालो लघ्वक्षरं तथा ॥

योगी याज्ञवल्क्य

अङ्गुलिमोक्षत्रितयं जान्बोपरि मार्जनं वाऽपि ।
तालत्रयमपि तज्ज्ञा मात्रासजां प्रशसन्ति ॥

मार्कण्डेयपुराणे

प्रथमेन जयेत् स्वेवं मध्यमेन तु वेपथुम् ।
विपावं हि तृतीयेन जयेदोपमनुक्रमात् ॥
मृदुत्थ सेवमानस्य सिंहशानूटकुक्षराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो बह्यो भवति योगिनः ॥
बह्यं सन्त^१ यथेच्छालो नागं नयति हस्तिप ।
तथैव योगी छन्देन प्राणं नयति साधितम् ॥
यथा हि साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न मानवान् ।
तद्वन्निरुद्धपवनः फिस्त्रिय न वृणां तनुम् ॥
तस्माद्भुक्त^२ सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
भूयतां मुक्तिफलं तस्याऽबस्याचतुष्टयम् ॥
ध्वनिप्राप्तिस्तथा सवित् प्रसादश्च महीयते ।
स्वरूपं शृणु मे तेषां कथ्यमानमनुक्रमात् ॥
कर्मणामिष्टबुद्धानां जायते फलसंक्षयः ।
चेतसोऽतिकपायत्वाद्यत्र साध्वस्तिरुच्यते ॥
ऐहिकास्तुन्मिफान् कामान् लोभमोहात्मकं च यत् ।
निरुप्याऽऽस्ते सदा योगी प्राप्ति सा सर्वकामिकी ॥

अतीतानागतानर्पान् विप्रकृष्टांस्तिरोहितान् ।
 विजानातीन्बुसूर्यक्षं प्रह्णाणां ज्ञानसंपवम् ॥
 तुल्यप्रभाबस्तु यदा योगी प्राप्नोति सखिवम् ।
 तदा संधिविति ख्याता प्राणायामस्य सा स्थितिः ॥
 यान्ति प्रसारं येनाऽस्य मनः पञ्च च घातवः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्मृतः ॥
 'पञ्चघातवः' वृथिव्यादि पञ्चभूतानि ।

तथा

१ प्राणायामा वक्ष द्वौ च धारणा साऽभिधीयते ।
 द्वे धारणे स्मृतो योगो योगिमिस्त्वस्ववर्शिभिः ॥
 तथा च योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः ।
 सर्वदोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्वक्षौबोपजायते ॥
 बीजते च पर ब्रह्म प्राकृतास्तु गुणान् पृथक् ।
 व्योमादिपरमाणुश्च तथाऽऽत्मानमकस्मयन् ॥
 इत्थं योगी यताहारः प्राणायामपरायणः ।
 जितां जितासमो भूमिमारोहेत यथा गृहम् ॥
 बोवात्मोहं तथा व्याधिमाक्रान्ता मूरनिर्जिता ।
 विबर्द्धयति नारोहेत्तस्माद्भूमिमभिमितम्^२ ॥
 ३ उपायश्चाऽथ कथितो योगिमिः परमयिमिः ।
 येन व्याध्यावपो वोपा न जायन्ते हि योगिनः ॥
 यथा तोयार्थिनस्तोर्यं पद्मनाखादिभिः शमैः ।
 आपिबेयुस्तथा योगी पिबेद्वायुं जितग्रमः ॥

प्रादूनाभ्यमुदरे चाऽथ तृतीया च तमोपरि^१ ।
 ऋण्टे मुखे नासिकाग्रे नेत्रधूमध्यमूदसु ॥
 विधित् परस्यात्तस्मिन्नु धारणा परमा स्मृता ।
 दर्शना धारणा प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरमाम्यताम् ॥
^२प्राणानामुपसरोधात् प्राणायाम उदाहृतः ।
 धारणेऽप्युच्यते ज्ञेयं धार्यते यमनोऽनया ॥
 शब्दादिभ्योऽनिवृत्तानि यदक्षाणि यतात्मभिः ।
 प्रत्याहियन्ते योगेन प्रत्याहारस्तनस्मृतः ॥

‘अनिवृत्तानि’ स्वयंपदे समक्तानि । ‘योगेन चित्त
 वृत्तिनिरोधेन’, ‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोध’ इति पातञ्जलेऽभि
धानात् ।

द्वेषः

अनुत्थासापन्त्याद्वापयाद्वल्पस्याद्वा योगघट्टस्य मनस
 पुनः प्रत्यानीयार्थं योजनं प्रत्याहारः ।

अर्थो^१ आश्रमा ।

विष्णुपुराणे

^२शब्दादिभ्यनुरक्तानि निवृत्तानीति योगवित् ।
 कुर्याद्विस्तानुपारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥
 पटयता परमा मन जायतनि च मात्मनाम् ।
 इन्द्रियाणामवटर्ग्यं न योगी योगमापय ॥

१ अर्थोऽसि तसि च

१ १

३ १ १

देयलः

शरीरेन्द्रियमनोबुध्यात्मनां धारणाद्वारणा ।

हारीतः

मनसो धारणं अन्तःशरीरे, हृदि, ललाटे, परब्रह्मात्मन्योतिरादिस्वमहीनिभस्तु जलभाजनवन्मनसस्त्वेकधारणाद्वारणा ।

‘अन्तर्देह’, हृदयादौ, वह्निर्वापहतपाप्मादि गुणकपरब्रह्मादौ, यन्मनसो धारणं सा धारणा । ‘जलभाजनवत्’ इति, यन्भाजनगतं जलं तस्य भाजन एव स्थितिः । एवमेतेषु सस्तु, गतिर्मनसोऽवस्थितिरन्यत्र देशविशेषे धारणा-ज्जायत इति । ‘एवं च देशवन्न चित्तस्य’ यः साधारण उक्ता स्यात् । तथा च पातञ्जलसूत्रम् । “देशवन्न चित्तस्य धारणा” इति ।

शङ्खः

मनस्संपन्नं तज्जी धारणेति निगद्यते ॥

बिष्णुपुराणे

^१प्राणाधामेन पञ्चनैः प्रत्याहारेण चेन्द्रियैः ।

वशीकृतं ततः कुर्यात् स्थिरं चेतः शुभाश्रय ॥

महाभारते

^२सुस्थं हुरपारासु निशिनासु महामते ।

धारणासु सुयोगस्य सुस्थेयममृतात्मभिः ॥

विपन्ना धारणा यस्मान्नयन्ति न शुभां गतिम् ।
 नेत्रहीन यथा नार पुरुषाणां तु वै नृप ॥
 यस्तु तिष्ठति कौन्तेय धारणासु यथाविधि ।
 मरणं जन्मदुःखं च सुखं च परिमुञ्चति ॥
 योगकृत्येषु योगानां ध्यानमेष पर बलम् ।
 तथाऽपि द्विविधं ध्यानमाहुर्वेदविदो जनाः ॥
 एकाम्रभाष मनसः प्राणायामास्तथैव च ।
 तद्रूपप्रत्ययायैकसन्ततिश्चान्यनिःस्पृहा ॥
 तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः पद्मिर्निष्पाद्यते नृप ।
 तस्यैव कल्पनाहीनस्वरूपमङ्गणं हि यत् ॥
 मनसा ध्याननिरतायः समाधिः सोऽभिधीयते ।

अथाहारादिनियम

तत्र मार्कण्डेयपुराणे

^१भैक्षं यवागू तत्र वा पयो यावकमेव वा ।
 फलं मूलं विपकं वा कणपिण्याकसक्तवः ॥
 इत्येते वै शुभाहारा योगिनां सिद्धिकारकाः ।

महामारते

^२कणानां भक्षणो युक्तः पिण्याकस्य च भक्षणे ।
 स्नेहानां वर्जमे युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ॥
 सुखानं यावकं भक्ष्यं दीर्घकालमरिन्दम ।
 एकदाऽसौ बिभृद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥

पक्षान्मासान् षट्पत्न स्थित्या मञ्जरम्ग्रं ग्रहांस्तथा ।
अपः पीत्वा पयोमित्राः योगी यत्नमवाप्नुयात् ॥

वायुपुराणे

१ योगिनां चैव सर्वपां श्रेष्ठं चान्द्रायणं स्मृतम् ।
पक्षे द्वे त्रीणि चत्वारि शक्तितो वा समापेरत् ॥

महाभारते

मोक्षधर्मेषु नियतो कल्पाहारो जितेन्द्रियः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्धुवम् ॥

तथा

सद्युष्करं ब्रह्मचर्यमुपायं तच्च मे शृणु ।
संप्रवर्त्तसुदीर्घं च निगृहीयाद्विजोत्तमः ।
योपितां न कथा आढ्या न निरीक्ष्या निरम्बराः ॥
कपत्रिदर्शनावासां दुर्बलानाञ्चिषोद्वजः ।
रागोत्पत्तौ चरेत्कृष्णमहस्त्रिः प्रविशेषयः ॥
मग्नः क्षमे^२ च मनसा भिर्जपेवधमर्षणम् ।
पाप्मानं धिर्वहत्येवं अन्तर्भूतरजोमयम् ॥

‘दुर्बलाम्’ अक्षितेन्द्रियान् । ‘क्षमे च’ क्रीडिष्यात्
रागोत्पत्तौ इत्यर्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे

३ शम्येष्वेवावकाशेषु बनेषु च शुहासु च ।
निष्प्रयुक्तः सदा योगी ध्यातुं सम्यगुपाक्रमेत् ॥

१सशब्देऽग्निजलाभ्याहो जीर्णे गोष्ठे चसुप्पये ।
 शुष्कपर्णचये नद्यां ह्रमशाने ससरीसूये ॥
 समये कूपतीरे वा शैत्यवस्मीकसञ्चये ।
 देशेष्वेतेषु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विचर्जयेत् ॥

महामारसे

२विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो लज्जाहारो जितेन्द्रियः ।
 सपूर्वापररात्रिषु धारयेन्मनसाऽऽत्मनि ॥
 ३मूत्रोत्सर्गे पुरीषे च भोजने च नराधिप ।
 त्रिफालं नाऽभियुञ्जीत शेषं युञ्जीत तत्परः ॥

मार्कण्डेयपुराणे

४नाऽऽध्मातः क्षुधितः भ्रान्तो न च व्याकुलचेतनः ।
 युञ्जीत योगं राजेन्द्र योगी सिद्ध्यर्थमाहृतः ॥
 नाऽतिशीते न शोष्णे वा ब्रून्दे नाऽप्यनिष्ठात्मके ।
 फालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः ॥
 ५सत्त्वस्याऽमुपपत्तौ च देशे फाले विचर्जिते ।
 नाऽस्तौ वर्षासं योगे तस्मात्तं परिचर्जयेत् ॥
 दोषानेताननाहस्य मूढस्थाधो युनक्ति वै ।
 विघ्नाय तस्य ये दोषा जायन्ते तास्त्रिषोष मे ॥
 धारिष्यं जडता खोपः स्मृतेर्मूकत्वमन्धता ।
 उबरश्च जायते सद्यः तद्वदज्ञानयोगिनः ॥

1 १९ ४ ५

2 अ—१११ ११

3 अ—१११ ९

4 १९ ४९-४

5 १९ ५०-५१

अथ द्योचिकित्सा

तत्र वायुपुराणे

१तेषां चिकित्सां वक्ष्यामि दोषाणां च यथाक्रमम् ।
 यथा शाम्यन्ति ते द्योपाः प्राणायामसमुत्थिताः ॥
 स्निग्धा यवाग्नमत्स्युष्ण सुखत्वा तत्र तु धारयेत् ।
 अनेन क्रमयोगेन घातशुष्मं प्रणश्यति ॥
 तदावर्त्तप्रतीकारमिदं कुर्याच्चिकित्सितम् ।
 सर्वगात्रप्रकर्षेण समारब्धस्य योगिनः ॥
 इमां चिकित्सां कुर्यात् यथा संपद्यते सुखम् ।
 मनसा पर्वतं काये विष्टम्भीकृत्य धारयेत् ॥
 उरोघाते २रसस्थाने कण्ठवेद्ये च धारयेत् ।
 ३बभोघाते तथा वाधि वाधिर्ये ओन्नयोस्तथा ॥
 'समारब्धस्य' ज्ञान्तस्य । विष्टम्भीकृत्य धारयेत् पर्व
 धारयेत् ।

मार्कण्डेयपुराणे

४अमानुषं सत्त्वमन्तर्योगिनं प्रविशेद्यदि ।
 वात्स्यमिधारणादेन देहसंस्थं विनिर्वहेत् ॥
 ५अमानुषं सत्त्वं ६रक्षापिशाचादि ।

वायुपुराणे

७कृष्णसर्पोपचाये तु धारयेत् हृषयोधरे ।
 महर्जमस्तपामर्त्यं हृदि कृत्वा तु धारयेत् ॥

१ ११ २९

२ रसस्थान इति तु पाठ

३ लघ्वेऽत्रघाते च वाधि वाधिर्ये ओन्नयोस्तथा इति तु पाठः

४ १९ ९

५ ११ ५५

धियस्य तु पल पीत्वा विशाल्यां धारयेत्ततः ।
 सर्वतः सनगां पृथ्वीं कृत्वा मनसि धारयेत् ॥
 इदि कृत्वा समुद्रांश्च तथा सर्वांश्च देवताः ।
 सहस्रेण घटानां तु युक्तः स्नायीत योगवित् ॥
 उदके कण्ठमात्रे तु धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ।
 प्रतिश्रोतोपविष्टस्तु^१ धारयेत्सर्बगात्रफम् ॥
 शीर्णार्कपर्णपुटकैः पिबेत् बल्मीकमृत्तिकां ।
 चिकित्सितविधिर्द्यौप^२ क्रमशो योगिनां हित ॥
 व्याख्यातस्तु समासेन योगदष्टेन हेतुना ।

अथ योगविधि

^३तत्र महामारते

योगी युद्धीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
 एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥
 शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
 नात्युच्छिन्नं नातिमीचं शैलाजिनकुशोत्तरम् ॥
 तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियधियः ।
 उपविश्याऽऽसने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥
 समं कापशिरोग्रीवं धारयन्मूर्ध्नि स्थिरः ।
 संनिधौ मासिकाग्रं स्वं दिशश्चाऽनवलोकयन् ॥
 प्रशान्तात्मा विगतभीः ब्रह्मचारिणोऽपि स्थितः ।
 मनः संयम्य भवित्तो युक्त आसीत मत्पर ॥

१ विपादिष्टो for पविष्टस्तु in printed वायुपुराण.

२ विष्णुने योगविधित इति, ३ पाठ

३ मय्यवस्थित—६, १०-१४

वायुपुराणे

१ॐकारं प्रथमं कृत्वा चन्द्रसूर्यौ नमस्त्य च ।
 आसनं स्वस्तिकं कृत्वा पद्ममर्दासनं तथा ॥
 समजानुरकजानुर्बा उत्तानस्वस्तिकोऽपि वा ।
 समो हृदासनो भूत्वा सङ्ख्य चरणाद्युभौ ॥
 पार्श्विण्यां धूपणौ च्छाद्य तथा प्रजननं ततः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो मनः पञ्च च मारुतान् ॥
 निपृष्ट्य समवायेन प्रख्याहारमुपक्रमेत् ।
 यस्तु प्रख्याहरेत् कामान् कर्मोऽङ्गानीव सर्पशः ॥
 तथाऽस्मरतिरेकस्यः पश्यत्यात्मानमात्मना ।
 पूरयित्वा समीरं तु सचाद्याम्यन्तरः शुचिः ॥
 आकण्ठनामियोगेन प्रख्याहारमुपक्रमेत् ।

२ पाञ्चबल्क्यः

ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्येतरं करम् ।
 उत्तानं किञ्चिदुन्नम्य^३ मुखं विष्टम्य चोरसा ॥
 निमीलिताक्षः सत्वस्थो बन्तैर्वन्तानसंस्पृशेत्^४ ।
 तालुस्याचलजिह्वया संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥
 सन्निरुद्धेन्द्रियग्रामो नातिमीचोऽभिपूतास्रमः ।
 द्विगुणं त्रिगुणं चाऽपि प्राणायाममुपक्रमेत् ॥

^१ सत्वस्थः ^२ कामकोपादिरहितः ।

१ ११ ११

२ ६ ११८-९

३ उन्नम्य इति विज्ञाप्येवराष्ट्र उन्नम्य इति अपारर्कपाठ

४ संस्पृशेत् इति अपारर्कमिताचराष्ट्र

वेषलः

वेषतायतनं शून्यागारगिरिकन्दरनदीपुलिनगुहारण्या
नामन्यतमे शुचौ निराषाधे विभक्ते समुपस्तीर्णमानस
कृत्वा, तस्मिन्तुष्णाहारो निरामयः, शुचिः शिरोघ्नीबापाणि
पादौ च समास्याज्य, शरीरमूर्ध्नि समाधाय, शिश्नवृषणाव
पीडयन्, पस्तिबिषपाभिस्य स्वस्तिकं भद्रकं मण्डलं वाऽपि
छाय, उदङ्मुखः, प्राङ्मुखो वा, वनैर्वन्तानसंस्पृश्य, अक्षि
भ्यामव्यक्तममुन्मील्य च, मुखनासिकाभ्यां पेक्षयावसन्ना
प्रस्थितदृष्टिः, सर्वेन्द्रियाणि संहृत्योर्ध्वं प्राणानुदीर्य, मनसा
तच्चिन्तनं ध्यानम् ।

महामारते

नाज्यभक्तस्तु योगोऽस्ति न वैकान्तमनभक्तः ।
न चाऽतिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चाऽर्जुन ॥
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःस्वहा ॥
तथाच वेषमुपशान्तेन शान्तेनैकान्तशीलिना ।
आत्मारामेण वृद्धेन यो ज्ञात्मा स नसंशयः ॥

वक्तः

कपायमोहविक्षेपलज्जाशङ्काविचेतसः ।
व्यापारास्तु समाख्याताः तैर्हीनं वशमानयेत् ॥
कुटुम्बे पञ्चमिर्धामपथं तत्र महान्मनः ।
वेषासुरमनुजैर्वा संजेतुं नैव शक्यते ॥

यत्नेन परराष्ट्राणि गृह्णन् शरस्तु नोन्म्यते ।

^१जितेन्द्रियेन्द्रियग्रामः स शरः कथ्यते बुधैः ॥

महाभारते

^२श्रीभगवानुवाच ।

सङ्कल्पग्रन्थवान् कामान् त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥

शनैःशनैरुपरमेत् बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसत्यं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥

युद्धमेव स वाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मनिर्वाणमस्रन्तं^३ सुखमश्नुते ॥

सर्वभूतस्यमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याऽहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते^४ ॥

आत्मीयस्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

१ जितेन्द्रियेन्द्रियग्रामः स शरः कथ्यते बुधैः —यत्. and स

२ भगवद्गीता—१, २४ १ १५; श्रीभगवानुवाच appears only at the beginning of the chapter

३ ब्रह्मनिर्वाणम् इति वा स and जी सहस्रनाम्नपाठश्च

४ उदरपुराणपाठश्च न स भूतोऽपि ज्ञातः इति पाठः

अर्जुन उवाच ।

यो यो योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
 एतस्याऽहं न पश्यामि शङ्कलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥
 शङ्कलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि पल्लववृद्धम् ।
 तस्याऽहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुबुद्धरम् ॥

श्रीमदयानुवाच ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
 अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥
 असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
 षडयात्मना तु यतता शक्योऽश्वाप्तुमुपायतः ॥

‘न प्रणश्यामि’ न तिरो भवामि । ‘सर्वथा वर्तमानोऽपि’
 मयि वा बुद्धिबिकारे वा प्रपञ्चे ब्रह्मबुद्ध्या । ‘चेतसा वर्त-
 मानो’ मय्येषाऽसौ वर्तत इत्यर्थः ।

तथा

पिण्डीकृत्येन्द्रियग्राममासीनः काष्ठबन्धुनिः ।
 शब्दं न विन्देष्प्रोद्रेण स्पर्शं वाऽपि न वदयेत् ॥
 रूपं न चक्षुषा विन्द्याद्बिहया च रसांस्तथा ।
 श्रेयांस्यपि च सर्वाणि ज्ञानाद्योगेन योगयित् ॥
 पञ्चवर्गप्रमार्थानि मेन्धेयतानि धीयधान् ।
 तमो मनसि ससृज्य पञ्चयगयिषक्षणः ॥
 समादध्यान्मनो भ्रान्तमिन्द्रियार्थं मपश्यति ।
 नि संसारि निरात्म्यं पञ्चद्वार पलायलम् ॥
 पूर्णस्यानपये धीरः यदा दध्यान्मनोन्नरम् ।
 इन्द्रियाणि मनश्च यदा पिण्डीकरोत्ययम् ॥

बलेन परराष्ट्राणि गृह्णन् शूरस्तु नोच्यते ।

^१जितेन्द्रियेन्द्रियधामः स शूरः कथ्यते बुधैः ॥

महाभारते

श्रीभगवानुवाच ।

सङ्कल्पप्रभवान् कामान् ह्यक्त्वा सर्वानक्षोपतः ।

मनसैवेन्द्रियधाम विनियम्य समन्ततः ॥

शनैःशनैरुपरमेत् युद्धं वा धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वृथा नयेत् ॥

युद्धमेवं सवाञ्छमानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मनिर्वाणमवाप्नोति सुखमश्नुते ॥

सर्वभूतस्यमात्मानं सर्वभूतानि चाञ्छन्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याऽहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते^४ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

१ जिते केन्द्रियेन्द्रिय स गृह्णन् उच्यते बुधैः — भा. and B.

॥ भगवद्गीता—६ १४-१८-१९ श्रीभगवानुवाच appears only at the beginning of the chapter

३ ब्रह्मस्यैवम् इति वा स. and श्री बहुरभाषणपञ्च

४ उदकपुरमस्तृणम् वा स शूरोऽपि वासते इति पाठ

अर्जुन उवाच ।

यो यो योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याऽहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥
चञ्चल हि मनः कृष्ण प्रमाथि यत्तव हृदयम् ।
तस्याऽहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वदयात्मना तु यतता शक्योऽव्यामुमुपायतः ॥

‘न प्रणश्यामि’ न तिरो मश्यामि । ‘सर्वथा वर्तमानोऽपि’

मपि वा भुद्विविकारे वा प्रपञ्चे द्रष्टव्यमुदया । ‘चेतसा वर्तमानो’ मय्येवाऽसौ वर्तत इत्यर्थः ।

तथा

पिण्डीकृत्येन्द्रियग्राममासीनः काष्ठपन्थुनिः ।
शब्दं न बिन्दन्प्रोद्रेण स्पर्शं चाऽपि न वदयेत् ॥
रूपं न चक्षुषा विन्द्याद्ब्रह्मया च रसास्तथा ।
श्रेयांसि च सर्वाणि ज्ञाद्यायोगेन योगयित् ॥
पञ्चवर्गप्रमार्थानि मेच्छेद्यैवानि वीथयान् ।
तमो मनसि संसृज्य पञ्चवगविषक्षण ॥
समादध्यान्मनो भ्रान्तमिन्द्रियार्थैः सपश्यति ।
निःसंसारि निरालम्ब पञ्चद्वार बलाचलम् ॥
पूर्वप्यानपद्ये धीरः सदा दध्यान्मनोन्तरम् ।
इन्द्रियाणि मनश्चैव यदा पिण्डीकरोत्ययम् ॥

पथं ध्यानपथः पूर्णो मया समनुवर्णितः ।
 तस्य तत्पूर्वसंरुद्धमात्मपष्ठमनोन्तरम् ।
 स्फुरिष्यति ममुद्रान्तं विष्टुवम्भुषरो यथा ॥
 जलबिन्दुर्यथा लोफपर्णस्यः सर्वतश्चलः ।
 एवमेवाऽस्य तथित्तं भवति ध्यानवर्त्मनि ॥
 समाहित क्षणं किञ्चित् ध्यानवर्त्मनि तिष्ठति ।
 पुनर्वापुपथघ्नान्तं मनो भवति वायुवत् ॥
 अनिर्वेदो गतक्लेशो गततन्त्री विमत्सरः ।
 समाध्यात्पुनश्चेतो ध्यानेन ध्यानयोगवित् ॥
 विचारश्च वितर्कश्च विवेकश्चोपजायते ।
 मुनेः समाध्यानस्य प्रथमं ध्यानमात्मनः ॥
 मनसा ह्रिद्यमानस्तु स समाधामकाम्यया ।
 न निर्वेदं मुनिर्गच्छेत्कुपविषाऽऽत्मनो हितम् ॥
 स्वयमेव मनश्चैकं पञ्चवर्गश्च भारत ।
 पूर्वं ध्यानपथं प्राप्य निश्चयोगेन शाम्यति ॥
 न तत्पुरुषकारेण न च द्वेषेन केनचित् ।
 सुखमेव्यसि तत्तस्य यदेषं संयतात्मनः ॥
 सुखेन तेन संयुक्तो ब्रह्मते ध्यानकर्मणि ।

पिण्डीकृत्य' प्रत्याहृत्य ।

पक्षः

लोको बशीकृतो पैस्तु पैरात्मा च बशीकृतः ।
 इन्द्रियार्थान् यतस्तेषां योगं ब्रह्माम्यशेषतः ॥
 माऽरण्यसेवनायोगो नाऽनेकग्रन्थचिन्तमात् ।
 प्रतीर्यैस्त्वपोमिर्वा न योगः कस्यचिद्भवेत् ॥

न वै पद्मासनाद्योगो न नासाग्रनिरीक्षणात् ।
 न वै शास्त्रातिरिक्तेन शौचेन भवति कथित् ॥
 न मौनमन्त्रकुङ्कैरनेकैः कुसृतैस्तथा ।
 लोकयात्राभियुक्तस्य न योगः कस्यचिद्भवेत् ॥
 अभियोगात्तथाऽभ्यासात्तस्मिन्नेव विनिश्चयात् ।
 पुनः पुनरनुद्वेगाद्योगः सिध्यति नाऽन्यथा ॥
 आत्मचिन्ताविनोदेन शौचकीडनकेन च ।
 सर्वसत्त्वसमत्वेन योगः सिध्यति नाऽन्यथा ।
 यस्त्वात्ममिथुनो नित्यमात्मकीडस्तथैव च ॥
 आत्मानन्दश्च सततमात्मन्येव समाहितः ॥
 आत्मन्येव च सन्तुष्टः सन्तुष्टो नाऽन्यमानसः ।
 आत्मन्येव च तृप्तस्य योगः सिध्यति नाऽन्यथा ॥
 क्षमेऽपि योऽभियुक्तश्च जाग्रदेव बिहोषतः ।
 ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥

^१याज्ञवल्क्यः

अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्त्वृतीन्द्रियम् ।
 ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ हृदये वीपश्च प्रभुः ॥
 यथाविधानेन पठन् सामगायत्र्यमभ्यस्यम्^१ ।
 सावधानस्तथाऽभ्यासात्^२ परमात्माऽधिगच्छति ॥
 अपरान्तकमुल्लोप्य मद्रक्तं प्रकरीं तथा ।
 आर्षणकं सरोचिन्मुमुक्षुः शीतकानि तु ॥
 ऋग्गाथा पाणिफा वक्ष्यन्ति ब्रह्मगीतिफा ॥

१ १ १११-१११

२ सामयजुर्मन्त्रिभ्युक्तम् इति विज्ञायेत्तथा

सामयजुर्मन्त्रिभ्युक्तम् इति अपराकण्ठः (पृ १९)

३ तदन्तात् परं ब्रह्मविगच्छति इति मितान्तरात्

गेयमेतत्तदभ्यासकारणान्मोक्षसंज्ञकम् ।
 र्षाणादावनतश्चन्द्रः श्रुतिजानिषिधारवः ॥
 ताउग्रभ्याऽप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ।
 गीतज्ञो यदि गीतेन नाऽऽप्नोति परमं पदम् ।
 रुद्रस्याऽनुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥

‘अपरान्तकमुल्लोप्यम्’ अत्र प्रकरणे रेणुकानि स्वर
 बिन्दुसहितमुत्तरं चेति । एतानि प्रकरणाख्यानि सप्तगीत
 कानि षट्गान्धायाः चतस्रो गीतिकाः । एतदपरान्तकादि
 गीतज्ञानं परमात्मतया चिन्तिनं मोक्ष साधनत्वान्मोक्ष
 संज्ञकं ज्ञातव्यम् । तदभ्यासस्यैकाग्रताप्रतिपादनद्वारणौ
 त्सुख्यापसिद्धेर्बुद्ध्यात् । ‘भूयत’ इति । श्रुतिर्द्वारिषिधारिषा ।
 सा तु स्वरेषु । तथाहि पञ्चमप्यमपञ्चमाः प्रत्येकं चतुः
 श्रुतयः । अथमपैवत प्रत्येकं त्रिश्रुती । गान्धारनिषादौ
 प्रत्येकं द्विश्रुती । जातयस्तु पञ्चातयः छुद्राः । सङ्कर-
 जास्त्वेकादश । एवमष्टावशविधाः । ‘गीतज्ञो यदि’ इति ।
 गीतिज्ञो यदि कथञ्चिद्विमतो योगस्थः सन्मुच्यते तदा
 रुद्रानुचरत्वं उभयत इत्यर्थः ।

युक्तलक्षणम्

तत्र महाभारते

युक्तस्य तु महाराज लक्षणान्युपधारयेत् ।
 निषति तु यथा वीपो ज्वलेत्स्नेहसमन्वितः ॥
 निम्बलोर्द्विशिखस्तद्वद्युक्तमाहुर्मनीषिणः ।
 पापाण इव मेघोत्थैर्यथा बिन्दुमिराहतः ॥
 नालं चालयितुं शक्यः तथा युक्तस्य लक्षणम् ।
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः विविधैर्गीतवादितैः ॥
 क्रियमाणैर्न कम्पेच्च युक्तस्यैतन्निदर्शनम् ।
 तैत्तपूर्णं यथा पात्र कराम्बां धारयन्नयः ॥
 सोपानमारुहेद्भीतः तर्ज्यमाणोऽसिपाणिभिः ।
 संयतात्मा भयात्तेषां न पात्राद्बिन्दुमुत्सृजेत् ॥
 तथैवोत्तरमाणस्य एकाग्रमनसस्तथा ।
 स्थिरत्वादिन्निद्रयाणां च निम्बलक्ष्णे तथैव च ॥
 एवं युक्तस्य तु मुनेर्लक्षणान्युपधारयेत् ।
 संयुक्तः पश्यति ब्रह्म यत्तत्परममव्ययम् ॥
 महत्तत्त्वमसौ मध्ये स्थितं ज्वलनसन्निभम् ।
 एतेन केवलं याति स्वकत्वा देहमसाक्षिणम् ॥
 कालेन महता राजन् श्रुतिरेषा सनातनी ।

तथा

स्थिरीकृत्येन्द्रियग्रामं मनसा मिषिछेध्वर ।
 ममो बुद्ध्या स्थिर कृत्वा पापाण इव निम्बलः ॥

स्याणुबबाऽप्यकम्पः स्यान्निरिवबाऽपि निश्चयः ।
 बुद्ध्या विविचिधानज्ञास्तदा युक्तं प्रचक्षते ॥
 न शृणोति न चाऽऽप्नाति न रस्यति न पश्यति ।
 न च स्पर्शं विजानाति न सङ्कल्पयते मनः ॥
 न चाऽभिमन्यते किञ्चिन्न बुद्धयति च काष्ठवत् ।
 तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥

तथा

१ यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवाऽवतिष्ठति ।
 निस्स्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥
 यथा वीथौ निवातस्यो मेघते सोपमा स्मृता ।
 योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥
 यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
 यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्मात्मनि तुष्यति ॥
 सुखमात्मनिकं यत्तद्बुद्धिप्राप्तमतीन्द्रियम् ।
 वेत्ति यत्र न चैवाऽर्पं स्थितञ्चलति तत्त्वतः ॥
 यं लब्ध्वा चाऽपरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
 यस्मिन् स्थितो न बुद्धेर्गुणगुणानां विचास्यते ॥
 तं विद्यादुःखसंयोगवियोगं योगसंशितम् ।
 स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विम्वेतसा ॥

तथा

२ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
 युक्त इत्युच्यते योगी समलोद्वाहमकाञ्चनः ॥
 'कूटस्थो' निर्बिकार इत्यर्थः ।

॥ १९ ॥

अथ द्येयस्वरूपम्

विष्णुः

ऊरुस्योत्थानचरणः सम्ये करे कर इतर न्यस्य तालुस्या
चलजिह्वो वनैर्वन्तान् सस्पृशान्, स्व नासिकाग्र पश्यन्,
विशम्भाज्जबलोकयन्, विगतभीः, प्रसन्नात्मा,^१ चतुर्भि
घ्रात्या तत्सर्वैर्ब्रह्मतीर्तं चिन्तयेत् ॥ १ ॥ मिथ्यमतीन्द्रियमगुणम् ।
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धातीर्तं, सर्वस्यमतिस्पृहम् ॥ २ ॥ सर्व
गमतिस्तुल्यम् ॥ ३ ॥ सर्वतः पाणिपार्श्व, सर्वतोऽक्षिशिरो
मुखं, सर्वतः सर्वेन्द्रियशक्तिम् ॥ ४ ॥ एवं व्यापन् ॥ ५ ॥
ध्याननिरतस्य च संबन्धसरेण योगाविर्भावो भवति ॥ ६ ॥
अथ निराकारे लक्षबन्धं कर्तुं न शक्नोति तदा दृष्टिर्व्यप्
तेजोवाय्वाकाशमनोबुद्ध्यात्माव्यक्तपुरुषाणां पूर्वं पूर्वं व्या
प्त्वा तत्र लब्धसङ्गतः तत्तत् परित्यज्याऽपरमपरं व्यापेत् ॥ ७ ॥
एवं पुरुषध्यानमारमेत ॥ ८ ॥ अत्राऽप्यसमर्थो हृदयपद्मस्या
ऽधोमुखस्य मध्ये वीपबत्पुरुषं व्यापेत् ॥ ९ ॥ तत्राऽप्यसमर्थो

1 All three MSS attribute what follows to the *Vishnupurāṇa*. The passage is from *Ṭīkāśāstra*, अ १० १— E on *Vīramīrodāya*

Nokapraśaṅga, p. 359 refers to this passage as from the *Ṭīkāśāstra*

2 मध्यमस्य इति सु पु (४ १)

भगवन्तं वासुदेवं किरीटिनं कुण्डलिनं गदिनम् । श्रीवत्सा
 हं वनमालाभिभूषितोरस्कं सौम्यरूपं चतुर्भुजं शङ्खचक्र
 गदापद्मधरं ध्यायेत् ॥ १० ॥ यद्यदुध्यायेत् तदाप्नोति ध्यान
 गुणम् ॥ ११ ॥ तस्मात्सर्वमेव क्षर त्वयस्त्वाश्रयमेव ध्यायेत्
 ॥ १२ ॥ न च पुरुषं बिना किञ्चिदपि अक्षरं अस्ति ॥ १३ ॥
 तं प्राप्य मुक्तो भवति ॥ १४ ॥

पुरमाक्रम्य सकलं क्षेत्रे यस्मान्महाप्रभुः ।
 तस्मात्पुरुष इत्येवं प्रोच्यते तत्त्वचिन्तकैः ॥ १० ॥
 प्राप्ताद्यापररात्रेषु योगी नित्यमतन्त्रितः ।
 ध्यायेत् पुरुषं विष्णुं निर्गुणं पद्मविंशकम् ॥ ११ ॥
 सर्वतत्त्वात्मगम्यं च सर्वतत्त्वविबर्जितम् ।
 [सर्वेन्द्रियगुणामासं सर्वेन्द्रियविबर्जितम्]
 असक्तं सर्वभूतैश्च निर्गुणं गुणभोक्तुं च ॥ १२ ॥
 बहिरन्तश्च भूतानामधरं धरमेव च ।
 सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चाऽन्तिके च तत् ॥ १३ ॥
 अविमर्शं च मूलेन विमर्शमिव च स्थितम् ।
 भूतमव्ययमवर्णं घनिष्ठं प्रमविष्णुं च ॥ १४ ॥
 उपोतिषामपि तदुपोतिस्तमसाः परमुच्यते ।
 ज्ञानं क्षेत्रं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विहितम् ॥ १५ ॥
 इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं क्षेत्रं चोक्तं समासतः ।
 भङ्गस्त एतद्विज्ञाय मद्वाचायोपपद्यते ॥ १६ ॥

1 [] Not found in printed विष्णुसूक्ति.

2 All three manuscripts are um telling ble in parts Text restored
 from printed V *synopsis*

नरसिंहपुराणे

महेश्वर उवाच ।

ज्ञातामृत पर गुह्यं रहस्यमपिसत्तम ।
 वक्ष्यामि हृदि तु भ्यां सर्वबन्धमयापहम् ॥
 तृणादि चतुरास्यान्नं मृतग्रामं चतुर्विधम् ।
 चराचर जगत्सर्वं सुपुत्र यस्य मायया ॥
 तस्य विष्णोः प्रसादेन यदि कश्चित्प्रमुष्यते ।
 स निस्तरति संसार वेदानामपि दुस्तरम् ॥
 भोगैश्वर्यमधोन्मत्तः तत्त्वज्ञानपराङ्मुखाः ।
 संसारे सुमहापक्वे जीर्णा गौरिब मज्जति ॥
 यस्त्वात्मानं निबध्नाति कर्मभिः कोशकारयत् ।
 तस्य भुक्तिं न पश्यामि जन्मकोटिशतैरपि ॥
 तस्मात्कारय सर्वेशं वेदानां देवमव्ययम् ।
 आराधयेत्सदा सन्त्यग्ध्यायम् विष्णु समाहितम् ॥
 यत्नं विश्वमनाद्यन्तमज स्वात्मनि संस्थितम् ।
 सर्वज्ञमचल विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 स्वप्नाद्यमक्षर नित्यं निर्गुण तमसापरम् ।
 सर्वज्ञं शाश्वतं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 निर्षिक्कल्पं निराभासं निष्पञ्चं निरामयम् ।
 वासुदेवं सदा विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 निरस्त्रनपरं शान्तमप्युतं भूतभावनम् ।
 वेदगर्भं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 सर्वभावविमिर्मुक्तमप्रमेयमलक्षणम् ।
 निर्वाणमनघं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥

भगवन्तं वासुदेवं किरीटिभं कुण्डलिनं गविमम् । श्रीवत्सा-
 ङ्गं वनमासाविमूपितोरस्कं सौम्यरूपं चतुर्भुजं शङ्खचक्र-
 गदापद्मधरं व्यायेत् ॥ १० ॥ यद्यदुच्यते तद्वामोति ध्यात-
 शुभम् ॥ ११ ॥ तस्मात्सर्वमेव क्षर त्यक्त्वाऽक्षरमेव व्यायेत्
 ॥ १२ ॥ न च पुरुषं बिना किञ्चिदपि अक्षरं अस्ति ॥ १३ ॥
 ते प्राप्य मुक्तो भवति ॥ १४ ॥

पुरमाक्रम्य सकलं दोते यस्मान्महाप्रभुः ।
 तस्मात्पुरुष इत्येवं प्रोच्यते तत्त्वचिन्तकैः ॥ १५ ॥
 प्राग्वाग्नापररात्रेषु योगी निश्चयतन्त्रितः ।
 व्यायेत्तु पुरुषं विष्णुं निर्गुणं पञ्चविंशकम् ॥ १६ ॥
 सर्वतत्त्वात्मगम्यं च सर्वतत्त्वविबर्जितम् ।
 [सर्वेन्द्रियगुणान्नासं सर्वेन्द्रियविबर्जितम्]
 असक्तं सर्वभूषणं निर्गुणं गुणभोक्तु च ॥ १७ ॥
 बहिरन्तश्च मृतानामचरं चरमेव च ।
 सूक्ष्मत्वात्तद्विशेषं दूरस्थं चाऽन्तिके च तत् ॥ १८ ॥
 अविभक्तं च मूलेन विभक्तमिव च स्थितम् ।
 मृतमप्यमरार्प्यं प्रसिद्ध्यु प्रमविष्णु च ॥ १९ ॥
 ज्योतिषामपि तद्व्योतिस्तमसाः परमुच्यते ।
 ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं इति सर्वस्य विधितम् ॥ २० ॥
 इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
 मङ्गल एतद्विज्ञाय मङ्गावापोपपद्यते^१ ॥ २१ ॥

1 [] Not found in printed विष्णुसूत्र.

2 All three manuscripts are unintelligible in parts. Text restored from printed & conjectured.

शाङ्खः

हृत्स्थस्य ध्यानयोगेन दम्बदेवस्य दर्शनम् ।
 ध्यान प्रोक्तं प्रबक्ष्यामि ध्यानयोगमतः शुभम् ॥
 हृदिस्था देवतास्सर्वा हृदि प्राणः प्रतिष्ठितः ।
 हृदि ज्योतीर्षि सूर्यश्च हृदि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 स्वदेहभरणं कृत्वा प्रणवं तृत्तरारणिम् ।
 ध्याननिर्मन्थनाभ्यामाद्विष्णुं पश्येद्बुद्धि स्थितम् ॥
 रश्मिमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः ।
 तेजोमध्ये स्थित सत्त्वं सत्त्वमध्ये स्थितोज्ज्वलितः ॥
^१अणोरणीयान्महतो महीयान्

आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तो ।

तेजोमय पश्यति भीतशोको

घातुप्रसादान्महिमानमीशम् ॥

एव देवस्तु मर्त्यानां पदैरिव बिभीषणे ।

अज्ञानपटसंवीतैरिन्द्रिषैर्बिषयैः श्रुतिः ॥

एव वै पुरुषो विष्णुर्यक्ताव्यक्तः सनातनः ।

एव घाता बिघाता च प्रघान निष्कलः शिबः ।

^२वेदाऽहमेनं पुरुषं महान्त

मादिष्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

त वै विदित्वा न विमेति मृत्यो

नऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥

१ तैत्तिरीयारण्यकम्—२, ४ १ १ १

मण्डूपाद्यध्यायमिफल्—८ ३

अठोपमिफल्—२, २ श्वेताश्वतरोपनिषत्, ३ २

२ तैत्तिरीयारण्यकम्—३ १२, ७ १३ १

श्वेताश्वतरोपनिषत्—३, ८ वायसनेकिर्निहिर (विपरी) ११ १

अमृतं परमानन्दं सर्वपापविषर्जितम् ।
 ब्रह्म ज्ञेयं दिवं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 योगेश्वर पुराणाख्यं स्वशरीरगुहाशयम् ।
 अमाक्षमख्यं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 शुभाशुभविनिर्मुक्तमूर्मिपद्मपरं प्रभुम् ।
 तं वैद्यममलं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 सवद्वन्द्विनिर्मुक्तं सर्वदुःखविषर्जितम् ।
 अमृतमख्यं सदा विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 अनामगोत्रमद्वैतं चतुर्थं परमं पदम् ।
 तं सवद्वद्वतं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 अरूपं सत्यसङ्करूपं शुद्धमाकाशवत् परम् ।
 एकाग्रमनसा विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 सर्वात्मकं सद्भावम्यमात्मवैतन्यरूपकम् ।
 शुभ्रमेकाक्षरं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ॥
 फाळातीतं त्रिकालज्ञं विश्वेशं लोकसाक्षिणम् ।
 सर्वस्मादुत्तरं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ।
 विष्णौ प्रतिष्ठितं विश्वं विष्णुर्विश्वे प्रतिष्ठितः ॥
 विश्वेश्वरमजं विष्णुं सदा ध्यायन् विमुच्यते ।

तथा

१ ज्येष्ठः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती
 मारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
 केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
 हारी हिरण्यवपुर्धृतपाङ्कजकः ॥

शङ्कः

हृत्स्थस्य ध्यानयोगेन दयदेयस्य दृढानम् ।
 ध्यान प्रोक्तं प्रयच्छामि ध्यानयोगमत शुभम् ॥
 हृदिम्या दयतास्मर्या हृदि प्राण प्रतिष्ठितः ।
 हृदि ज्योतीषि सूर्यम् हृदि मय प्रतिष्ठितम् ॥
 स्वदहमरणिं नृत्त्या प्रणय सृत्तरारणिम् ।
 ध्याननिर्मन्यनाभ्यामाद्विष्णुं पश्येद्भुवि स्थितम् ॥
 रयिमप्ये स्थितः सोमः सोममप्ये हृताशनः ।
 तेजोमप्ये स्थितः सत्यं सत्यमप्ये स्थितोऽच्युतः ॥

१ अणोरणीया महतो महीयान्

आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।

तजोमय पश्यति धीमनो यो

धातृप्रमादा महिमानमीशम् ॥

एष दवस्तु मर्त्यानां परैरिष विधीयते ।

अज्ञानपदमर्थमैरिन्त्रिर्गर्षिष्यैः श्रुतिः ॥

एष धै पुरुषो विष्णुर्व्यशाप्यक्तः मनातनः ।

एष धाता विधाता च प्रधान निष्कलः शिषः ।

शैवाहमेव पुरुषं महान्त

मादित्यवण तमस परस्तात् ।

न धै विदित्वा न विमेति मृत्यो

र्नाऽन्याः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥

१ तैत्तिरीयारण्यकम्—२, ४ १ १ १

महान्दारावनामिषम्—८ १

एतरेमिषम्—२, १ शैवयोगोपनिषत्, १ २

२ तैत्तिरीयारण्यकम्—१ १२ ४ ११ १

शैवध्यानोपनिषत्—२, ८ अजगत्तैत्तिरीय (विषट्) ११ १८

प्रध्याणपुराणे

१ यस्माद्वाचो निवर्तन्ते अभ्राप्य मनसा सह ।
 अक्षयकं तत्परोक्षत्वाद्वाहनं तु बुरासवम् ॥
 मिषते हवयग्रन्थिद्विषयन्ते सर्पसंशयाः ।
 क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि दृष्टे तस्मिन् परावरे ॥

२ याज्ञवल्क्यः

ततो ध्येयः स्थितो योजसौ हवये वीपवत् प्रभुः ।
 धारयेत्तत्र चाऽऽत्मानं धारणा धारयन् बुधः ॥

३ तथा

द्वास्ततिसहस्राणि हवयावमिनिःश्रुताः ।
 द्विताहिता नाम नाभ्यस्तास्तां मध्ये णादिप्रभम् ॥
 मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा वीप इवाऽबलः ।
 स ज्ञेयस्तं विविष्वेह पुनराजायते न तु ॥

नरसिंहपुराणे

४ योगान्धासरतस्येह नश्यन्ते पातकानि च ।
 तस्माद्योगपरो भूत्वा ध्यायेत्तत्प्रक्रियान्तरे ॥
 प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारण चेन्द्रियम् ।
 धारणामिर्बन्धीकृत्य पूर्वं दुर्धर्षणं मनः ॥
 एषं कारणमानन्दं बोधरूपमनामयम् ।
 सूक्ष्मात्सूक्ष्मतर ध्यायेत् जगदाधारमभ्युतम् ॥

१ इत्ये वाचो निवर्तन्ते इति तैत्तिरीयोपनिषद्—१ ४ १ ९ १; ४ ४ ११

२ १, १ १

३ १, १ ४-१ ९

४ ११ १-११

आत्मानमरविन्दस्य तप्तशामीकरप्रभम् ।
 रहस्येकान्त आसीनो ^१ध्यायेदमिरणावणुम् ॥
 यः सर्वप्राणविच्छिन्नो यः सर्वेषां हृदि स्थितः ।
 यश्च ^२सर्वावरज्ञेय सोऽहमस्मीति चिन्तयेत् ।
 आत्मलामसुखं यावत् तावद्विद्यानमुदाहृतम् ॥
 श्रुतिस्मृत्युदित कर्म तत्पूर्वं तु समाचरेत् ।
 यथाम्बरपद्मीनस्तु रथश्चाऽऽर्धैर्धिना यथा ॥
 एवं तपोऽप्यविद्यस्य विद्या ^३वाऽप्यतपस्थिनः ।
^४यथाऽस्य मधुसंयुक्तं मधु वाज्जेन संयुतम् ॥
 एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं मेवज महत् ।
 उन्माम्यामेव पक्षाम्या यथा स्वे पततां गतिः ।
 तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाम्बतम् ॥
 विद्यातपोभ्यां संपन्नो ब्राह्मणो योगतत्पर ।
 देहद्वयं ^५विद्यायाऽऽशु मुक्तो भवति वचनान् ।
 न देवयानमार्गेण यावत्प्राप्त पर पदम् ॥
 न ^६तावद्विद्वद्देहस्य विनाशो विद्यते क्वचित् ।

‘नित्यमियान्तर’ नित्यानां कर्मणामन्तराखे, नित्य

कर्मफल एवेत्यर्थः । ^७‘आरणी’रुपनिषद्भिः ।

१ ध्यायेदन्माहृदि स्थितम्—इति सु पाठ

२ सर्वावरज्ञेय —ना सर्वावरज्ञेय —स सर्वावरज्ञेय —सु पाठ

३ एवं तपश्च विद्या च समावपितपस्थिन —इति सुश्रुतिपाठ

४ यथाऽऽस्य मधुसंयुक्तं मधुवाऽऽज्जेन संयुतम्—ना

५ द्वयं—इति सु पाठः

६ न तावदेव विद्वद्देहस्य इति सु पाठ

७ वेद परं वचनेषु दृश्यते

तथा

१८८ तत्पञ्चराग्यमथेन योगी
 व्यायन् परब्रह्म सदा क्रियावान् ।
 सत्यात्मक चित्सुम्भरूपमार्थं
 विहाय देहं पदमेति विष्णोः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः

१८९ तत्सदिति निर्वेद्यो ब्रह्मणस्त्रिविधस्तुतः ।
 ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥
 तस्मादोचित्युवाङ्मय यज्ञदानतपःक्रियाः ।
 प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मणादिनाम् ॥

तस्य च मायास्तिस्रो व्यक्ताऽव्यक्ता तथाऽपरा
 सूक्ता ।

अध्यात्मामविमृतामविदेष्टीं तां विजानीयात् ।
 १९० अकारमणवस्तारः अक्षरः प्रणवः परः ।
 उद्गीयश्च तथाऽऽदित्यो हंसो नारायणो विदुः ॥
 पर्यायैश्च तथाऽन्यैश्च शास्त्रैश्च संप्रतीयते ।
 १९१ अकारसंज्ञं त्रिविधं व्यक्षरं च त्रिवैबलम् ॥
 त्रिब्रह्म च त्र्यवस्थानं त्रिकालं त्रिप्रतिष्ठितम् ।
 सत्त्वं रजस्तमयेति गुणास्तैस्त्रिगुणाः स्मृताः ॥
 अकारव्याऽप्युकारश्च मकारव्याऽक्षरं अयम् ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्रिवैबल्य उवाङ्मतः ॥
 अग्निवायुरविभ्यश्च त्रिमात्र इति संज्ञितः ।
 ऋग्यजुश्च तथा साम त्रिब्रह्म इति कीर्तितः ॥

मूर्धुयाःस्वस्यवस्थान इत्कण्ठतालुफास्तथा ।
 तुर्ये प्राणे तथाऽऽदित्ये त्रिषु चैव प्रतिष्ठितः ॥
 मूत्र मर्दय मयिष्यद्य त्रिफालस्नेन चोक्ष्यते ।
 अन्नःप्रजो यज्ञिःप्रजो घनप्रज्ञ उवाहृतः ॥
 गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीय त्रिधात्मकः ।
 घान्तो घोरस्तथा मूढग्निरवस्य इति स्मृतः ॥
 स्त्रीपुंनपुसकं चैव मत् त्रिलिङ्गमिति स्तनम् ।
 त्रिप्रकार विदित्वा तु ॐकार मुख्यते द्विजः ॥
 एकैकाऽत्र भवेन्मात्रा बहुधा सा^१ तु वै पुनः ।
 तासां सर्व बाहमयं तु ओम् प्रोक्तं व्यवस्थितम् ॥
 प्रथमा तस्याऽकारेण बाह् सत्य मूर् ईताशन ।

विष्णुः

स्पृष्टा जाग्रद्वृत्तिर्विज्ञेया योगतत्त्वज्ञे ॥
 ब्रह्माऽन्तरिक्षसञ्ज्ञो मनोरजः भोममंजित उकार ।
 मात्रा स्वप्नचिकल्पा सृष्टिः मन्त्रा द्वितीया स्यात् ॥
 रौद्री मकारसञ्ज्ञा प्राणाख्या तामसी तृतीया स्यात् ।
 संहरति जगत् कृत्स्नं सा सौपुताख्या महानिद्रा ।
 आद्या परा तु सूक्ष्माद्यां तार्याद्ययबाह्वस्याः (?) ।
 सौम्या मकारसंज्ञा विज्ञाता काश्च संबन्धा (?) ।
 अ उ म इति तिस्रो मात्रा मकारश्चाऽर्द्धमाधिका ।
 तिस्रो मात्रा लयं याति अर्धमाधे न संशयः ।
 अर्द्धमात्रा स्वमाधे सा लयं याति निरामये ।
 अकारे पीड्यमाने तु उकार प्रतिपद्यते ।
 उकारे पीड्यमाने तु मकार प्रतिपद्यते ।

मफारे पीड्यमाने तु अर्धमात्रा तदा भवेत् ।
 जिह्वाया पीट्यमानार्या निरात्म्यस्यावा भवत ।
 एकमात्रं द्विमात्रं वा त्रिमात्रं कृत्स्नमेव च ।
 ह्रस्वं दीर्घं तुभं शान्तं शान्तेन मनसोऽभवेत् ।
 समाहितमना भूत्वा तत्त्वध्यानपरायणः ।
 ॐकारं यस्त्वमिध्यायेदाध्यात्मिक इति स्मृतः ।
 यथा वै डाकुना पर्णाः सपूर्णा एव संबन्धाः ।
 एवं सर्वास्तु वै वाचः 'महृण्णा' प्रणवेन तु ।
 कृशाकर्मविपाकैस्तु वासनामिस्तथैव च ।
 अपरामृष्टमेवाह पुरुषं ह्रींश्चर मुनिः ।
 बाध्यस्तस्येश्वरः प्रोक्तो बाचकः प्रणवः स्मृतः ।
 बाचकेन तु विज्ञातो बाध्य एव प्रसीदति ।
 तदर्थं प्रणवो जप्यो व्यातव्यः सततं बुधैः ।
 ईश्वरः पुरुषस्तेनोपासितः संप्रसीदति ।
 यथा हि गावस्सकृन् तिष्ठाम्य
 दृक्कृत्य वात्सामिमुली प्रयानि ।
 ब्रह्माऽपि तद्वत्प्रणवोपहृतं
 वक्तारमागच्छति वाऽङ्गु वक्त्रे ॥
 द्वे ब्रह्मर्णा वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
 शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माऽधिगच्छति ।
 अन्तःशरीरप्रभवमुदानमेरिर्न च यत् ।
 बाहुर्बाह्यं ओष्ठपृष्ठं शब्दपृष्ठं तदुच्यते ।
 शब्दब्रह्म परं ब्रह्म तस्मिन् शीघ्रे यदक्षरम् ।
 तदक्षरं सदा व्यापेयदीर्घोद्योगमात्मनि ॥

१ तर्जनी — ना.

२ निष्ठाङ्गमे ६, ५, ६४

अकारश्चाऽप्युकारश्च मकारो विष्णुरेष च ।
 मात्रार्द्रत्रययोगाच्च प्रणवः पञ्चलक्षणः ।
^१वेदादौ यः स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ।
 तस्य प्रकृतिहीनस्य यः परः स महेश्वरः ।
^२यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
 आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विमेति कुतश्चन ।
^३प्रणवो वनुः शरो आत्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
 अप्रमत्तेन वेदव्य शरवत् तन्मयो भवेत् ।
 स्वदेहमपरां^४ कृत्वा प्राणमेवोत्तरारणिम् ।
 ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं पश्येन्निगूढवत् ।
 कश्चिदाराधनाकामो विष्णोर्मत्तिं करोमि वै ।
 तदाराधनसिद्धयर्थं प्रतिमां व्यञ्जिकां तथा ॥
 घातुवाचांदिपापाणैः कृत्वा भावं निवेशयेत् ।
 भक्त्या भद्रादराभ्यां च तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥
 ॐकारेण सदा आत्मोपासितः सप्रसीदति ।
^५एतदालेखनं श्रेष्ठमेतदालेखनं परम् ।
 एतदालम्ब्य न आत्मा ब्रह्मभूपाय कल्पते ॥
 अष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः ।
 तत्स्योकारः पर नाम तेनाऽऽहृतं प्रसीदति ॥
 तस्मादोमिति पूर्वं तु कृत्वा युञ्जीत तत्परः ।
 जाग्रत्स्वप्नसुप्तानि पदान्येकानि तस्य तु ॥

१ महेश्वराय नमोऽभिपूज्य—१

२ तैत्तिरीयोपनिषद्—२ ४ १

३ मुण्डकोपनिषद्—२ २ ४

४ अयं कृत्वा इति शेषोपनिषद्—१ १४

५ अष्टोपनिषद् २, १० —“एतदालम्ब्य न भगवतस्तत्त्वमसि वाम् । एतदालम्ब्य

बहिःप्रशस्तार्थास्तत्र धनप्रशस्त्रिधा भवेत् ।
 दक्षिणाक्षिमुखे विष्णोर्मनस्यन्तस्तु तेजसः ॥
 आकाशो तु हवि प्राशस्त्रिधा वेदे व्यवस्थितः ।
 स्थूलं वैश्वानरो नित्यं तेजसोऽन्तःप्रवृत्तिमुखः ॥
 आनन्दमुखः तथा प्राशस्त्रिधा भोगं विजानता ।
 स्थूलं तु सर्वतो विश्वं प्रविभक्तं तु तैजसम् ॥
 आनन्दः च तथा प्राशं त्रिधा तृप्तिं विजानतः ।
 त्रिषु धामसु यज्ञोक्तं भोक्ता यत्र प्रकीर्तितः ॥
 उभयं चिन्वते यस्तु स सुखानो न क्षिप्यते ।
 यस्तु शम्भमयोद्धार उच्चार्यः स्थूल एव सः ॥
 अमात्राऽयमुच्चार्यः परं ॐकार उच्यते ।
 तिष्ठः सार्द्धास्तथा मात्राः स शुद्धाति यथाक्रमम् ॥
 परब्रह्म तदेवायुः सात्मानं ब्रह्मचिन्तकाः ।
 यत्पूर्वं तु समुद्दिष्टमौकारेऽग्रे व्यवस्थितम् ॥
 अक्षरैश्च पदैश्चैतवतीतं परमं पदम् ।
 यत्प्राप्य न निवर्तन्ते ॐकारपरमाभिताः ॥
 ममस्तत्र समाधाय शरीरं लिङ्गमात्रकम् ।
 सङ्कल्पाप्यवसायं च अभिमानाक्यमेव च ॥
 चेतमाधिष्ठितं सूक्ष्मं तथा सूक्ष्मैः सहैव ततः ।
 ॐकार पञ्चनालेन हृद्युल्लस्य नियोजयेत् ॥
 परे व्योम्नि अनन्ताख्ये सर्वसङ्कल्पवर्जिते ।
 तस्मिन्तावन्निबोधव्यो मनव्योऽकार एव च ॥
 निर्मलस्तां गतो पावयेत् योग उदाहृतः ।
 मनो पुंस्यात्तथोकारे ॐकारं प्रणवे तथा ॥
 प्रणवं ब्रह्मणि स्थाप्य न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ।

अप्राणो विमलः शुद्धो निदृशान्धो ब्रह्मसञ्चित ॥
 तस्मादुत्पद्यते प्राणः पुनस्तत्रैव लीयते ।
 प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते कश्चित् ॥

^१मनुः

सर्वमात्मनि संपद्येत्सच्चाऽसच्च समाहित ।
 सर्वमात्मनि संपद्यन्नाऽधर्मं कुरुते मन ॥
 आत्मैव देवताः सर्वा सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।
 आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥
 सर्वं संनिवेशयेत् तेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिसम् ।
 पंक्तिदृष्ट्योः पर मेजः स्नेहे योगं च मूर्तिषु ॥
 मनसीन्तुं दिशः श्रोत्रे पादे विष्णुं बले हरम् ।
 बाह्यमग्निं मिश्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥
 प्रशासितारमेतेषां ज्ञानीयाममणोरपि ।
 रुक्मामं स्वप्रर्षागम्य विद्यात्तं पुरुषोत्तमम्^२ ॥
 एतमेके बध्नन्त्यग्निमधुमेके प्रजापतिम् ।
 इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाम्भतम् ॥
 एष सर्वाणि मृतानि पञ्चमिष्याप्य मूर्तिभिः ।
 जन्ममृद्विभ्रतैर्मित्य सत्सारयति चक्रवत् ॥
 एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।
 स सचसमतामेव ब्रह्माऽम्येति सनातनम् ॥

‘कर्मफलसम्बन्धः’ सर्वमात्मनि संपद्येदिति युक्तम् ।
 तत्र विशेषमाह—‘सं संनिवेशयेत् सेवित्विति’ बाह्यमाकाशं
 शरीरगतमवच्छिन्नाकाशेन सहैकत्वेन भावयेत् । एवं चेष्टा

स्पर्शकारणभूतेन वैहिमेन वायुना सह धातुस्य वायोरैक्यम् ।
 अशितपीताश्रपाफहेतुभूतकोष्ठबाधुपतेजोभ्यां सह प्रकृष्ट
 तेजसः आदिस्थावयस्य ऐक्यं शरीराभिरङ्गिः सह पाक्षाना
 मपामैक्यम् । शरीरैश्च कटिनैर्मणिः पार्थिवः सह पाष्पायाः
 पृथिव्या अप्यैक्यम् । मनसा सह चन्द्रस्य ओद्रेण सह
 वशादिशां पादेन्द्रियेण सह चिप्णोः बीर्षेण सह तत्स्यैक्यं
 भावयेत् । एवमाध्यात्मिकभूम्यादिभिः महाऽऽधिभौति
 क्काधिदैविकानामैक्यं भावयित्वा तेषां प्रशासितार ब्रह्मा
 विस्तम्बपपन्तानां व्यवस्थाकारिणां तथा च “तस्याक्षरस्य
 शासनं गार्गी”त्यादि ब्राह्मणं परमाणोरपि सक्ताशात्
 सूक्ष्मतरमभूतत्वात् सुवर्णवत् शुद्धरूप उर्मिपट्टकरहि
 तत्वात् सुपुष्पावस्थाविज्ञानोपमेयस्वरूपं परमात्मानं जानी
 यात् । यावत् सुपुष्पावस्थार्यां प्रत्यक्षमितसुखदुःखत्रिकल्पं
 क्षेत्रज्ञस्वरूपमेवं सर्वदा परमात्मनः । एतं परमात्मानमग्नि
 त्वेनोपासते याज्ञिकाः ।

अन्ये पुनः ‘सर्वत एवाऽऽत्मानो ध्युबरन्मी’ति छद्मत्वा
 भूतेः मन्वाक्यप्रजापतिरूपतपोपासत । अपरे पुनरैश्वर्य
 योगादिन्द्ररूपतपोपासते । केषित् ‘प्राणमुद्गीथमुपासीते’ति
 भूतेः प्राणात्मनममुपासत । अन्ये पुनः परमात्मतपेति ‘एष
 परमात्मा सर्वान् प्राणिनः’ पञ्चमि पृथिव्यादिभिमूतैः
 शरीराभ्यैः परित्यज्य आर्जितकमपि क्षपोत्पत्तिस्थितिबिमाद्यै
 रसङ्गमियोजयन्तीत्यर्थः ।

महामारते

इन्द्रियग्राममक्षिणं मनस्यमिमिषैह्य च ।

ममस्तथैवाऽहंकारे प्रतिव्याप्य नराधिप ॥

अहङ्कार तथा बुद्धौ बुद्धि च प्रकृतावपि ।
 एवं च परिसंख्याय ततो ज्यायेष केचलम् ॥
 विरञ्जसममलं नित्यमनन्तं शुद्धमक्षणम् ।
 तत्स्थूप परम तत्त्वमनेषमजरामरम् ॥
 शाश्वतं चाऽप्ययं वैद्य ईशानं ब्रह्म तत्परम् ।

चिण्णपुराणे

१ आभयश्चेतसो ब्रह्म द्विधा तच्च स्वरूपतः ।
 मूप मूर्तममूर्तं च पर चाऽपरमेष च ॥
 २ अक्षीणेषु समस्तेषु^३ विशेषज्ञानकर्मसु ।
 विश्वमेतत्परं त्वन्यत्रेषमिहं दृशां मृष^४ ।
 प्रत्यस्तमितमेवं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
 यच्चसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसम्मितम्^५ ।
 तच्च चिण्णोः परं रूपमरूपस्याऽऽद्यमक्षयम् ।
 विश्वम्यरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मनः ।
 न तद्योगयुजा शक्यं मूपं चिन्तयितुं यतः ॥
 ततः स्फूर्त्तं हरेरूपं चिन्तयेद्विश्वगोचरम् ।
 द्विरण्यगर्भो भगवान् वासवोऽथ प्रजापतिः ॥
 मरुतो वसवो रुद्रा आस्करास्तारका ब्रह्मा ।
 गन्धर्वपक्षवैत्पाद्याः मकला देवपोनयः ॥
 मनुष्याः पशवः शैलाः समुद्रास्सरिमो द्रुमाः ।

१ ६ ४०

२ ६ ५३

३ समस्तेषु—ना and ग सु—पाठश्च

४ मेरमिहदृशां मृष इति सु पाठ

५ सौमित्रम्—ना—न ; सु—पाठश्च

१ मूढान्यप्यशेषाणि भूतानां पञ्चहेतवः^१ ।
 प्रधानादि विशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकम् ॥
 एकपार्श्वं द्विपार्श्वं च बहुपादमपादपम्^२ ।
 मूर्तमेतत्त्वयो रूपं भावनाश्रितयात्मकम् ॥
 तत्र सूर्यमिवं विश्वं जगदतन्त्राचरम् ।
 परं ब्रह्म स्वल्पस्य विष्णोः शक्तिसमन्वितम् ॥
 ३ एतान्यशेषरूपाणि कृधिनान्यस्य पार्थिव ।
 यतस्तच्छक्तियोगेन युक्तानि नमसा यथा ॥
 द्वितीयं विष्णुरूपस्य योगिष्येयं महामते ।
 नमूर्तं ब्रह्मणो रूपं यत्सदित्युच्यते बुधैः ॥
 समस्तविषयाश्चैते नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ।
 तद्विस्वरूपरूपं वै रूपमन्यदुदेर्मतम्^४ ॥
 समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ।
 देवतिर्यङ्मनुष्याद्यैः चेष्टावन्ति स्वलीलया ॥
 जगतामुपकाराय न सा कमनिमित्तजा ।
 चेष्टा तस्याऽप्रमेयस्य व्यापिन्यविहतात्मिका ॥
 तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य पागजुषा नृप ।
 चिन्त्यमात्मविष्टुद्वयार्थं सर्वकल्मषनाशनम् ॥
 ययाऽग्निद्वयतशिखः कक्षं वहति सानिलः ।
 तथा चित्तस्थिता विष्णुः योगिमां सर्वविम्बिपम् ॥

१ एषमूर्तमिदं इति तु च

२ वै च हेतव इति तु च

३ तत्रैव च for अत्राप्यम्—च and च. अत्राप्यम्—इति तु. च

४ इ. इ.

५ महत् for मयम्—च. and च. ; तु—पठ्य

६ व्यापिन्यविहतात्मिका इति तु. पठ.

तस्मात्समस्तशास्त्रीनामाकारे^१ तत्र चेतसः ।
 कुर्यात् सस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥
 शुभाभयस्य चित्तस्य सर्वगत्य तथाऽऽत्मनः ।
 त्रिभाषभाषनातीतो मुक्तये योगिनां वृष ॥
 अन्ये तु पुरुषस्याद्य चेतसो ये व्यपाभयाः ।
 अशुद्धास्ते समस्तास्तु वेषाद्या कर्मयोनयः ॥
 मूर्ते भगवतो रूपे सर्वापाभयनिस्पृहे ।
 एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं यत्र धारयेत् ॥
 तत्र मूर्तं हरेरूपं तद्विचिन्त्य नराधिप ।
 तच्छ्रूयतामनाधारा धारणा तूपपद्यते^२ ॥
 प्रसन्नचारुबदन पद्मपत्रोपमेक्षणम् ।
 सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटं कनकोम्बसम् ॥
 समकर्णान्तविन्यस्तचारुकुण्डलमूपणम् ।
 कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णं श्रीवत्सांकितयक्षसम् ॥
 बलीधिमङ्गिनाभग्ननामिना ओदरेण च ।
 प्रलंबाष्टसुजं विष्णुमयबाणपि चतुर्भुजम् ॥
 समस्थिनोरुजङ्घ च सुस्तिरांग्रिकराम्भुजम् ।
 चिन्तयेद्ब्रह्मरूपं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥
 किरीटचारुकेयूरकटकादिभिर्मूपितम् ।
 शाङ्खशाङ्खगदाशक्रन्धङ्गाक्षबलयान्वितम् ॥
 चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायाऽऽत्ममानसम् ।
 तावद्यावद्ब्रह्मीमृता तत्रैव रूप धारणा ।
 ब्रह्मस्तिष्ठतोऽन्यथा स्वेच्छया कर्म कुर्यात् ॥

१ आकारे—मु. पाठः

२ उपपद्यते—मा and घ. मु. पा

नाऽपयाति यदा चित्तात् सिद्धां मन्येत तां तदा ।
 ततः शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरङ्गिर्न युष ॥
 चिन्नयेद्गगनद्रूपं प्रशान्तं साक्षसूत्रकम् ।
 सा यदा धारणा तद्रूपवम्प्यानवती तदा ॥
 किरीटकयूरमुक्तेर्मूयणै रदितं स्मरत् ।
 तदेकावपर्वं देव येनसो हि पुनर्धुषः ॥
 कुर्यात्तनोऽवयविनि प्रणिधानपरो भवेत् ।

तथा

सैत्रय उवाच ।

१ मूयणास्त्रकल्पस्थं यथैववसितं जगत् ।
 विभर्ति भगवान् बिष्णुः तन्ममाऽऽकषातुमइति ॥

पराशर उवाच ।

ममस्कृत्वाऽयमेयाय बिष्णवे प्रभविष्णवे ।
 कथयामि यथाकथानं वसिष्ठन ममाऽभवत् ॥
 आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमधुणामलम् ।
 विभत्रिकौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः ॥
 श्रीवत्ससंस्थानधरममन्ते च समाश्रितम् ।
 प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते गदासुरेण माधवे ॥
 भूतादिमिन्द्रियादिं च विधाऽहङ्कारमीश्वरं ।
 विभर्ति शङ्करूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितम् ॥
 बलस्वरूपमव्ययं जवेमाऽन्तरितानिष्ठम् ।
 अक्षस्वरूपं च मनो वसे बिष्णोः करे स्थितम् ॥

पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गवामृतः ।
 सा मृतहेतुसङ्गाना मृतमाला च वै द्विज^१ ॥
 यानीन्द्रियाण्यनेकानि बुद्धिकर्मात्मिकानि वै ।
^२शब्दरूपाण्यशेषाणि तानि घत्ते जनार्दनः ॥
 विभर्ति यथाऽसिबरमव्यक्तोऽप्यन्तनिर्मलम् ।
 विद्यामय तु तद्विज्ञानमविद्याकोशसंस्पृष्टम् ॥
 इत्थं पुमान् प्रधानं च बुध्यद्भ्रममेव च ।
 मृतादीनि हृषीकेशो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥
 विद्याऽविद्ये च मैत्रेय सर्वमेतत् समाभितम् ।
 अक्षमूषणसस्यानस्वरूप रूपवर्जितम् ॥
 विभर्ति मायारूपोऽसौ भ्रमेयसे प्राणिनां हरिः ।
 सविकार प्रधानं च यत्पुर्माश्वाऽसिल जगत् ॥
 विभर्ति पुण्डरीकाक्षस्तदेवं परमेश्वरः ।
^३या विद्या या यथाऽविद्या यत्सत्यं चाऽसमव्ययम् ॥
 तत्सर्वं सर्वमृतेश मैत्रेय मधुसूदने ।

पक्षः

बहिर्मुखाणि सर्वाणि कृत्वा चाऽन्तर्मुखाणि वै ।
 मनसैवेन्द्रियग्रामं स्वात्मना विनियोजयेत् ॥
 सर्वभावविनिर्मुक्तं क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् ।
 एतद्विज्ञानं च योगं च शेषोऽन्गो ग्रन्थविस्तरः ॥
 चतुर्णां सन्निकर्षेण फलं यत्तदशाश्वतम् ।
 द्वयोस्तु सन्निकर्षेण शाश्वतं मुक्तमव्ययम् ॥

१ मृतमाला वै द्विज—म and स

२ क्षेत्ररूपि—मा ; शब्दरूपि—सु पाठ

३ या विद्यायास्तथा विद्या वन्यचाश्वत्थ—यम् इति सु पाठ

यद्वाऽस्ति सर्वलोफस्य तदस्तौति विरुध्यते ।
 कृष्यमान तथाऽन्यस्य हृष्ये नाऽवतिष्ठते ॥
 सुसंवेद्यं हि तद्ब्रह्म कुमारी स्त्री शुभं यथा ।
 अयोगी नैव जानाति जात्यन्धो हि यथाघटम् ॥
 नित्याभ्यसनशीलस्य सुसंवेद्यं हि तद्ब्रह्मेत् ।
 तत्सूक्ष्मत्वावनिर्देह्यं परं ब्रह्म सनातनम् ॥

‘चतुर्णामिति’ आत्ममनोविषयेन्द्रियाणामिति । ‘द्वयोः’
 आत्ममनसोः ।

ब्रह्मपुराणे

दुणेन्द्रियशरीरैश्च भूततन्मात्रजातिभिः ।
 सुखदुःखैरहं मिथ्यमपरावृष्ट एव हि ॥
 विद्रूपो विमलो व्यापी ब्रह्मा भोता च सर्वज्ञः ।
 प्राणा स्पर्शयिता देही तथा रसयिताऽस्मि च ॥
 नित्यं कर्ता न कर्ता च ग्रहीता देहवर्जितः ।
 ऐश्वर्ययोगमेतन्मे स्थितोऽस्म्येकस्त्वनैकधा ॥
 आकाशं यदिव सर्वं व्याप्यमस्याणुजडमम् ।
 आत्मेबाऽहं जगत्सर्वं निष्कलं सकलं हि यत् ॥
 इति भावनया योगी यदा स्यात्सुखहीकृतः ।
 विमुक्तो देहगहनास्तदा स्यात् परमेश्वरः ॥
 शुभेऽशुभे च संक्षीणे वृष्य जीवे च जन्मनाम् ।
 प्रयानि परमात्मानं तद्विष्णोः^१ परमं पदम् ॥
 मोक्षस्य नैव किञ्चित्स्यादन्यथा गमनं कथितम् ।
 स्थानं वा घामं परमं यन्न शक्यन्ति योगिनः ॥

अज्ञानं यन्धमेवस्तु मोक्षो ब्रह्मलयस्तिष्ठति ।
 स्रक्त्वा सर्वशिकल्पास्तु आत्मस्थ निश्चलं मनः ॥
 कृत्वा शान्तो भवेद्योगी दग्धेन्धन इवाञ्जलः ।
 अगाधबुद्धिं पृथिवीं विश्वरेड्गनाकृतिः ॥
 उपगम्य स्वमात्मानं नाशोत्पत्तिष्विजितम् ।
 यस्मिन्काले स्वमात्मानं योगी जानाति केवलम् ॥
 तस्मात्कालात्समारम्य जीबन्मुक्तोऽभिधीयते ।

१ महाभारते

मय्यावेक्ष्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
 भद्रया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥
 ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
 सर्वभ्रगमचिन्त्यं च कूटम्यमचलं ध्रुवम् ॥
 सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
 ते प्राप्नुयन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥
 २ क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तामक्तचेतसाम् ।
 अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवक्त्रिरवाप्यने ॥
 ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि मन्यन्त्य भूतपरा ।
 अनन्येनैव योगेन मां व्यापन्त उपासते ॥
 तेषामहं समुद्धर्ता भूत्पुंसंसारसागरात् ।
 भयामि न शिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥
 मय्येव मन आचत्स्व मयि बुद्धिं निधेयम् ।
 निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥

[मय्यधीन—११ १-१२.

¶ These three lines are missing in the Udaipur Ms but are found in the other two Mss.

अथ चित्तं समाधातुं न दाक्षोपि मयि स्थिरम् ।
 अम्यामयोगेन ननो मामिच्छाऽऽप्नुं घनञ्जय ॥
 अम्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कमपरमो भव ।
 मय्यर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
 अधेनवप्यशक्तोऽसि कतु मयोगमाभितः ।
 मयकमफलस्याग तन कुरु यतात्मवान् ॥
 भयो हि ज्ञानमम्यासाञ्जानाद्विधानं विशिष्यते ।
 प्यानात्कर्मफलस्यागस्त्यागाच्छान्तिर्मिरन्नरम्^१ ॥

माकण्डेयपुराणे

मारभून्मुपासीत ज्ञानं यत्कमसाधनम्^२ ।
 ज्ञानानां बहुना वेदयं योगविप्रवर्धं हि सा ॥
 इह ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तृपिनश्चरेत् ।
 अपि कल्पसहस्रैस्तु^३ न स ज्ञेयमवाप्नुयात् ॥

महामारणे

यस्मिन्वास्मिन्नु विषय यो यो यानि विनिश्चयम् ।
 स तमेवाऽभिजानामि नाऽन्यं भरतसत्तम ॥

१ अम्यामिति धृत्पञ्चपत्रौ. न पुनर्ये न.

२ अम्यामिति—न add # ४१ १८-१९.

३ अहंस्तु—न add न.

अथ योगप्रवृत्तिचिह्नानि

तत्र मार्कण्डेयपुराणे

¹अलौक्यमारोग्यमनिष्ठुरत्वम्
 गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पम् ।
 कान्तिः प्रसावः स्वरसौम्यता च
 योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम् ॥
 अनुराग जनो याति परोक्षे गुणकीर्तनम् ।
 न विम्वयति च सत्त्वानि सिद्धे लक्षणमुत्तमम् ॥
 शीतोष्णाविभिरत्युग्रैर्यस्य वाचा न जायते ।
 न भीतिमेति चाऽन्येभ्यस्तस्य मिदिरुपस्थिता ॥
 प्रवृत्तिलक्षणाभ्याता योगिनो विस्मयात्तथा ।
 विज्ञानं विलयं याति तस्माद्गोप्याः प्रवृत्तयः ॥

षायुपुराणे

²आत्मानं पृथिवीं चैव उबलमीं यदि पश्यति ।
 भूतान्याविशते चैव विन्यात् मिद्विमुपस्थिताम् ॥

अथ योगोपसर्गा

तत्र वेबल

^१[निः]प्रमिमषो निद्राबाधामयानकोत्पत्तिज्ञानपीडा ।
मोगातिशयः कोपनैपुण्यमैश्वर्यविशेषो धर्ममहत्वं
विद्यात्यानानि यशोवीतिरिति योगिनां वशोपसर्गा ।

‘ज्ञानपीडा’ स्मृत्यादिभ्रंशः ।

मार्कण्डेयपुराणे

^२उपसर्गाः प्रवर्तन्ते हृष्टेऽप्यात्मनि योगिनः ।
ये तांस्ते संग्रहयामि समासेन निषोष मे ॥
काम्याः क्रियास्तथा कामान्मातुपानमिवाञ्छति ।
क्रियो वानफलं विद्या मायाः कुर्वन् धर्मं दिनम् ॥
देवत्वममरेक्षात्वं रसायनवयः क्रियाः ।
मरुप्रपतर्ग यज्ञो जलाग्न्याविधाने तथा ॥
मद्रानाणकवानानां फलानि मियमास्तथा ।
तपोपवासपूर्णं च देवनेऽप्या धमानि च ॥
तेभ्यस्तेभ्यश्च कर्मभ्य उपस्पृष्टोऽमिवाञ्छति ।
चित्तमित्थं प्रवर्तन्ते येन योगी निवृत्तयेत् ॥

1 All B1 & read like this. निद्रामिमष is suggested

ब्रह्मसङ्गि मनः कुर्षुमुपसर्गात्प्रमुच्यते ।
 उपसर्गैर्जितैरेमिरुपसर्गास्ततः पुनः ॥
 योगिनः सप्रवर्तन्ते सात्त्वराजसतामसाः ।
 प्रातिमः भावणो देवो अमावर्ती तथा परी ॥
 पश्येते योगिनो योगविधाय कद्रुकोवया ।
 वेदान्तशास्त्रकाव्यात्मविद्याः शिष्टपान्यनेकशः ॥
 प्रतिभान्ति यदस्येति प्रातिमः स तु योगिनः ।
 शब्दार्थानसिलान्वेति शब्द गृह्णाति वैद्य यत् ॥
 योजनानां सहस्रेभ्यः भावणः सोऽभिधीयते ।
 अष्टौ यदा तु हृदयन्ते समन्ताद्देवयोनयः ॥
 उपसर्गं तमप्याहुर्वैद्यमुत्तमवत्पुत्राः ।
 ब्राम्ह्यते यन्निरालम्ब्य मनो दोषेण योगिनः ॥
 समस्ताधारविभ्रंशाद्भ्रमः स परिकीर्तितः ।
 भावर्त इव तोयस्य ज्ञानावर्त्तो यदाऽऽकुलः ॥
 चित्तनाशकृपावर्त्त उपसर्गः स उच्यते ।
 एतैर्नाशितयोगास्तु सकला देवयोनयः ॥
 उपसर्गैर्महाधोरैरावर्तन्ते पुनः पुनः ।
 प्रवृत्त्यालम्ब्यकं शुद्धं योगी तस्मान्मनोमयम् ॥
 चिन्तयेत्परमं ब्रह्म कृत्वा तत्प्रवर्णं मनः ।
 योगयुक्तः सदा योगी लब्धाहारो जिनेन्द्रियः ॥
 सूक्ष्मास्तु धारणाः सप्त भूराद्या मूर्द्धि धारयेत् ।
 धरित्रीं धारयन् योगी तत्सौख्यं प्रतिपद्यते ॥
 आत्मानं मन्यते चोर्षी तद्गन्धं च जहाति सः ।
 तथैवाऽप्यु रसं सूक्ष्मं तद्गन्धं च तेजसि ॥
 स्पर्शं धायौ तथा तद्गन्धिभ्रतस्तस्य धारणा ।

कपोलस्तूकमप्रवृत्तस्य प्राण्य तत्र जहाति च ॥
 मनसा सर्वभूतानां मन आबिधाते यथा ।
 मानसीं धारणां विघ्नन्मनः सौख्यं जहानि च ॥
 एतद्वृद्धिमशेषाणां सत्त्वानामेव योगवित् ।
 परित्यजति संप्राप्य बुद्धिसौख्यमनुत्तमम् ॥
 परित्यजति सूक्ष्माणि सप्त त्वेतानि योगवित् ।
 सम्यग्ब्रह्माय यो तर्क [तत्त्वं ?] तस्यावृत्तिर्न विद्यते ॥
 एतानां धारणानां तु सप्तानां सौख्यमात्मवान् ।
 इह्ना इह्ना ततः सिद्धिं त्यक्त्वा त्यक्त्वा परां भजेत् ॥
 यस्मिन् यस्मिन् कुरुते मृतं रागं महीयत ।
 तस्मिस्तस्मिन् समासक्तिं संप्राप्य स विनश्यति ॥
 तस्माद्विदित्वा सूक्ष्माणि संसक्तानि परं परम् ।
 परित्यजति यो योगी स परं प्राप्नुयात्पदम् ॥
 एतान्येव तु वचाय सप्त सूक्ष्माणि पार्थिव ।
 मृतादीनां विरागोऽत्र सद्भावस्य मुक्तये ॥
 गन्धादिषु समासक्तमित्येतदस्त्रिंशं जगत् ।
 पुनरावृत्तयः मूष स ब्रह्म स न मानुषम् ॥
 सतैव धारणा योगी समतीत्य पविच्छति ।
 तस्मिस्तस्मिन् लभे सूक्ष्मे याति मृते नरेन्द्रे ॥
 देवानामसुराणां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 देहेषु लयमायानि सङ्गं गाऽऽप्नोति च कवित् ॥

'मामुपाः कामाः' सत्त्वावयवः । 'वारफलं' पुत्रादिकं ।
 'विद्या' आध्यात्मिकातिरिक्ताः । 'माया' इन्द्रजाहावि ।

‘कुप्यं’ हेमसूच्यव्यतिरिक्तं कांस्यादि । ‘मरुत्प्रपतनं’
मरुद्गमनम् ।

वायुपुराणे

^१विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि पङ्क्ते च महेश्वरम् ।

प्रधामं विनियोगज्ञः परं ब्रह्माऽधिगच्छति ॥

सर्पज्ञता क्षुप्तिरनावियोधः

मृतन्त्रता निष्कमलुप्तशक्तिः ।

अनन्तशक्तिं च विभुर्विभुजाः

पडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥

नित्यं ब्रह्मपरो युक्त उपसर्गः प्रमुच्यते ।

अथ योगविमूतयः

तत्र देवसः

अणिमा महिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं
बशित्वं यत्र कामावसायित्वं चाऽष्टाविश्वर्यगुणाः । तेषां
मणिमामहिमालघिमात्रयः शारीराः । प्राप्त्यादयः पञ्चैन्नि-
याः । तत्र स्वशरीरत्वमणिमा^१ अणुभावात् सूक्ष्माण्यप्या-
विधाति । शरीरमहत्त्वं महिमा । महत्वात् सर्वशरीराण्या-
वृणोति । शरीराण्युगामित्वं लघिमा । तेनाऽतिदूरस्थानपि
क्षणेनाऽऽसावपति । विश्वविषयावाप्तिः प्राप्तिः । प्राप्त्या
सर्वप्रसन्नवर्शी भवति । यद्येष्ट्यारित्वं प्राकाम्यम् । प्राका-
म्येन सर्वभोगवरानामोति । अप्रतिहतैश्वर्यमीशित्वम् । ईशि-
त्वेन देवतान्यप्यतिरीते । आत्मवश्यता बशित्वम् । बशि-
त्वेनाऽपरिमितायुर्ब्रह्मजजन्मा च भवति । यत्र कामावसा-
यित्वं त्रिविधम्—छायावेशः अवध्यमावेशः अह्वयवेश इति ।
यत् परस्य छायाप्रवेशमात्रेण चित्तं वशीकरोति स छाया-
वेशः । यदुदूरस्थानामपि अनुष्ठानेन चित्ताविष्ठार्मं, सोऽवध्य-
नावेशः । यत्सजीवस्योमिस्ते [१] जीवस्य वा शरीरानुप्रवेशार्मं

[तथा]

विद्वान्ति पराशर्यार्थं ^२योगायोगयलान्विताः ।
 प्रजापतीश्वरीन् देवान् महामृतामि चेश्वराः ॥
 न यमो नान्तकः कुटो न मृत्युर्मामधिक्रमः ।
 ईशते सृपते सर्वे योगस्याऽमितनेजसः ॥
 आत्मानं तु सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ।
 योगं कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं शरेत् ^३ ॥
 प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुःखं तपश्चरेत् ।
 संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यस्तेजोगणानिच ^४ ॥

[याज्ञवल्क्यः]

अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिः इष्टिभोग्यज्ञता तथा ।
 निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् ॥
^५अन्धानां उन्नतां (?) इष्टिर्योगसिद्धेस्तु लक्षणम् ।
 सिद्धे योगे व्यजन् देहममृतत्वाय कल्पते ॥

१ यी शि शेन इ ४४९

२ Ibid परमोद्योगम्

३ Ibid महीश्वरी

४ Ibid वायमि च

५ १ १ १-१ १

६ अर्वाणां उन्नता इति इति शिखराणां

॥ २३ ॥

अथ स्थितप्रज्ञचरितम्

तत्र महाभारते

^१अञ्जुन उवाच ।

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिर्म्यस्य वेशाथ ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत हिम् ॥

भीमगवानुवाच ।

प्रजहति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येषाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तथोच्यते ॥
तुष्टोऽप्यनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
धीतरागभयमोघ स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥
यः सर्वत्रानभिस्तेहस्ततत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाऽभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
यदा सदृशे वाऽर्प कर्मोऽद्धानीय मर्यादाः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
^२या निशा मयमृतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
तस्यां जाग्रति भूतानि मा निशा पश्यतो मुनेः ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे

स शान्तिमामोति न कामकामी ॥

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमान्भरति निस्पृहः ।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामन्तकाशेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥

‘या निशे’त्यादि निशेब निशा ब्रह्मतत्त्वं । तत्र हि सर्वभूतानां दर्शनाभावः । तस्यां जागर्ति तद्ब्रह्मस्वरूपमनुभवति । ‘संयमी’ योगध्यापीत्यर्थः । ‘यस्यां जाग्रति’ विषया सक्तिलक्षणायां निशायामुन्मीलितास्त्राणि भूतानि च यस्यां तस्यां तद्दर्शनबुक्तेर्निरोधादित्यर्थः । ‘अचलप्रतिष्ठमिति’ । अचला प्रतिष्ठा स्थितिर्पस्य तं अचलप्रतिष्ठम् । आपो यथा प्रविशन्ति विक्रियामनापादयन्त्यस्तथा योगिनः चित्तविक्रियामहर्बन्तः कामविषया उपतिष्ठन्ते इत्यर्थः ।

तथा

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥

उवासीनबवासीमो शुणैर्यो न विचाल्यते ।

शुणा वर्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेहते ॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोद्याश्मकाश्रमः ।

तुल्यप्रियाप्रियो वीरः तुल्यनिन्दार्थसंस्तुतिः ॥

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
 सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥
 मा च योऽभ्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
 स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याऽन्ययस्य च ।
 शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिफस्य च ॥

प्रकाशस्य धर्मो ज्ञान । प्रवृत्ती रजमो धर्म । मोहस्तु
 तममो धर्म । 'संप्रवृत्तानि' सुखनिमित्तानीति शेषः ।
 'निवृत्तानि' सुखबुद्ध्यनिमित्तानीति शेष । 'नेहते' न
 चलति ।

तथा

यदा भूतपृथग्भाषमेकस्यमनुपश्यति ।
 तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तथा ॥

[तथा]

२यिद्याविनयमंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्मिनि ।
 शुनि र्वैव श्वपाके च पण्डिता समवर्जिन ॥
 इहैव तैर्जितः सर्गो येषां माम्ये स्थित मनः ।
 निर्दोष हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥
 न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य शाप्रियम् ।
 स्थिरबुद्धिरममृते ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थित ॥
 पाद्यस्पर्जोप्यसृष्टात्मा विन्दत्यात्मनि परमुत्तमम् ।
 स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमभुज ॥

ये हि सस्पर्शजा भोगा दुःस्वप्नयोनय एष ते ।
 आद्यन्मयन्म कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥
 शब्दोर्ताहं यः सोऽयं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।
 कामदोषोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥
 योऽन्नं सुखोऽन्नराराम तथाऽन्नस्योन्निरेष यः ।
 न योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्ममूत्रोऽधिगच्छति ॥
 तन्मन्त्रे ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
 छिन्नद्वेषा यनात्मानं सर्वभूतहिने रताः ॥
 कामदोषविपुक्तानां यतीनां यत्नचेतसाम् ।
 अमिनो ब्रह्मनिर्वाण वसन्ते विदितात्मनाम् ।

[तथा]

सुहृन्मित्राण्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यवधुषु ।
 मायुष्यपि च पापयु ममबुद्धिर्विशिष्यते ॥

[तथा]

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च नपि पश्यति ।
 तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥
 सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
 भवता वनमानोऽपि न योगी नपि वर्तते ॥
 आभाषम्यन सर्वत्र समं पश्यति योऽनुन ।
 मूर्खं वा यदि वा दुर्गं न योगी परमो मनः ॥

‘यदा भूतपृथग्भावमिति भूतानां पृथग्भावमेकस्थं
 प्रलयावस्थायां परमकारणेऽनुपश्यति तदा एव ईशस्मा

त्परमात्मनो विस्तार । “तस्मात्ता एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूतः^१” इति सृष्टिप्रलयविद्रुह्य सपद्यते इत्यर्थः । ‘पण्डिताः
समदर्शिनः’ ब्राह्मणादिषु ब्रह्माऽवस्थितं समदर्शिनो भवन्ति ।
सयमूक्षप्याकाशयन् ब्रह्मरूपमनुगतं पश्यन्तीत्यर्थः ।

२तथा

यहनां जन्मनामन्त्रे ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
यासुदेवः सबमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥
‘सय यासुदेवमि’ निचास्तेषामित्यर्थः ।

३तथा

अरन्त ब्राह्मण कथित् स्वरूपवित्तमनामयम् ।
पमच्छ राजा प्रह्लादो बुद्धिमान् बुद्धिमत्तरम्^४ ॥

[‘प्रह्लाद उवाच ।]

स्वस्य नास्तो मृदुर्वान्तो निर्धिषित्मोज्ञसूयक ।
मुवाच प्रगल्भो मेघार्थी ‘प्राज्ञभरसि पालयत ॥
नैव प्रार्थयसे लाभमानीने नाऽनुजोषमि’^७ ।
नित्यतृप्त इय ब्राह्मन् न किंचिदभिमन्यसे ॥
श्रोमसा त्रियमाणासु प्रजासु विमना इय ।
धर्मकामार्थकार्येषु कृतम्य इय शिष्यसे^८ ॥

१ अतिदीप्तोक्तिः । अमरकम्—१. १

२ भगवद्गीता— ११

३ महाभारत अष्टादश— १०. १. १

४ प्रज्ञमयम्—सु. भा. (पुस्तक-)

५ (ग. १. २३. ३३)

६ बुद्धिमान् लोह—सु. भा.

७ अमरकम्—सु. भा.

८ अमरकम्—सु. भा.

नाञ्जुतिष्ठसि चर्मायीं न कामं वाञ्जुषर्त्तसे ।
 इन्द्रियार्थाननाहत्य मुक्तश्चरसि माक्षिषत् ॥
 का नु प्रज्ञा मुने वाऽपि वृत्तिषा का नु ते मुने ! ।
 क्षिप्रमाचक्ष्व मे ब्रह्मण मेयो यविह मन्यसे ॥

[^१मील्य उवाच ।]

अनुयुक्तः स मेधावी लोकधर्मविधानवित् ।
 उवाच शुक्लया वाचा प्रह्लादमनपार्यया ॥
 पश्यन् प्रह्लाद भूतानामुत्पत्तिमभिमित्ततः ।
 हासं ^२हृदि विनाशं च न प्रहृष्ये न च व्यये ॥

[^३तथा]

दिवि सञ्चरमाणानि ह्रस्वानि च महान्ति च ।
 व्योतीष्यपि यथाकालं पतमानानि लक्षये ॥
 इति भूतानि संपश्यन् अनुपत्तानि सृत्पुना ।
 सर्वं सामान्यतो विद्वान् कृतकृत्यः सुखं स्वये ॥
 सुमहान्तमपि प्रासं ग्रसे कर्ष्यं यदृच्छया ।
 शप पुनरमुत्थामो विषसानि बहून्यपि ॥
 आशयन्त्यपि मामक्षं पुनर्बहुशुणं बहु ।
 पुनरल्पं पुनस्तोत्रं पुनर्नैवोपपद्यते ॥
 कणं कवाचित् आदामि पिण्याक्रमपि च ग्रसे ।
 भक्षये शाक्षिर्मांसानि भक्ष्यांश्चोवायचान् बहून् ॥
 शपे कवाचित् पर्यङ्गे भूमावपि पुनः शपे ।
 प्रासादे वाऽपि शय्या मे कवाचिदुपपद्यते ॥

1 Omitted in text

2 हृदिनिगद्य—वा and हृ. वा

3 महाभारत शांतिपर्व १०० १०-१५.

धारयामि च श्रीराणि शाणक्षौमाजिनानि च ।
 महार्हाण्यथ वासामि धारयाम्यहमेव च^१ ॥
 न मन्निपतिन धर्म्यमुपभोग यदृच्छया ।
 प्रत्याचक्षे न चाऽप्येनमनुरुन्धे सुबुद्धिभम् ॥
 अचलमनिघनं शिखं विशोकं
 शुचिमनुल धिदुपां मत्ते निषिष्टम् ।
 अनमिमलमसेचिनं च मूर्ध्नि
 धृतमिदमाजगर शुचिभरामि ॥
 अचलिनमनिरञ्जुतः स्वधर्मात्
 परिमिनसंसरण परापद्यग^२ ।
 विगतमयकपायन्नेममोहो
 धृतमिदमाजगर शुचिभरामि ॥
 अनियतफलमोज्यमक्ष्यपेयं
 विधिपरिणामविभक्तदशाकालम् ।
 हृदयसुखमसेचिनं कदर्यैः
 धृतमिदमाजगर शुचिभरामि ॥
 इदमिदमिति तृष्णयाऽमिमूर्तं
 जनमनयाप्तधन विपीदमानम् ।
 निपुणमनुनिशाम्य तत्त्वबुद्ध्या
 धृतमिदमाजगर शुचिभरामि ॥
 षट्पुषिधमनुदृष्ट्य चाऽप्येहेनो
 गृहणमिहाऽऽपमनायमाश्रयन्मम् ।
 उपनामगिरात्मयान् प्रणान्तो
 धृतमिदमाजगर शुचिभरामि ॥

सुम्भमसुम्भमसाममर्थसामं
 रतिमरतिं मरणं च जीविन च ।
 विविनियतमवेक्ष्य तत्त्वतोऽहं
 ब्रतमिवमाजगर शुचिश्चरामि ॥
 अपगतभयरागमोहवर्षो
 भूतिमतिबुद्धिसमन्वितः प्रणान्तः ।
 उपगतफलमोगिनो निशाम्य
 ब्रतमिवमाजगर शुचिश्चरामि ॥
 अमियतदायनासनप्रकृष्टा
 यमनियमब्रतशौचसंन्ययुक्तः ।
 अपगतफलसंनयः प्रहृष्टो
 ब्रतमिवमाजगरं शुचिश्चरामि ॥
 अपगतमसुस्वार्पणीहर्षः
 उपगतबुद्धिरवेक्ष्य चाऽऽत्मसंस्थाः ।
 दृष्टितममियतं मनो नियन्तुं
 ब्रतमिवमाजगर शुचिश्चरामि ॥
 न हृदयमनुरुध्यते मनो वा
 म्रियसुम्भबुद्धिमताममिषाणां च ।
 तबुभयमपि छक्ष्यश्लिषाऽहं
 ब्रतमिवमाजगरं शुचिश्चरामि ॥
 बहुकथितमिदं हि बुद्धिमतिः
 कविमिरतिप्रपद्यन्तिरात्मकीर्तिम् ।
 इवमिदमिति तच्च तच्च हन्त
 स्वपरमतेर्गहनं प्रतर्कयन्ति ॥

तद्विदमनुनिशम्य विप्रपात
 पृथगमिपन्नमिहाऽपुधैर्मनुष्यैः ।
 अनघसितमनन्तवोपपार
 ह्यपु विहरामि विनीतवोपतृप्यः ॥

[^१भीष्म उवाच ।]

अजगरचरितघ्नत महात्मा
 य इह नरोऽनुचरेद्विनीतरागः ।
 अपगतमयमन्युलोभमोहः
 स मल्लु सुखी विहरेदिमं विहारम् ॥

^२तथा

युधिष्ठिर उवाच ।

किंशील किंसमाचार किंपिचः किंपराक्रमः ।
 प्राप्नोति ब्रह्मणस्स्यान यत्पर प्रकृतेर्भुवम् ॥

भीष्म उवाच ।

मोक्षधर्मेण नियतो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।
 प्राप्नोति ब्रह्मणः स्यान् यत्पर प्रकृतेर्भुवम् ॥
 अत्राऽप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 जैगीपयस्य सबाधमसितस्य च भारत^३ ॥
 जैगीपयस्य महाप्राज्ञ धर्माणामागतागमम् ।
 अकुद्वधन्तमहृष्यन्तमसितो देवलोऽप्रवीत् ॥

1 Omitted in the text

2 महाभारत अष्टमस्कन्ध—११६, १-२६

3 The following *śloka* occurs immediately after भारत in the Humbhakonam edition of the *Mahabharata* —

महादेवान्तरे कृता देव्याधैरान्तरे तथा ।

वपान्तरानु यन्निद्रावर्ध पाप्मायनम् ॥

देवस्य उवाच ।

न प्रीयसे बन्धमानो निम्बमानो न
का ते प्रज्ञा कुमदीषा किं ते तत्त्वाः

मीप्य उवाच ।

इति तेनाऽऽनुयुक्तस्तुवाच स महातपाः ।
महद्वाक्यमसन्निबन्धं पुष्कलार्थपरं शुचि ॥

जैगीषय्य उवाच ।

या गतिर्या परा मित्रा या शक्तिः^१ ।
तामहं संप्रवक्ष्यामि यस्यां वृष्णसि वै द्विज
निन्वत्सु न समा कित्थं प्रज्ञसत्सु न देवस्य
निहनुवन्ति न ये तेषां समर्थं सुकृतं न यत्
उक्ताम् न विवक्षन्ति वस्तारमहिते हितम् ।
प्रतिहन्तु न नेच्छन्ति हन्तारं न मनीषिणः
नाऽप्राप्ताभ्यनुशोचन्ति प्राप्तकालमपि कुर्वन्ति
न चाऽपीतानि शोचन्ति नैतामि प्रतिजान्ते
संप्राप्ताभ्यां न पूज्याभ्यां कामाचर्येण देवस्य ॥
यथोपपत्तिं कुर्वन्ति शक्तिमन्तो वृत्तमस्ताः
पक्षविद्या महाप्रज्ञाः शितकोषा जितेन्द्रिया
मनसा कर्मणा वाचा नाऽपराध्यन्ति कर्हिर्हि
जनीर्षयो न चाऽभ्योम्यं विद्मिषन्ति कदापि
य न जातूपनयन्ते वीराः परसचक्षिणि ।
निम्बाज्जहासे मात्सर्यं न वदन्ति परस्य न ॥

1 Not found in B. MS.

2 कति — B. MS.

न च निन्दाप्रशंसाभ्यां विक्रियन्ते कदाचन ।
 सर्वतश्च प्रशान्ता ये सर्वमूलहिते रताः ॥
 न कुप्यन्ति न हृष्यन्ति नाऽपराध्यन्ति कस्यचित् ।
 विमुच्य हृष्यग्रन्थिं संक्रमन्ते यथासुखम् ॥
 येषां न धान्यवास्तसन्ति येऽन्येषां च न धान्यवाः ।
 अमित्राश्च न सन्त्येषां ये चाऽमित्रा न कस्यचित् ॥
 य एव कुर्वन्ति मर्त्याः सुखं जीवन्ति सर्वदा ।
 धर्ममेवाऽनुगृह्यन्ते धर्मज्ञा द्विजसत्तमाः ॥
 ये अतो विष्णुता मार्गसे हृष्यस्युद्विजन्ति च ।
 आस्थितस्तमहं मार्गमसूयिष्यामि तत्कथम् ॥
 निन्द्यमानः प्रशस्तो वा हृष्येयं केन हेतुना ।
 यद्यदिच्छन्ति तत्तस्मादविगच्छन्ति मानवाः ॥
 न मे निन्दा प्रशंसाभ्यां ह्रासद्वन्द्वी भविष्यतः ।
 अमृतस्येव संतुष्येदधमानस्य तत्त्वचित् ॥
 विपत्त्योद्विजेन्नित्यं सम्मानस्य विषक्षणाः ।
 अवज्ञात सुखं शेते इह चामुञ्च बोधयोः ॥
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो योऽब्रमन्ता न बुध्यते ।
 परां गर्ति च ये केचित् प्रार्थयन्ति मनीषिणः ॥
^१एतद्ब्रह्म समाश्रित्य सुखमेषन्ति ते जनाः ।
 सर्वतश्च समाह्वय जलून् सर्वान् जितेन्द्रियः ॥
 प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्बुधम् ।
 नाऽस्य वृथा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
 पदमन्ववरोहन्ति प्राप्तस्य परमां गतिम् ॥

१. अथर्ववेदपुराणे

इति श्रुत्वा उवाच ।

दुःखापहारमयैव करोमि तव
सत्यं ब्रूहि किमर्थं ते दुःखं

[अथ उवाच ।]

१ कस्य त्वं कस्य वा दुःखं तत्पत्नीये
२ अङ्गानीयामि देहस्य सर्वाङ्गानि च
इत्युक्तमिदमवासात् स राजा तेन
त्रिष्विधस्याऽपि दुःखस्य
न विवृण्वत् पितर राजा पुत्रपुत्रपुत्रपुत्रादीन्
आत्मानमात्मनो वीरः
३ नाऽऽहमुर्षी न सलिलं न स्योतिरपि च
नाऽऽकाशं किमु ज्ञातीरं न मेऽहं
तथा च ४ ममनालये विलेपेभ्योऽपहृण्वती ५

1 १४ -४

2 Not found in the manuscript.

3 Not found in printed edition

4 A. S. B. Ms. G. 1064 begins here.

5 The following lines, found in the printed
are omitted here —

मृत्युविरिचयं यदि पश्येद्विचयं दुःखदुःखम् ।
यदि मृत्युं यत् किं कस्य च मृत्युविरिचयं किं यदि ॥
मृत्युविरिचयं मृत्युविरिचयं मृत्युविरिचयं ॥

6 A. S. B. begins for अथा; तत्पत्नीयेभ्यो—य; उवाच

7 The following lines are omitted here

तत्पत्नीयेभ्यो विलेपेभ्यो विलेपेभ्यो विलेपेभ्यो ॥
तत्पत्नीयेभ्यो विलेपेभ्यो विलेपेभ्यो विलेपेभ्यो ॥

पिण्डपुराणे^१

शिषिकायां स्थित चेव अपुस्त्वदुपलक्षितम् ।
 तत्र त्वमहमप्यत्र प्रोच्यते चेवमन्यथा ॥
 अहं त्वं च तथाऽन्ये च^१ मृतैरुत्थामहे वयम् ।
 गुणप्रवाहपतितो मृतवर्गेऽपि याव्ययम् ॥
 कर्मवश्या गुणाभ्येते सत्पाथाः पृथिवीपते ।
 अथियासंभितं^२ कर्म तथाऽशेषेषु जन्तुषु ॥
 आत्मा शुद्धोऽक्षरः शान्तो निर्गुण प्रकृते परः ।
 प्रबुद्धधुपचयौ नास्त्य एकस्याऽसिद्धजन्तुषु ॥
 यदा मोपचयस्तस्य न चैवाऽपचयो नृप ।
 तदा पीवानसीतीत्य कथा युक्त्वा त्वयेरितम् ॥
 मूपादजङ्घाफट्फूरुजठरादिषु मस्थिते ।
 शिषिकेयं यदा स्कन्धे तदा^३ भायसमस्त्यया ॥
 तथाऽन्यजन्तुमिर्मृष शिषिकोत्था न केवलम् ।
 शैलद्रुमगृहस्थोऽपि^४ पृथिवीसम्बोऽपि वा ॥
 यदा पुंसः पृथग्भावः कारणी प्राकृतैरूप ।
 मोहव्यस्तु तथाऽऽयासः कनरो नृपते मया ॥
 यद्व्या शिषिका चेयं तद्व्यो मृतसमग्रः ।
 भावतो मेऽम्बिलस्यास्त्य ममत्येनोपवृत्तः ॥

पराशर उवाच ।

एवमुक्त्वाऽभयन्मौनी स बहन् शिषिकां द्विजः ।
 सोऽपि राजाऽयतीर्योर्ग्या तत्पाथौ जगृहे त्वरन् ॥

१ च for च—A S B

२ मथितं च for मथितं च—A S B मथितं च वा

३ भायसमस्त्यया for भायसमस्त्यया—भा न and \ S B

४ पृथगेऽपि for पृथिवीपि—A S B

राजोवाच ।

‘मो’ मो विसृज्य शिथिलां बलायं दुर्बं
कृप्यतां को भवान्मम भ्रातृणां कथयति
यो भवान् यन्निमित्तं च
तत्सर्वं कृप्यतां विदुर्ममं दुर्बलं

ब्राह्मण उवाच ।

भूयतां सोऽहमित्येतद्वक्तुं विधिः
उपभोगनिमित्तं च सर्वत्राऽऽत्मनश्चिन्तितम् ।
सुखं तु सोपभोगी तु तौ देहाद्व्यवस्यते ।
वर्मावमोद्विषौ भोक्तुं जन्तुर्वैहासिकमिति ॥
सर्वस्यैव हि भूपात जन्तोः सर्वत्र कर्मणः ॥
वर्मावमौ यतस्तस्मात् कारणं दृष्टव्यम्

राजोवाच ।

वर्मावमौ न सन्नेहः सर्वकार्येषु कारणम् ।
उपभोगनिमित्तं च देहदेवान्तरात्मनः ॥
यदेतद्व्यवस्यतां प्रोक्तं सोऽहमित्येतद्व्यवस्यताम् ।
वक्तुं न शक्यते श्रोतुं तन्ममेच्छां प्रवर्तते ॥
योऽस्ति सोऽहमिति ब्रह्मन् कर्म वक्तुं न
आत्मन्येव न बोधाय शब्दोऽहमिति चो

ब्राह्मण उवाच ।

शब्दोऽहमिति बोधाय नाऽऽत्मन्येव त्वेव

1 अथर्वण for अथर्वण—A S II

2 त्वम् for त्वम्—A S B च and व.

अनात्मन्यात्मविज्ञानं शब्दो^१ वा भ्रान्तिलक्षणः ॥

जिह्वा ब्रवीत्यहमिति वन्तोष्ठौ तालुकं नृप ।

एतेनाऽहं यत् सर्वं वारूनिष्पादनहेतवः ॥

किं हेतुमिर्वदस्येपा वागेवाऽहमिति स्वयम् ।

तयाऽपि वारूनाहमेतद्वस्तुमिस्थ न युज्यते ॥

पिण्डः पृथग्यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षण ।

ततोऽहमिति कुर्वीता संज्ञां राजन् करोम्यहम् ॥

यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम ।

तदेशोऽहमयं^२ वाऽन्यो वस्तुमेवमपीक्यते ॥

यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः ।

तदा हि को भवान्कोऽहमित्येतद्विफलं वचः ॥

त्वं राजा शिबिका चेय वय वारूनाः^३ पुरःसराः ।

अयं च भवतो लोको न सदेतदुपोच्यते ॥

वृक्षादारु मत्तमेय शिबिका त्ववधिष्ठिता ।

ए वृक्षसज्जा याता स्याद्दारुसंज्ञाऽप्यथा^४ नृप ॥

वृक्षारूढो महाराजो नायं भवति ते जगः ।

न च वारूणि तिष्ठन्मं^५ ब्रवीति शिबिकागतम् ॥

शिबिका दारुमह्नातो रचनास्थितिसंस्थित ।

अन्विष्यतां नृपमेष्ट तद्वेदे शिबिका त्वया ॥

एवं छत्रशालाफानां पृथग्भाषो विमृश्यताम् ।

ए याम् छत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि ॥

१ शब्दावाभ्रान्तिलक्षण — १ ५ ॥

२ तदशोऽस्मत्त वन्तो — १ ५ ॥

३ वडा for वारू — १ ५ ॥

४ वा मया — ५

५ वारूणि तिष्ठन्मं — १ ५ ॥

६ अन्विष्यतां — १ ५ ॥

१ पुमांश्च गौरजो षाजी कुल्लरो विहगस्तथः ।
 देहेषु लोके संज्ञेयं विज्ञेया कर्महेतुषु ॥
 पुमान् वधो न नरो न पशुर्न च पावपः ।
 धर्तराकृतिमेवास्तु मूपैने कर्मयोगयः ॥
 यस्तु राजेति यल्लोके यच्च राजमदात्मकम् ।
 तथाऽन्यच्च मूपेत्थं तच्च सत्संस्कारमात्मकम् ॥
 यत्तु कात्मान्नरेणाऽपि नाऽन्यसंज्ञामुपैति वै ।
 परिणामादिसंभूते तद्वस्तु मूप तच्च किम् ॥
 त्वं राजा सर्वलोकस्य पितुः पुत्रो रिपोरिपुः ।
 पत्न्याः पतिः पिता सूनोः क त्वां मूप यदाम्यहम् ॥
 त्व किमेतच्छिर किन्तु शिरस्तच्च ततोवरम् ।
 किन्तु पादादिक त्वं वै न वैतत् किं महीपते ॥
 ममस्तावयवेभ्यस्त्व वृधग्मनो व्यवस्थितः ।
 कोऽह त्वं चेति निपुणो मृत्वा विन्नय पार्थिव ॥
 एव व्यवस्थितोऽन्यत्वे मयाऽहमिति भावितम् ।
 वृथकरणनिष्पाद्य शक्यते मूप ते कथम् ॥

'तदुपलक्षितस्त्वयात्मनाऽहं त्वया गृहीतः' । तत्र त्व
 मिति' । तत्र त्वमहमन्नेत्यन्यथोच्यते । यतो नावयोर्बाध्य-
 बाधकभावोऽस्तीति भावः । 'गुणप्रवाहः' गुणपरिणाम
 मोनः । 'छुद्रः' केवलो बस्त्वन्तरसंसर्गशून्योऽसंशीत्यर्थः ।
 'अक्षरो'ऽधिनाशी । 'शान्तो' रागद्वेषरहितः । 'निर्गुणो'
 गुणातीतः । 'प्रकृतेः परः' अचेतनावस्थामवलक्षणः । 'मृपा
 छेत्त्यादि' । यद्यप्येन प्रियमाणे भावे परस्याऽपि भारो भवेत्,

तथा मनुपलक्षितस्कन्धाभिते भर्त्सये तवाऽपि भारः^१
 स्यादिति भावः । तथाऽन्यजन्तुमिभारः सम इत्यन्वयः । न
 केवलं शिबिकोत्थ भारः समः । किन्तु शीलभारोऽपि समः ।
 'जात्मः' असमीक्ष्यकारी^२ यस्मिन्मित्रमित्यागमनहेतुविषयः ।
 'किमागमनकारणमिति' उद्देश्यप्रश्नः । 'शब्दोऽहमि'ति
 दोषायेत्यादि । 'अहमि'ति शब्दोऽयमात्मनि स्वप्रयोक्तारि
 वर्त्तमानो न दोषाय भवति । किन्तु अनात्मन्यात्मविज्ञान
 घ्नमः । तथाऽऽत्मशब्दस्याऽप्यनात्मनि प्रयोगो भ्रान्तिलक्षण
 इत्यर्थः । 'एते जिह्वावयः' शब्दामिव्यक्तिहेतवो नाऽह
 कर्तृकत्वादशरीरत्वात् (?) अशरीरत्वाद्याऽहमिति शब्द
 विज्ञानयोरन्यवानयनमित्यर्थः ।

तथा

परमार्थस्तु मूपाल संक्षेपात् भूयतां मम ।
 एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः ॥
 जन्मबुद्ध्याविरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः ।
 परज्ञानमयोऽसङ्गिः नामजात्यादिभिर्विभुः ॥
 न योगवास युक्तोऽमृतेष्वपार्थिव योऽप्यते ।
 तस्याऽऽत्मपरदेहेषु सतोऽप्येकतमं हि तत् ॥
 विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्रुतगोऽतत्त्वदर्शिनः ।
 वेपुरन्ध्रविमेदश्च यथा पङ्खादिसंज्ञितः ॥
 अमेदव्यापिमो^४ वायोस्तथा तस्य महात्मन ।

१ भाव इति उच्यतेपुनराहृतत्वात्

२ अस्मीलपाठी

३ १ १४ २८

४ अमेदव्यापिमो—A S. B

तथा

१धृतो मृपशार्कुल यद्वीतमुमुणा पुरा ।
 प्रतिपोष जनयता निदाघस्य महात्मनः ॥
 ऋमुर्नामा भवत्पुत्रो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 विज्ञाततत्त्वमद्भाषो निसर्गदेव भूपते ॥
 मस्य शिष्यो निदाघोऽमृतपुलस्त्यतनयः पुरा ।
 प्रादादशेषविज्ञानं स तस्मै परया मुखा ॥
 भवाप्तज्ञानतत्त्वस्य न तस्याऽङ्गीतवासना ।
 स ऋमुस्तर्कयामास निदाघस्य नरेश्वरः ॥
 देविकायास्तटे वीर मगर नाम वै पुरम् ।
 समुद्रमतिरम्यं च पुलस्त्येन निषेधितम् ॥
 रम्योपवनपर्यन्ते स तस्मिन् पार्थिवोत्तम ।
 निदाघनामा योगज्ञ ऋमुशिष्योऽवसत्पुरा ॥
 दिप्यवर्षमदृष्टुं समतीतेऽस्य तत्पुरम् ।
 जगाम स ऋमुः शिष्यं निदाघमवलोककः ॥
 स तस्य वैश्वदधान्ने द्वारालोकनगोचरः ।
 स्थितस्तन गृहीतार्थो निजवेदम प्रवेष्टितः ॥
 प्रक्षालिताङ्घ्रिपद्मं च कृतामनपरिग्रहम् ।
 उवाच स त्रिजभ्रष्टो मुञ्चयतामिति सादरम् ॥

ऋमुदयाय ।

भो विप्रयय मोक्षार्थं यदत्र भवनो गृहे ।
 तत्कल्पयतां पदलेपु म प्रीति सतत मम ॥

निवाय उवाच ।

सक्तु^१ यावद्व्याध्यानामपूपाना च मे गृहे ।

पत्रोचते द्विजभेष्ट तद्भक्षय यच्छ्रिया ॥

मामुरुवाच ।

कदलानि द्विजैतानि मिष्टमन्नं प्रयच्छ मे ।

संयायपायसादीनि द्राक्षाफाणितबन्नि च ॥

निवाय उवाच ।

हे हे शालिनि मग्नेहे यत्किञ्चिदतिशोभनम् ।

भक्ष्योपसाधनं मिष्टं तेनाऽस्याऽन्नं प्रसाधय^२ ॥

इत्युक्ता तेन सा पत्नी मिष्टमन्नं द्विजस्य तत्^३ ।

प्रसाधितवती तस्य भर्तुर्वचनगौरवात् ॥

न मुक्तवन्तमिच्छातो मिष्टमन्नं महाभुमिम् ।

निवायः प्राह भूपालं प्रभयाचनतः स्थित ॥

अपि ते परमा तृप्तिरूपमा तुष्टिरेव च ।

अपि ते मानसं स्वस्यमाहारेण कृतं द्विज ॥

फनिषासो भवान्विप्र क वा गन्तुं समुद्यतः ।

आगम्यते वा भवता यतस्तत्र द्विजोप्यताम् ॥

मामुरुवाच ।

क्षुधस्य तस्य मुक्ताक्षे^४ तृप्तिर्वाच्येण जायत ।

न मे क्षुधाऽभवत्तृप्तिः फस्मान्मां द्विजं पृच्छामि ॥

१ सक्तु—A S B

२ प्रसाधय for प्रसाधन—A S B

३ तत् for तत्—A S B

४ मुक्ताक्ष—A S B makes a better reading

तथा

१भूयतां वृषभार्जुन पशूनिपुत्राणां पुत्रं
 प्रतिबोधं जनयता निदाघस्य महात्मना
 चतुर्नामा मयापुत्रो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥
 विज्ञानतत्त्वमूलावो निस्तण्डिलं रूपते ॥
 तस्य शिष्यो निदाघोऽवृत्तुल्लसत्तन्वचः पुत्रं
 प्रादाददोषविज्ञानं स तस्मै परधा सुधा ॥
 अथातज्ज्ञानतत्त्वस्य न तस्याऽशीतवास्तवा ।
 स कातुस्तर्कयामास निदाघस्य वरेन्दरः ॥
 देविकायास्तटे वीर नगरं नाम वै पुरम् ।
 स बहुमतिरस्यं च पुत्रस्येन निवेदितम् ॥
 रम्योपवनपर्यन्ते स तस्मिन् पार्श्वोत्तम ।
 निदाघनामा योगज्ञानशुशिष्योऽमस्तपुरम् ॥
 दिव्यवर्षसङ्घातं तु भवतीति तस्य तत्पुरम् ।
 अगाम स कातुः शिष्यं निदाघमवलोच्य ॥
 स तस्य वैश्वदेवान् द्वारातोऽप्यपोषरे ।
 स्थितस्तेन शरीणार्धो निजवेद्यं प्रवेदितः ॥
 प्रक्षालिनाङ्घ्रिपद्मं च कृणालनपरिवहम् ।
 उवाच स द्विजश्रेष्ठो तुङ्गनामिति साधर्यं
 चतुस्त्रयम् ।

भो विप्रवर्षं योक्तव्यं यद्यत्र अवनो वृद्धे ।
 न त्वद्व्यक्तां कवचेषु नः प्रीतिः सन्तर्प्यते

निदाघ उवाच ।

सक्तु^१ यावदवाद्यानामपूपाना च मे गृहे ।
यत्रोचते द्विजभेष्ट तद्भक्षय यथेच्छया ॥

समुखाच ।

कवन्नामि द्विजैतानि मिष्टमन्नं प्रयच्छ मे ।
संयावपायसादीनि ब्राह्माणाणितवन्ति च ॥

निदाघ उवाच ।

हे हे शालिनि मग्नेहे यत्किञ्चिदतिशोभनम् ।
भक्ष्योपमाघन मिष्टं तेनाऽस्याञ्जं प्रसाधय^२ ॥
इत्युक्ता तेन सा पत्नी मिष्टमन्नं द्विजस्य तत्^३ ।
प्रसाधितवती तस्य भर्तुर्वचनगौरवात् ॥
त मुक्तवन्तमिच्छातो मिष्टमन्नं महामुनिम् ।
निदाघ ग्राह भूपात्रं प्रभयावनतः स्थित ॥
अपि ते परमा तृप्तिरूपज्ञा तुष्टिरेव च ।
अपि ते मानसं भक्ष्यमाहारेण कूर्णं द्विज ॥
कमिषासो भवान्निग्रं क वा गन्तुं समुच्यतः ।
आगम्यते वा भवता यतस्तच्च द्विजोप्यताम् ॥

समुखाच ।

क्षुण्डस्य तस्य मुक्ताक्षे^४ तृप्तिर्ब्राह्मण जायत ।
न मे क्षुणाऽभयतृप्तिः कस्मान्मां द्विज पृच्छसि ॥

१ वाच्यशब्दाना—A S B

२ प्रमथय for प्रमथय—A S B

३ यत् for यत्—A S B

४ मुक्ताक्षे—A S B makes better reading

बहिना पार्थिवे चातौ क्षणिते
 मयकम्यसि^१ च क्षीणे वृत्ता
 सुप्तृणो देहवर्माण्ये न ममैति क्लृप्ते
 ततः सुत्संभवाभावात्पुतिरस्त्येष
 मनसः सुत्सता तुष्टिभिस्तर्जो न मे
 वेतसो ये तु^२ तत्त्वम पुमानेभिर्न
 क निवासस्तवेत्युक्तं क मन्ताऽसि
 कुतः काऽऽगम्यते क्षत्र मितवेऽपि
 पुमान् सर्वगतो ज्ञापी वाक्कास्त्यवर्ष
 कुतः कुत्र क मन्ताऽसि ते
 ताऽहं मन्ता न वाऽऽगन्ता^३
 त्वं वाऽग्ये च न च त्वं तं
 मिहानमिहमित्येषा मिहाना मे कुता तत्
 किं वक्षसीति तत्राऽपि भूयता
 किमन्वाहयथा मिहं सुहृतोऽहं द्विजोत्तम ।^४
 मिहमेव यथाऽमिहं नरेवोद्देयकारणम् ॥
 अयुहं जायते युहं युह्यादुद्दिश्यते जनः ।
 जादिसप्यावमानेषु किमहं वक्षिणकारणम् ॥
 युग्मये हि युहं यद्वन्वृथा क्लृप्तं स्त्विहं नयेत्
 पार्थिवोऽयं यदा देहः पार्थिवः परमाधुनिः
 यवणोद्भवस्तुहादि वर्त तैलं ययो वधि ।
 कुतः क्लृप्तमीमि तथा पार्थिवः परमाजयः ।

१ मयकम्यसि for मयकम्यसि—A S B.

२ क्लृप्ते for क्लृप्ते—A S B.

३ मयकम्यसि for मयकम्यसि—A S B.

४ त्वं तं for न च त्वं तं—A S B.

तदेतद्भयता ज्ञात्वा मिष्टाऽमिष्टविचारि यत् ।
 तन्मना समतालम्बी कार्यं साम्यं हि मुक्तये ॥
 इत्याकर्ण्य बभूवस्तस्य परमार्थान्वितं नृप ॥
 प्रणिपत्य महाभागो निदाघो बाष्पमग्न्यर्षीत् ।
 प्रसीद मद्वितार्थाय कथ्यतां कस्तम्भमागतः ॥
 मष्टो मोहस्तस्माकर्ण्य बभूवस्येतानि वै द्विज ।

ऋशुरुवाच ।

ऋशुरस्मि तवाऽऽचार्यः प्रज्ञादानाय ते द्विज ।
 इहाऽऽगतोऽहं यास्यामि परमार्थस्तथोदितः ॥
 एकमेवमिदं ब्रह्मममेदि सफलं जगत् ।
 वासुदेवमिधानस्य स्वरूपं परमात्मनः ॥
 नपेत्युक्तो निदाघेन प्रणिपातपुरस्सरम् ।
 पूजितः परया भक्त्या इच्छातः प्रपयौ ऋशुः ॥
^१पुनर्बर्षसहस्रे तु समतीते नरेश्वर ।
 निदाघज्ञानदानाय तदेव नगरं ययौ ॥
 नगरस्य बहिः सोऽप्य निदाघ दहशो मुनिम् ।
 महायत्नपरीषारे पुरं विधाति पार्थिवे ॥
 दूरे स्थितं महाभाग जनसम्मर्षवज्रकम् ।
 क्षुत्क्षामकण्ठमायान्तमरण्यात् मसमित्कुशम् ॥
 इहा निदार्षं स ऋशुरुपगम्याऽमिषाद्य च ।
 उवाच कस्मादेकान्ते स्पीयते भवता द्विज ॥

निदाघ उवाच ।

भो विप्र जमसंमर्षो महामेघ नरेश्वर ।
 प्रविशितौ पुरं रम्यं तेमाऽग्न स्पीयते मया ॥

अथर्ववेद ।

नराधिपोऽत्र कलमः कलममेतरो
कल्पतां मे द्विजमेव त्वमभिदो

निदाव उवाच ।

योऽयं गजेन्द्रमुत्तमस्तं
अपिस्वो ह्येन्द्रोऽयं परलोकाद्विद्वत्तः

अथर्ववेद ।

एतौ हि गजराजानौ युगपदस्तिता कलमः
मयता न निदोषेन
तत्कल्पतां महामाग विद्वतो
ब्राह्मिण्याम्पहं कोऽत्र गजः को वा

निदाव उवाच ।

गजो योऽयमजो ब्रह्मपुत्रस्तैश्च ह्यपि
बाह्वाहकसम्बन्धं को न जानाति वै

अथर्ववेद ।

जामात्यहं यथा ब्रह्मन् तथा मानवबोध्यं
अथैशान्यनिगद्यं किं किं बोध्यमपिधीयते

ब्राह्मण उवाच ।

इत्युक्तस्महसाऽऽरुह्य निदावः ब्राह्म
भूयतां कथयाम्येष यस्यां त्वं
उत्तमः यथा राजा त्वमवः
अथबोधाव ते ब्रह्मन्

कामुरुवाच ।

त्वं राजबद्विजभेष्ट स्थितोऽहं गजधन्वि ।

तदेव त्वं समाचक्ष्व कमरस्त्वमहं तथा ॥

प्राक्ष्यण उवाच ।

अत्युक्तस्मत्स्वरस्तस्य प्रगृह्य धरणाबुधौ ।

निदाघ प्राह भगवानाचार्यस्त्व आमुर्ध्वम् ॥

नाऽन्यस्याऽद्वैतसंस्कारसंस्कृतं मानसं तथा ।

पथाऽऽवापस्य तेन त्वां मन्ये प्राप्तमहं गुरुम् ॥

कामुरुवाच ।

तवोपदेशवानाय पूर्वजुभूपयाऽऽहतः ।

गुरुस्तेऽहमृसुर्नाम निदाघ ममुपागत ॥

तदेतदुपतिष्ठन्ते संक्षेपेण महामते ।

परमार्थमारमूर्तं यत् तवद्वैतमक्षोपतः ॥

प्राक्ष्यण उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ विद्वान् निदार्य स आमुर्गुरुः ।

निदार्योऽप्युपदेशेन तेनाद्वैतपरोऽभवत् ।

सर्वभूतान्यमेवेन ब्रह्मो म तदात्मनः ॥

तथा

परब्रह्मपरो मुक्तिमवाप परमां द्विजः ।

तथा त्वमपि धर्मज्ञ तुल्यात्मरिपुषा धनः ॥

भव सर्वगत जानन्नात्मानमवनीपत ।

सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नम ॥

भ्रान्तदृष्टिमिरात्माऽपि तथैव स्मन् पृथक् पृथक् ।

तदा तमस्मिन् पवित्राणि विनिर्मातुं ।

तद्वन्मुनो नास्त्वपरं तनोऽन्यथा ॥ १ ॥

सोऽहं स च त्वं स च त्वमित्थं

वात्मस्वरूपं त्वज्जैवमोक्षम् ॥ २ ॥

तथा महाप्रवरिते

महाप्र उवाच ।

मयोपदिष्टं महर्षिं तुभ्यां वाञ्छन् वीरवत् ॥

गृहीतं च मया किं तु व सरेतन्मर्तं त्वम् ॥ ३ ॥

साम चोपप्रदानं च मेवदन्ती तवाङ्गरी ।

उपायाः क्वचिन्ना ज्ञेते मित्राणीनां च साधकैः ॥

तदहं च न पश्यामि मित्राणिस्त्रात वा

साध्यामाये महाबाहो साधवैः किं

सर्ववृत्तात्मके तात जगन्नाथे जगन्नाथे ।

परमात्मनि गोविन्दे मित्राणिमित्रवा कुतः ॥ ४ ॥

त्वत्पत्नि जगन्नाथिभ्युर्मणि वाञ्छन्वत्

यतस्ततोऽयं मित्रं मे साधुर्वेति वृथम् कुतः ॥

तदेमिरक्षमत्तर्षं दुस्तरे^१ तृप्तिविस्तरे ।

अविद्यान्मर्गैर्यज्ञः कर्तव्यस्मात्त शोभते ॥

विद्या बुद्धिरविद्यायामज्ञात्वास्तात जायते ।

वातोऽग्निं किं न ज्वयेत्तमसुरेभ्यश्च जगन्नाथे ॥

न त्वहं यज्ञं वन्द्याय मा विद्या वा विद्वन्मते ।

आवासायाऽपरं कर्म विद्याऽग्या शिल्पमैश्वर्यम् ॥

१ निरुद्धम् १ ११, १४-१५

२ दुष्टमोक्षविस्तरे - ४ ३ ४ १ १

तदेतद्वयगम्याऽहमसार सारमुत्तमम् ।
 निशामय महाभाग प्रणिपत्य ब्रवीमि ते ॥
 न विन्तयति को राज्यं को धनं नाऽमिवाञ्छति ।
 तथाऽपि भाग्यमेवैतदुभय प्राप्यते नरैः ॥
 सर्व एव महाभाग महत्सु प्रति सोद्यम ।
 तथाऽपि पुंसां भाग्यानि नोद्यमा श्रुतिहेतवः ॥
 जनानामभियेकानामभृण्वानामपि प्रभो ।
 भाग्यभोगानि राक्यानि सन्त्यर्नानिमतामपि ॥
 तस्माद्यतेत धर्माय^१ यदीच्छेन्महतीं भिषम् ।
 यतितव्य^२ समत्वेन निर्वाणमपि चेच्छता ॥
 देवा मनुष्याः पशवः पक्षिबृक्षसरीसृपाः ।
 रूपमेतदनन्तस्य विष्णोर्मिदमिदं स्थितम् ॥
 एतद्विजानता सर्वं जगत्स्यावरजंगमम् ।
 द्रष्टव्यमात्मवद्विष्णुर्यनोऽयं विश्वरूपधृक् ॥
 एवं ज्ञाते स भगवाननादिः परमेश्वर^३ ।
 प्रसीदति ततस्तत्र प्रसन्ने क्लेशमक्षयः ॥

१ बुद्धेयु—सु ५

२ अयं च—सु ५

३ प्रसीदति—सु ५

अथ योगब्रह्मगतिः

तत्र महाभारते^१

अर्जुन उवाच ।

अपतिः असूयोपेतो
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृण्वन्
कश्चिन्नोमयश्चिन्नहृदिञ्चात्रमिव
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रजन्वा
एतन्मे संशयं कृण्वन् केतुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्याः संशयस्याज्यं केता न ह्यपचक्षते ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पार्थ त्रैवेदं नाज्मुञ्च विनाशस्तदास्य विन्दते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्गुर्गतिं तात वञ्चयति ।
प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥
अथवा योगिनामेव कुले भवति श्रीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म पत्नीदत्तम् ॥

१ महाभारत—१ २७-१८

२ श्रीमतां इति भाष्यकारा यदिति.

तत्र न बुद्धिसयोग लभते पौर्षद्विहिकम् ।
 यतते च ततो मूयः ससिद्धौ कुरुन्वन् ॥
 पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते^१ अथशोऽपि सः ।
 जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्माऽतिवर्तते ॥
^२प्रमत्ताद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिम्बिष्य ।
 अनेकजन्मसंसिद्धस्तनो याति परां गतिम् ॥

विष्णुपुराणे

^३योगयुक् प्रथमं योगी युजानस्त्वभिजायत ।
 विनिष्पन्नसमाधिस्तु पर ब्रह्मोपलब्धिमान् ॥
 यद्यन्तरायदोषेण मुच्यते नरमानसम् ।
 जन्मान्तरैरन्यसतो मुक्तिः पूर्वैव जायत ॥
 विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।
 प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्मचयोऽचिरात् ॥

१ विषय द्वि-अप्युक्तिः ॥ — A. S. B.

२ प्रमत्ताद्यतमानस्तु—A. S. B. न ना माप्यवगच्छ

३ १ ११-१५

अथाप्रिष्टानि^१

तत्र देवता

^२अथाऽरिष्टं प्रवक्ष्यामि यथावच्छेदकम्
यथोक्तमृषिभिः पूर्वमापुर्विज्ञातमादिताः ॥^३
अच्छन्तीं शुभं वै च सोमच्छायां महान्छायां^४
यो न पश्येत् जीवेत्स द्विज संवत्सरमन्वसत् ॥^४
अरश्मिमन्ममादित्यं रश्मिमन्तां च वायव्यम्^५
यो न पश्येत् जीवेत्स ^६मासमेकादशकात्पत्सत् ॥
एकमहात्मान् दूमान् दृष्ट्वा यन्मर्त्यमवसति च^७
पश्येत् मेताम् मिताम्नां च वस मासात् च^८
तथा मूर्धं पुरीषं वा सुवर्णरजतप्रजम्^९
प्रत्यक्षं यदि वा जपे न च मासात् स जीवति ।
अक्षस्माद्वा जपेत् स्मृतो षोडशस्मात् वा
प्रकृते विष्णो यो वै सोऽह मासांस्तु जीवति
चाक्षुस्त्र्यं कर्षमे वाऽपि यस्त न्यर्षं पर्वं जपेत् ।
अधत्ता दृष्टतो वाऽपि सप्त मासांस्तु जीवति

१ अथ अरिष्टानि—A. S. B. अरिष्टानि इति उपपत्त्येवम्

२ अरिष्ट—1b

३ मासमेकादशकात्—1b

४ अथे for अन्व—A. S. B.

काकः कपोतो गृध्रो वा बिलीनो यस्य मूर्धनि ।
 ऋग्यावाः पक्षिणश्चैव पण्मासान्स तु जीवति ॥
 मृदिते वायुषपेण पांसुषपेण वा पुनः ।
 छायां वा विकृतां पश्येत् पञ्च मासान् स जीवति ॥
 अमेयां विद्युतं पश्येत् पक्षिणां विशामाभिताम् ।
 मासान् स चतुरो जीवेद्योगी तत्र न सञ्जयः ॥
 रक्तगन्धान्धरः स्रग्धी गच्छेद्वा पक्षिणास्तुभ्यः ।
 चतुरोऽपि वाऽऽरोहेत् क्षीन्मासान्नाऽनिजीवति ॥
 जले चेन्द्रधनुर्वाऽपि यदि पश्येत्तरोऽहनि ।
^१मासद्वयेन त्रियते नास्ति तत्र विचारणा ॥
^२यस्य वै स्नानमात्रस्य उरु पादौ च शुद्ध्यन् ।
^३अप्सु वा यदि वाऽऽवर्णे च्छायां पश्यति नाऽऽत्मनः ॥
 छायां वा विकृतां पश्येन्मासमेकं स जीवति ।
^४मस्तके वा भवेद्मोऽर्द्धमानं स तु जीवति ॥
 शङ्खगन्धं भवेद्गात्रं वनसायोऽपि यस्य च ।
 द्वाऽऽस्मान् शुनं स्वप्ने द्वावशाहं स जीवति ॥
 यस्य कृष्णौ करौ जिह्वा पद्माभाम च वै सुखम् ।
 गण्डे च पिटका रक्ताः स जीवेच्चतुरो विनान् ॥
 मारुतो यस्य गात्रेषु पर मर्माणि कृन्तन्ति ।
 जीवेन्न्यहं तु विप्रः मनः सदेहस्य सतो^५ भवेत् ॥
 अग्निः स्पृष्टो न हृष्येत् सोऽहनी द्वे च जीवति ।

1 A S B ग and न supply this line

2 A S B omits this line

3 न and न. omits two lines here

4 A S B omits this line and the next, and supplies it to addition

5 तथा for तत — A S B न and ग

चोर्ब^१ च मृदुयात्कर्म
सधोमीचः स वै विप्रः

वायुपुराणे

^२महाबानरयुक्तेन रवेमाऽऽवृत्तां तु
गायत्र्यं ब्रजेत्स्वमे

कृष्णाम्बरधरा इयामा मावन्ती
यं मयेदक्षिजामाशां जग्ने सोऽपि
किं वासन्न कृष्णं च जग्ने यो
ममं वा अममं दृष्ट्वा

‘अममः’ क्षयणकः ।

आमस्तद्धतलायस्तु निमग्ना बहुस्तान्धरे ।

दृष्ट्वा तु तादृशं जग्ने सद्य एव न जीवति ॥

मस्मांगारांश्च केशांश्च मयीं दृष्ट्वा

पश्येद्यो वशारांश्च तु न च जीवति तादृशः ॥

कृष्णैश्च निन्दैश्चैव पुष्पैश्च यतापुवीः ।

पाषाणैस्ताम्रैश्च जग्ने यः स सद्यो न जीवति

सूर्योदये प्रत्युपसि प्रत्यहं यस्य वै क्षिणः^३ ॥

क्रोधांश्च मित्राणां च येन स गतायुर्न विद्वतः ॥

यस्य वै सुक्तमात्रस्य हवर्षं वाप्स्यते द्रुवा ।

जायते वमतर्षं च न गतायुश्चमति केन ॥

यूपोयूपजसेयस्तु राज्ञो वा यदि वा निधेः ॥

१ चोर्ब for चोर्ब—A S B न and न

२ ११ ११

३ क्षिण for क्षिण—A S B.

1

1

देवता नार्चते हृदात्तु क्वचि
मातापित्रोरसत्कारं कामानृच्य
योगिनां शान्तिविश्रामान्तेषां च
प्राप्ते तु कावे पुण्यस्तद्धिद्वेषो

ब्रह्मपुराणे

यदा च^१ कृष्णाम्बरपीतवर्षी
ब्रह्महारे कृष्णस्तासीं प्रपद्येत् ।
तदा तच्छरीरं प्रजहाति बालं
‘च त्वं नाथे रमया वरज्ये ? ॥
सूर्योदये वास्तमये निशायां
चन्द्रच्छाया मस्तकेष्वचोत्तस्तु^२ ।
आस्तमच्छायां बाहुवन्धो मसार्धं
दृष्ट्वा कवचं प्रजहाति देहम् ॥
पश्यन् तां वस्तिजबाहुहीनां
विसर्जयेद्वातरमघ्नतम् ।
पश्यस्तु तां वामश्रुजोन्मितां च
पुत्रीं वारांश्चाऽथ विसर्जयेत्^३ ।
अवधत्सीं न पश्यन्ति दृष्ट्वा कवचम् ।
तथैव शुभमिच्छाहुः पूर्वोक्तं दीपमेव च ॥

१ य १ ११ १

२ तद्विषयं निशान्ति — च त and A S B.

३ कवचवन्धु च — A S B

४ It is also defective

५ Has कवचवन्धु — दृष्ट्वा — fixed.

६ The end is defective in both man.

अण्डपाद वक्षिणतस्ते हि संबत्सरायुष ।
 परबभ्रुपि चाऽऽत्मानं ये न पश्यन्ति पार्थिव ॥
 आत्मच्छायाकृतिं चैव तेऽपि सबत्सरायुषः ।
 अतिद्युतिरतिप्रज्ञाऽप्रज्ञा बाण्युतिस्तथा ॥
 प्रकृतेर्विक्रियापत्तिः पणमासान्मृत्युलक्षणम् ।
 दैवतान्यवजानाति ब्राह्मणीश्च विदध्यते ॥
 कृष्णद्वपावच्छविच्छायः पणमासान्मृत्युलक्षणम् ।
 दीर्घनामिर्पयाचकं छिद्रं सोमे प्रपश्यति ॥
 तथैव च सहस्रांशुं सप्तरात्रेण मृत्युमाह ।
 शयगन्धमुपाग्राति सुरभिं प्राप्य यो नरः ॥
 देवतापतनस्यश्च पद्मरात्रेण स मृत्युमाह ।
 कर्णनासाविषलनं वन्तस्त्वष्टिर्विरागिता ॥
 संभ्रालोपो निरुष्मत्त्वं^१ सद्योमृत्युनिवर्शनम् ।
 अकस्माच्च स्फुरेद्यस्य वाममक्षि नराधिप ॥
 सूर्ध्वभोत्पद्यते धूमः सद्योमृत्युनिवर्शनम् ।
 एतावन्ति स्वनिष्ठामि विदिस्था नर आत्मयान् ॥
 निशिरात्मनि ? आत्मानं योजयेत् परमात्मनि ।
 प्रतीक्षमाणः तत्कालं यत्कालं प्रसि तद्भवेत् ॥
 यथाऽस्य मेष्टं मरणं स्थातुमिच्छेदिमां क्रियाम् ।
 सर्वगन्धास्त्रसांश्चैव धारयेत्सु समाहितः ॥
 तथा मृत्युमुपादाय तत्परेणाऽन्तरात्मना ।
 आपाय धारणांश्चैव विदिस्था मनुजर्षभ ॥

१ निरुष्मत्त्वं—A S B The correct reading is probably निरुष्मत्त्वं

२ अवात्स for ववात्स—स वा Ibid

१ जपेन मृत्युयोगेन योगिना
 गच्छेत्प्राप्य क्षयं कृष्णमक्षयम्
 शान्तरं स्थानमचलं

तथा

आपन्ने तृप्त्यां काङ्क्षां तूयं यो
 मक्षते च तृप्त्यं च पुन्ये राजस्य च

१ कृष्णमक्षयम्—क्ष. and य.

२ तृप्त्यं—A. S. B.

॥ २६ ॥

अथोत्क्रान्तिः

तत्र देवताः

त्यक्त्वा भय विपाद च शुचिर्मृत्वा समाहितः ।
मार्शी वा यदि बोधीषीं दिशं निष्कस्य वै द्विजः ॥
मार्गवक्ष्यवणे वेष्टो समे निःस्पाधरे शुचौ ।
द्विजस्तेनैव बिचिना सोपदेशो धृतह्रस्वः ॥
शतमष्टशतं चाऽपि धारणां मूर्द्धि धारयेत् ।
'निःस्पाधरे' वृक्षादिरहिते ।

विघ्नस्य धारणामिस्तु वायुरूर्ध्वं सतो व्रजेत् ।
त्यक्तोद्धारमयो योगी अक्षरव्यक्षरी भवेत् ॥
एवं निर्वाणमाप्नोति योगी योगपरायणः ।
इष्टारिष्टो यतिमेष्टो योगी ध्यानपरो भवेत् ॥
त्यक्त्वा क्लेशर व्यापन् परं याति महेश्वरम् ।
एकान्तात्यन्तकं सांख्यं परं ब्रह्म सनातनम् ॥
जन्ममृत्युजराव्याधिमयासङ्गविबर्जितम् ।
देवैर्मुनिगणैर्बाऽपि दुर्गमं दुरतिश्रमम् ॥
उपगच्छति तत्त्वज्ञो योगी तद्गतमानसः ॥

मत्पपित्तमनोबुद्धिमिमैवैष्यस्यसशयः ।

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परम पुरुष दिव्यं याति पार्थाऽमुचिन्तयन् ।

कविं पुराणमनुशासितार

अणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप

आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥

प्रयाणकाले मनसाऽबलेन

भक्त्या युक्तो योगबलेन वै ।

ध्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्

स त पर पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

पदक्षर वेदविदो बधन्ति

विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तप्ते पदं संग्रहेण प्रब्रह्मे ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्ध्न्यावायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥

ओमित्येकाक्षर ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देह स याति परमां गतिम् ॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याऽहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥

मानुषेभ्य पुनर्जन्म कुम्भालयमशाम्भतम् ।

नाऽऽप्नुयन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥

मार्कण्डेयपुराणे

^१हृद्धारिष्टं ततो योगी त्यक्त्वा मरणार्जं भयम् ।
 तत्स्वभार्यं तदाऽऽलोक्य काले यावदुपागतं ॥
 तस्य भागे तथैवाहो योगं युञ्जीत योगवित् ।
 पूर्वाह्ने चाऽपराह्ने वा मध्याह्ने वा दिने दिने ॥
 यत्र वा रजनीभागे तवरिष्टं निरीक्षितम् ।
 तत्रैव तावद्युञ्जीत यावत्प्राप्तं हि तद्दिनम् ॥
 ततस्त्यक्त्वा भयं सर्वं जित्वा त कालमात्मवान् ।
 तत्रैवाऽऽवसथे स्थित्वा यत्र वा स्थिर्यमात्मनः ॥
 योगी युञ्जीत निजिह्व त्रीन् गुणान् परमात्मनि ।
 तन्मनाऽऽत्मना मृत्वा चित्तवृत्तिं व्यजेद्बुध ॥
 ततः परमनिर्वाणं अतीन्द्रियमगोचरम् ।
 यद्दुर्देयं वाऽऽख्यातुं शक्यते तत्सममुते ॥

महाभारते

भगवानुवाच ।

अन्नकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
 यः प्रयाति स भूतार्थं याति नास्त्रय संशयः ॥
^३य य वाऽपि स्मरन्भार्यं व्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
 न ममेवेति कान्तेय मया तद्भाषमाश्रितम् ॥
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च^४ ।

१ ४३ ४१ ४६

२ मयाजीव— ५-१

३ Omitted in A S B

४ युध्य च इति भाष्येनाह परमिः । युध्य—यु. वा.

मत्परिपित्तमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसशय ।
 अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा मान्यगामिना ।
 परम पुरुष दिव्य याति पार्याऽनुचिन्तयन् ।
 क्विं पुराणमनुशासितार

अणोरणीयासमनुस्मरेणः ।

सर्वस्य घातारमधिन्यस्वरूप
 आदिस्वर्णं तमसः परस्तात् ॥

प्रयाणकाले मनसाऽचछेन
 भक्त्या युक्तो योगपलेन चैव ।

ध्रुवोर्मध्ये प्राणमावेक्ष्य सम्यक्
 स त पर पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

यदक्षर वेदविदो वदन्ति
 विद्वान्ति यद्यतपो धीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मर्षय वरन्ति
 तत्तं पद सग्रहेण ब्रह्मम् ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुप्य च ।
 मूर्च्छ्यापायाऽऽत्मन प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥

ओमित्येकाक्षर ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।
 यः प्रयाति त्यजन्देह स याति परमां गतिम् ॥

अन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यम् ।
 तस्याऽहं सुखम् पार्थ निष्कपुण्यस्य योगिनः ॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
 माऽऽप्नुयन्ति ब्रह्मन्मनः संसिद्धिं परमां गताम् ॥

मनुः^१

मवीकृत्^२ यथा वृक्षो वृक्ष या शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजस्मिन् देहं वृक्षाद्ग्राहात् प्रमुच्यते ॥
प्रियेषु स्थेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
यिसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माऽभ्येति सनातनम् ॥

महाभारते

विमुच्यमानः पापेभ्यो बनेभ्य इव वन्द्रमाः ।
विरजाः कालमाकाक्षन् धीरो धैर्येण सिध्यति ॥

अथार्चिसादिमार्ग

तत्र याज्ञवल्क्यः^२

अमन्ता रश्मयस्तस्य दीपवचः स्थितो हृदि ।
मितासिताः कटुनीलाः^३ कपिलाः पीतलोहिताः ॥
उर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो मित्रा^४ सूर्यमण्डलम् ।
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन यासि परां गतिम् ॥
यदस्याऽन्यद्ब्रह्मिणश्चालसूर्ध्वमेव व्यबस्थितम् ।
तेन देवशरीराणि स भामानि प्रपद्यते ॥
येनैकरूपाश्चाऽवस्तात्रश्मयोऽस्य मूलप्रभाः ।
इह कर्मोपभोगाय तैः संसरति सोऽवशः ॥

१ ६ - ७९.

२ १, १६६-१६९.

३ कटुनीला इति पाठान्तरम्

४ योऽयं तु याज्ञवल्क्यः—A E B

अथैव तवसा दानिर्धे हि
 दूमं रात्रिं कुञ्जपक्षी
 पितृलोके चन्द्रमस्तं जतु
 अमासे संभवन्तीह
 एतयो न विजानाति
 बंधुद्वयः पतङ्गो वा

सकृत्वाचमिभिः कसौ

तव्यः । तमेव प्रकाशमाह—‘ब्रह्मण्यो’
 तदुपायमाह ‘मोलण्यो ममवन्ध’ इति ।
 अथैव निर्धेमव्यः । ‘अमण्यो
 तनोऽसौ ध्यमेवाऽपरोक्षी भवति ।
 युक्ता आरब्धकं निर्धेमप्रदेशमाभिता
 ‘एव’ मात्मानं सत्यं ब्रह्मोपासते
 प्राप्नुवन्ति । ब्रह्मप्राप्तिमार्गं दैवकर्ममाह—
 म्नीति’ । ते विविनात्मनाः ‘कमात्’
 स्वात्मेषु सुखितमार्गकृतेषु । ‘विजा’ विताः परमं
 ‘अधि’ बद्धिः । ‘अह’ विमम् । ‘हृदयः’ हृदयम् ।
 उत्तरावन्तम् । ‘देवलोकात्’ सुरलोकम् । ‘कविता’ कविः ।
 तमेवैकमादधिराविष्टात्मनात् मातृताः ‘कुण्डो’ कुण्डः
 लीचिकात् करोति’ अथैव लोको ब्रह्मलोकात् तं कर्मकर्मिह
 परमात्मनेकी भवति । पितृपानमाह ‘पक्षे’ पक्षी इति
 पुन ‘रिति’ निर्वहणमात्रपक्षिः स्वर्गलोकलोकात् । ते

धूमादिपदार्थानिमित्तानिनीर्वेद्यताः ^१प्राप्य पुनरेव वायुपृष्ठि
जलभूमीः प्राप्य धीह्याचनुरूपेण शुक्रत्वमवाप्य संसारिणो
योनिं व्रजन्ति । 'वन्द्यशूक्राः' सर्पादिः^२ ।

महामारते^३

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं वैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति न कालं वक्ष्यामि मरतर्पणम् ॥
अग्निर्ज्योतिरहं शुक्रः पण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥
वसो रात्रिस्तथा कृष्णः पण्मासा दक्षिणायनम्
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥
शुक्रकृष्णे गतीं ज्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥
नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुञ्चति कथन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवाऽर्जुन ॥
'वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु वैव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रविष्टम् ।
अस्येति तस्मिन्मिदं विदिस्वा
योगी परं स्थानमुपैति ^४चाऽऽद्यम् ॥
'^५अग्निं ज्योतिं रिति ^६अग्निर्वेद्यता लभ्यते ।

१ प्राप्य which seems correct as प्राप्ति comes later—A S B

२ The explanation of Lakṣmīdhara agrees with that described
by Vāṇikā Des'ka in his परमपराशरामम्

३ मयगङ्गा— २३ २

४ वेदेषु यज्ञेषु—A S B

५ वक्ष्यम् for वाच्यम्—*Ibid*

६ Vāṇikā Des'ka ends with अग्निर्वेद्यता

तथा च शुनिः

अपिचोऽहः अहं आर्ष्यमायक्य इति^१ ।
अह्रादिपदैस्तपमिनामिभ्यो देवता अयक्यौ ॥

तथा

मर्षभूताभ्यभूतस्य सभ्यभूताभि पदकताः ।
देवापि मार्गे शुचिभिः कनकस्य पदैरिष्यः ॥
यथागतिसं हह्येन तपैवाऽहं अह्रातक्यः ।

इति महाशक्तिनाम श्रीमहोक्तिकण्ड^२ आर्यभट्टाचार्यविरचितेन श्रीमहाशक्तिनाम
श्रीमहोक्तिकेन विहितेन कनकस्य पदैरिष्यः अह्रातक्यः ।

१ अथर्ववेदकोशिका १. १५ — अर्षिचोऽहमायक्य । अर्षिचोऽहं
अथर्ववेदकोशिकायां अहं अयक्यः अहं अयक्यः अहं अयक्यः अहं अयक्यः अहं अयक्यः ।

२ १. १. १. अथर्ववेदकोशिकायां ।

३ १. १. १. अथर्ववेदकोशिकायां अहं अयक्यः अहं अयक्यः अहं अयक्यः अहं अयक्यः अहं अयक्यः ।

अथर्ववेदकोशिकायां अहं अयक्यः अहं अयक्यः अहं अयक्यः अहं अयक्यः अहं अयक्यः ।

अन्नवन्ध.

INDEX OF AUTHORS AND WORKS CITED IN THE TEXT

An asterisk indicates that the passage referred to is in press.

अनात्म, १३ १९, १४८	बोधायन* or बोधायन, २१, ३३
असहाय, ४९	१४ ५५, १८
*आपस्तम्ब, १४ १५, १८	अथर्वगण, ६ ९, १३४, १३५, १३६
*अतिशयोक्त्यम् ९९	१३७, १६, २ ८, २ ९, २५२
*अतिसूत्रम् २१, २३, ४८	२५३, २५४
अगस्त्य १४ १९, ३२, ११	अथर्वपुष्पा, ८, ९, १२२, १२३,
*अमन्दोम्यापमिस्त ६	१२४, १९४
सिद्धिरीत्याख्यानाम्, १८	अथर्वश्रौत, ७५, ८३, ९४, ९८,
१४ ६, ४ ४१, ४३ ११ १६	९९ ११९, १२, १२३, १२५,
७६ १६५, १८१, १८२, १८४	१२६ १२८, १२९ १३२, १३३
२ ७ २ ८	१३७, १३८, १३९, १४, १४७
देवस्य, ७ ८, १ ४९, १, १	१४८ १४९, १५, १५१ १५२
११ ७० ७२ ८४, ८५, ८६	१५३ १५४ १५५, १५६, १५७
८९, ९ ९१ ९२ ९३ ९४	१५८ १५९, १६१, १६२ १६३,
१, १ १ १ ९, ११	१६४ १६७ १७९ १८१ १८२
१२४ १६५ १६८ १७	१८८ १९६ २ ९, २१, २१९,
१७३ १७४ १८१ २१२	२२ २२१ २२२, २२३ १४७,
२१६ १४८ २५५	२५६, २५७ १६१
नसिपुराण or नृसिपुराण ११, ३२,	अथर्व ४९
३९ ४ ६ ६१ १९१ १९०	अथर्वपुराणम् ४४
१९४ १९५ १९६	अथर्व १३ १७ १३ २४ २८
*पञ्चसूत्र १७३	३ ३२ ४२ ४३ ४४ ४५
*पैतृन्त्रि २१ २२	१७ ६ ६२ ६४ ६५, ९७
प्रजापति (त्रिपुराण) २४४	१११ ११३ १२६ १२७, १४५,
बृहस्पति २ १४६ १६९ १७०	१४६ १४७ २ १ २५८
वाचापनमप्यस्य ३८	मन्त्र ४९

मन्त्रमन्त्रम्, ४, ७ ८ १, १२ ३१,
 ३२ ४ ४७, ५१ ५५ ६३,
 ६४, ६६ ७३, ७४ ७५ ७६
 ७७ ७८ ७९, ८, ८१, ८२,
 ८३ ८४ ८८, ८९, ९, ९१,
 ९४ ९५, ९६ ९८, ९९ १ ८
 १११ ११४ ११५ ११६ ११७,
 ११८ ११९ १२, १२२ १२३
 १२५, १२६ १२८, १२९, १३२
 १३३ १३७ १३८, १३९, १४
 १४४ १४७ १४८ १४९ १५,
 १५१ १५२, १५३ १५४ १५५
 १५६, १५७ १५८ १५९, १६
 १६१ १६२ १६३ १६४, १६५,
 १७७ १७९ १८१, १८२ १८३
 १८४ १८७ १८८, १ २ २ ३
 २ ९, २१ २१७ २१८ २१९,
 २२ २२१ २२२ २२३ २२४,
 २२५ २२६ २२७ २२८ २२७
 २२९ २२७, २२८ २२९ २३१
 मन्त्रमन्त्रम् ३ ५ ९, ७६, ८
 ८२ ९१ १२ १२१ १२६,
 १६१ १६८ १६९ १७ १७१
 १७५, १७६ १७७ १७८ २१
 २११ २१२ २१३ २१४ २३
 २३१ २३१ २३२ २३३
 मन्त्र १२ १३ १८ १९ २४ २५
 २९ ४५ ५७ ६ ६२ १ १
 १ २
 मन्त्रमन्त्रम् १३ १९, २६ ३१
 ५८ ६१ ६२ ६४ १ २ १२६
 ११७ १२२ १३ १३१ १३३
 १३४ १६ १६१ १६४ १८

१८५ १८६, १९४, २१८ १९८,
 २५९, २६
 योगिगणमन्त्रम् १४६, १४९ १६६
 १७१, १९६, १९७
 मन्त्रमन्त्रम् २५, ८३
 मन्त्रमन्त्रम्, २ ३१ ५, ५१
 मन्त्रमन्त्रम् २५ १६९, १७७ १७८
 १७९, १८ २११ २१५ २५
 २५१
 मन्त्रमन्त्रम् ४ ५ ६ २६ ६६
 ६७, ६८, ६९ ७, ७१ ७२
 ८३ ८६ ८७ ८८, ९२, ९३
 ९९ १ २ १ ३ १ ४ १ ५
 १ ६ १ ७, १ ८ ११ ११३
 १४ १४१, १४२ १५५ १६८
 १७३ १७४ १८९, १९ २ ३
 २ ४, २ ५, २ ६ २ ७ २३२
 २४४ २४५
 मन्त्रमन्त्रम् or मन्त्रमन्त्रम् (१),
 १९७ १० २ १
 मन्त्रमन्त्रम् "२३ ४९ ७२ ७३
 मन्त्रमन्त्रम् ८७
 मन्त्रमन्त्रम् (for मन्त्रमन्त्रम् कोपनिष्ठा) ६२
 मन्त्रमन्त्रम् ७ १४३
 मन्त्र २७, २८ ५७ ११२, १७४
 १९३
 मन्त्रमन्त्रम् १२ १३ २४ ३१
 ४७ ४८ ६
 मन्त्र १४३ २६२
 मन्त्र ५६
 मन्त्रम्, २
 मन्त्रम् २२ २४ ४२ ५२ ५३
 ६, ८१ ८२ १७४

INDEX OF AUTHORS AND WORKS CITED ONLY IN THE FOOT NOTES

अपराध, ३८ ६४, १८, १८५	मिथ्यासिन्धु, १५
असहाय, ४९	पद्मपत्रसापत्रम्, २६१
आत्मन्दतीषा १४९	पद्मस्वर्णगुप्तम् ४९
आपस्तम्ब, १४९	बृहत्संहितायापनिष्ठा, ६१, २६१
उपनिषद्, १५	ब्रह्मसूत्रम्, ६२
कल्पपत्रिका १९३, १९९	समुद्र, ४९
कल्पवृक्ष, ३८ १३१, १४९	मागधतम्, ६७
कुम्भक १५ ४३ १११, १२६	माप्पकाग, २४६ २४७, २५६
कुम्भकपत्रिका तीर्थकाण्डम्, ४४	सु ३/ ३९, ६४, १४५
गर्भोपनिषत्, ६७	सम्पत्ति, ४८, ४९
गीताभाष्यम् (रामानुजीयम्), ९८	महानारायणायपनिष्ठा, १९३
१५३ १६४ १८५	महाभारतपुष्पगणम्, २३
गीताभाष्यम् (शाङ्करम्) ९८, १५१,	मिताश्रय ६१ ६२, ११६, ११७
१५३ १६२, १६३ १६४	१३, १३१ १३३ १६१, १८,
१/२	२१८
गोविन्दवार्ता ३८	मेधातिथि, १३
गौतमब्रह्मसूत्रम् ४९	मोक्षप्रकाश (ब्रह्मसिद्धय) २ ३८,
छान्दोग्योपनिषत् ७४	५१, ५२, ५३ ५४ ६३ ६४,
जीवामन्द १२	११५ ११६ १२१ १२४,
तत्त्वविश्वकोशम् ३५, ५०	१३१, १३८, १४२ १४९
तैत्तिरीयसंहिता ३४ ३५, ५५ ५८,	१५१, १५३, १८९, २१७,
५९	२३२
तैत्तिरीयार्ण्यम्, १०३	यज्ञवल्क्य, ३८ ३९, १२२, १४५
तैत्तिरीयापनिष्ठा १९४, २२३	रामानुजाचार्यः, ९९, १५२

छद्मसीधर, ९९ १४९ १५१, १५२,	शङ्कगुणार्थी, ९९, १५२
२३२ २६१	शाङ्कर, १२९
विह्वलेधर १४, १ २ १३१,	श्वेताश्वतारापत्रिस्तु १९३, (वाङ्मयसंक्षे- संहिता), १९९
१८	सिद्धिचक्रम्, २३२
वेदसूत्रदेशिक., २६१	

INDEX OF HALF VERSES

*Prose citations. * Citations in foot notes. References are to pages.*

अ

अ च म इति तिष्ठो मात्रा विष्णु ११७
अक्षतं ज्येष्ठे घाष्णीकम् म भा ८८
अक्षत्वाच्च स्फुरेद्यस्व ब्रह्म पु १५३
अक्षत्वाद्येव क्षेपेत्वं म भा ८८
अक्षत्वाद्वा मवेत् स्फुटं वेकल १४८
अक्षरे पीड्यमाने तु, विष्णु ११७
अक्षरबाधुकारणं नो यावत् ११९
अक्षरबाधुकारणं विष्णु ११९
अक्षरस्वरागमो नस्ति म भा ८८
अक्षरोत्तं नृत्तं यम १
अक्षरान्त इन्वये स्फुटं म भा ११७
अनुबोद्धारिण्युद्धं वाङ् ९
अनुब्रह्मन्महद्ब्रह्म म भा ११७
अक्षरेणमहद्ब्रह्मा यम ५७
अक्षरैश्च परैश्चैव, विष्णु
अक्षरोत्तमे ततो क्व म भा १८
अक्षीयैषु समास्तैषु, वि पु १३
अक्षिज्जस्तोत्रयैतास्तु, संनतं, ५९
अमाचतुर्दि पृथिवी म पु १९
अवराहसिन्धुकाग महु, ३९
अग्निं स्वप्नमि संस्थाप्य च पु १९
अग्निर्वायमभीषेधो सुमन्तु, ९
अग्निर्वायोरिति ह्यङ्ग म भा १९१
अग्निपञ्चजनो वा स्वात् महु, २७
अग्निर्ब्रह्मणो वा १११

अग्निर्ब्रह्मणे वैच म भा ११५
अग्निबाधुमिन्वद्य यो यावत् ११९
अग्निर्वायुर्मात्राय महु, १३
अग्नीयसमिन् विष्णु महु, २८
अग्निं धूमस्तथा विष्णवे च पु ११७
अग्निं वीतेन छेयस्व वि पु ७१
*अम्बर्षं चरत्वा आप १५
अपतं वृद्धये वदति वैकल १४८
अम्बो यम्बो अम्बम्ब महु, ११७
अक्षणीमानि वैहस्व म पु १३
अक्षरसुद्धी नारी म भा, ७९
अक्षिन्मोक्षसित्तं यो वाङ् १७१
अक्षरमभिवर्त्तं सिधं विद्योर्त्तं, म भा १२५
अक्षरमभिवर्त्तं सिधं स्वर्गमर्त्तं, म भा १२५
अक्षरमभिवर्त्तं म भा ७
अक्षरमभिवर्त्तं म भा, १२
अक्षरमभिवर्त्तं वाङ् १३
अक्षरमभिवर्त्तं मभाया म भा १२७
*अक्षरमभिवर्त्तं रेवर्त्तं वैकल १७७
अक्षरं वैच पृथगिति म भा ७८
अक्षरमभिवर्त्तं वैकल ९
*अक्षरं नो वेष्यते वदि ५
*अक्षरमभिवर्त्तं वदि ५१
अक्षरं विष्णुसाम्यतोऽर्बपुराण म भा ११९
अक्षरमभिवर्त्तं म भा १४
अक्षरमभिवर्त्तं म भा, १५९
अक्षरं वृद्धये वदि ८५

अधरीप्रमर्ष चैव मनु ६३
 अधरीघृण्य चैव ॥ मा ८८
 अधिरासिधरीरेष म मा ४
 अधिर्यज्ञं ब्रह्म कपेत् मनु ६२
 अधिरातो ह्येग्रेऽपि वि पु २४२
 अधिह्यन् मनव्यायं म मा १२३
 अधीतवेदो अपहृन् वाङ् ३१
 अधीक्षन् चतुर्वर्तन्ते मनु ६५
 अधीक्षन्निषिद्धेभ्यः मनु ३
 अधीक्षन्नेत्याय तदीक्ष्मर्षं म पु १६
 *अधोनामेकस्मिन् देवस्य १७
 अधोमुखं वै शिखरं वि पु ६७
 *अध्वर्युस्तत्त्वज्ञो महान् देवस्य १ १
 अध्वार्युविन्दुगतस्त्वस्तस्य वशि ५
 अध्वार्युस्तत्त्वज्ञानं म मा १६१
 अध्वार्युपरसन्मुखो ह्यगच्छेत् १९
 अध्वार्युपरीरासीनो मनु ४३
 अध्वार्युस्तत्त्वज्ञानं म मा १९९
 अध्वर्युं बह्वुर्ध्वं च देवस्य ११
 अध्वर्युं सर्वेषां निर्दिष्टं वन ४५
 अध्वर्युविन्दुस्तत्त्वज्ञानं, बो., ५४
 अध्वर्युविन्दुस्तत्त्वज्ञानं मनु २८
 अध्वर्युविन्दुस्तत्त्वज्ञानं मनु ४३
 अध्वर्युं वत मे विन्दुं म मा ९१
 अध्वर्युपदिष्टं च किमुर्बिभुषा च पु २१५
 अध्वर्युस्तत्त्वज्ञानं वाङ् २५
 अध्वर्युर्मांसीरोषात् म मा ७६
 अध्वर्युस्तत्त्वज्ञानं म मा २५७
 अध्वर्युविन्दुं ब्रह्म वाङ् १८५
 अध्वर्युविन्दुस्तत्त्वज्ञानं वि पु ४
 अध्वर्युर्वैव योगेन म मा १ ९
 अध्वर्युस्तत्त्वज्ञानं मनु ३
 अध्वर्युस्तत्त्वज्ञानं म मा २ ५
 अध्वर्युस्तत्त्वज्ञानं म मा २२७
 *अध्वर्युस्तत्त्वज्ञानं म मा ३१
 अध्वर्युस्तत्त्वज्ञानं म मा ९९

अनात्मवाच्यो ब्रह्मज्ञानं म पु ११६
 अनात्मवाच्यवाच्यविनिर्वा वि पु ९२
 अनात्मवाच्यवाच्यविनिर्वा वि पु २१५
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्य वि पु १ ३
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्य म मा., ११२
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्य म मा ११२
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्य म पु १९२
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्य वि पु ६९
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्य म मा ११९
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्य म मा १५५
 *अनात्मवाच्यवाच्यवाच्य म मा ४८
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्य म मा ८३
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्य म मा ९७
 *अनात्मवाच्यवाच्यवाच्य म मा १ ९
 *अनात्मवाच्यवाच्यवाच्य म मा ५
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा ८९
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा १२४
 *अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा १३
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा २९
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा २९९
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा., १ ४
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा १५५
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा ८९
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा ९९
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा ३
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा २२८
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा २५
 *अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा १५
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा ६९
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा ७
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा २२४
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा २११
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा ४
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा ४७
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा ९४
 अनात्मवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्यवाच्य म मा १ ८

*ममिविचयं कुरुनाथ, अथ, १४
 अनेकमपि नो बाधो वि. पु २१७
 अनेकां विपुलं पश्येत्, देवक २४९
 अन्मसन्नपथा वेत्, याज्ञ, ६१
 अन्मासयोगयुक्तेन म. मा., १५७
 अन्मासयोगेन ततो म. मा. २१
 अन्मासप्रमते यज्ञ म. मा. १२९
 अन्मसूत्राभ्यधो हि, म. मा., ८१
 अन्मसूत्रेन तु कीन्तेन म. मा., १८३
 अन्मासोऽप्यमर्चोऽस्ति म. मा., २१७
 अन्तु बालमप्यस्त्व म. मा. १४
 अमन्त्रमप्यर्चं विष्णु, व. पु १९२
 अमन्त्रात्समुत्पन्नं विष्णु २
 अन्मन्त्रिस्मन्त्रित्वं म. मा. १६१
 अमन्त्रं सन्मन्त्र म. पु १७८
 अमित्राच्च न सन्मित्रं म. मा., १२९
 अमूर्तं ब्रह्मचोरं वि. पु २४
 अमूर्च्छाममित्राणि म. मा. १७
 अमूर्तं परमात्मनं व. पु १९
 अमूर्तमन्त्रे वसति, हारी ५३
 अमूर्तत्वेन कुरुष्वेत्, म. मा. १२९
 अमूर्तं ज्ञाते यज्ञं, वि. पु, २४
 अनेकमपि पुनश्चि देवक ११
 अर्चं च मन्त्रो ब्रह्म वि. पु २२५
 अर्चं तु कर्मो ब्रह्म म. मा. १४५
 अर्चति अर्चकोपेत म. मा., २४६
 अर्चयान् प्रबालयति म. मा., १२९
 अर्चयं देवलोके च वाङ् २५९
 अर्चयेत् क्रियायोग. म. पु १६१
 अर्चयितुमर्हति यो ५९
 अर्चयित्वापी मिश्रमुह, वाङ्, ६१
 अमुकं कान्तपरीच, म. मा., १५३
 अमुकं प्राकृतस्तम्ब म. मा. १२८
 असोमी नैव ज्ञायति वङ् २८
 अरभ्यमिहस्य त्रितन्त्रिवस्य वसि., ५
 अरभ्यमिहो मुञ्चस्त्वान्, वग ४५

*अरभ्यमिहस्य पञ्चमे वसि २
 अरभ्ये निर्बन्ने विप्र संवत् ५६
 अरभ्यमप्यमिहस्य देवक २४८
 अरिष्टानि तत्रोत्पन्ति व., २
 अरुन्धतीं तुर्वं वीच देवक २४८
 अरुन्धतीं च पर्यपन्ति वङ् ५., २५२
 अरुणं सप्तमहर्ष्यं, न पु १९२
 अरोपणेन समलोडकाच्चन यम., ४६
 *अरिष्टोऽन्त्रं कुरु, २६१
 अर्चयामिहसि तु प्राञ्च म. मा., ७७
 अर्चयामेन पुनश्च म. मा., ७७
 अर्चस्वरं परन्तु वि. पु १४
 अर्पयामात्रे तुर्वं म. मा., ७७
 *अर्चयाम पञ्चमहर्ष्येण देवक १
 अर्चयामात्रमन्त्रे च विष्णु, १९७
 अर्चं परिग्रहेयेत्, म. मा., ७८
 *अरभ्यम न कुरुष्वेत्, देवक ५९
 अर्चयामिहसि तुर्वं म. मा., ६४
 अर्चयेत् न विष्णु स्था, म. मा., ५७
 अर्चयामात्रोन्मन्त्रिषुष्टम् म. पु २११
 अर्चयाम च वा एवम् म. मा., १७
 अर्चयामात्रवारेण म. मा. ४७
 अर्चयामिह म. मा. १४
 अर्चयाम तुर्वं देवे म. मा., २२९
 अर्चयोगान् ते वङ्ग वि. पु २४२
 अर्चयाम प्राप्तिरुत्तमं, देवक ११
 अर्चयामात्रवारेण वि. पु २३८
 अर्चयामे मरुत्तं वि. पु., ६८
 अर्चयाम कर्मस्तम्भ वि. पु ११३
 अर्चयामात्रमपि वि. पु ९२
 अर्चयामात्रवारेण वि. पु २४४
 अर्चयाम तन्त्रिणं कर्म वि. पु २३३
 अर्चयामिह तन्त्रिणं, म. मा., ११९
 अर्चयाम च मृतेन विष्णु, १९
 अर्चयामे प्रविष्टान् म. पु ४४
 अर्चयामात्रवारेण म. मा. ७३

आचारं यद्विदं सः प्र. पु. २ ८
 आचारं चाम्भक्त्याः वि. पु. १ ४
 आचारस्तु विदुर्नामः वि. पु. १ ४
 आशीम भिक्षुर्भक्तिः मनु. ७
 आगमं तु मयं दृष्ट्वा दत्त ९३
 आगमप्राप्तिसो नित्याः म. भा., ७५
 आगम्यते वा मन्त्रा वि. पु., २३९
 आचार्योपासनं विदं यत्नः, १११
 आचार्योपासनं क्षीरं म. भा. ११२
 आत्मकत्वा लभे भूमि वि. पु. १ ७
 आत्मविष्णुविग्रहेन दत्त १ ५
 आत्मजन्माहृति र्वैव प्र. पु., २ ३
 आत्मकस्या वाहुदहरी प्रमर्षं प्र. पु., २ ९
 आत्मज्ञानं रामं च स्वात्. मनु., १४७
 आत्मशरीरबोधाय वैवस्व ९४
 आत्मैव स्यादेव मनु., ४४
 आत्मज्ञा तन्मयो मेव वि. पु., ६
 आत्मज्ञेयपुरुषं दृष्ट्वा वैवस्व ९३
 * आत्मज्ञ सत्कृत्य दत्त ९
 आत्मज्ञात्मज्ञं भवं वि. पु. ९२
 आत्मज्ञेयं च तृप्त्य दत्तः, १८५
 आत्मज्ञानं च मनुजः दत्त १८५
 आत्मज्ञेयं च मनुजः म. भा. १
 आत्मज्ञेयस्य तुष्टः म. भा., २१९
 आत्मज्ञेयं न शोचत वि. पु. २३४
 आत्मप्रपन्नप्रेक्षा वि. पु. ५
 आत्मप्रपन्नप्रेक्षा वि. पु. १६
 आत्मप्राप्तं भुक्त्वा दत्त ९३
 आत्मदत्तं पात्रं वि. पु., १९५
 आत्मज्ञं न वर्तते म. भा. १७
 * आत्मज्ञानं विदुषाम् दत्त २१९
 आत्मज्ञानविदुषां म. भा. ९
 आत्मज्ञं न तुष्टः म. भा., १ २
 आत्मज्ञा आत्मज्ञेयं वि. पु., ८
 आत्मं तु दत्तं म. भा. १३५
 आत्मज्ञं न मनु., दत्तः, १ ५

आत्मज्ञानमविदुषं वि. पु. १९५
 आत्मज्ञानमस्य जगत्ते वि. पु., २ ६
 आत्मज्ञानमात्मज्ञा वि. पु., २३
 आत्मज्ञानविदुषं च तुष्टं प्रविष्टं, म. भा., ७३
 आत्मज्ञं तु गृह्णापि म. भा., २१८
 आत्मज्ञं तुष्टिरी वैव म. भा. २११
 आत्मज्ञं मन्त्रत बोधो मा पु., २१३
 आत्मज्ञापि चार्थं न मम म. भा., ९२
 आत्मज्ञायकं दत्तं म. भा., १८१
 आत्मज्ञाद्विज्ञानं दत्तं वि. पु. १३३
 आत्मज्ञा सर्वपात्रं तुष्टी म. भा. १३
 आत्मज्ञानं तुष्टं संस्तुतं म. भा., ७७
 आत्मज्ञं न मनुष्या मनु., १
 आत्मज्ञं दत्तं मनु., २ १
 आत्मज्ञात्मज्ञा मनु. म. भा. ९९
 आत्मज्ञं जगत्तं म. भा. ८
 आत्मज्ञानेन सर्वं म. भा., १८२
 आत्मज्ञानेन सर्वं म. भा., २३३
 आत्मज्ञं बोधमुत्तमं दत्त १९९
 आत्मज्ञानमुत्तमं दत्त म. भा. १३४
 आत्मज्ञानायकं वि. पु., २४
 आत्मज्ञानं विदुषं म. भा., २३३
 आत्मज्ञा पणं तुष्टं वि. पु. १ ७
 आत्मज्ञा चारुणादत्तं, दत्त. पु. १७३
 आत्मज्ञानविदुषं वि. पु. ९९
 आत्मज्ञानेन वै विदुषं वि. पु. ९९
 आत्मज्ञानं च मनु., मनु. ९९
 आत्मज्ञानं तथा प्र. वि. पु., २
 आत्मज्ञा मन्त्रा जतो वैवस्व ९३
 आत्मज्ञं च तथा प्र. वि. पु., २
 आत्मज्ञं दत्तं विदुषं वि. पु., १ ९
 आत्मज्ञानायकं मनु., २
 आत्मज्ञा तुष्टं दत्तं म. भा. १
 * आत्मज्ञा प्र. वि. पु., १ ७
 आत्मज्ञानायकं वि. पु., १ ७
 आत्मज्ञानं वैवस्व वि. पु., १ ७

एवमपरिर्वचसाय म मा., १ ३
 एवमव्याहारे श्लोके म मा., ७४
 एवमस्मिन्निष्ठोक्त्ये विष्णु ७२
 एवमस्व मवेङ्गन्तो वय ४६
 एवमुक्त्यामक्यौपी नि. पु. २३३
 एवमुक्ता यवी स्थित्ति नि. पु. २४३
 एवमेत्यनि दु कानि नि. पु. ६९
 एवमेत्यनि एवेन्द्र म मा. ८४
 *एवमेत्यनैर्धर्मपुत्रान् द्वैक्य ११७
 *एवमेव आचार्यौ बी. ५५
 एवमेकस्व तक्षितं, म मा., १८४
 एवमेकस्तु मर्मान्त्रं छाङ्ग., १९३
 एवमर्गोद्युष्टिद्यो व मनु. ६४
 एव यत्न विवाह्य व छाङ्ग., १९३
 *एव मित्यो महिमा बी. ३३
 एव ब्रह्म प्रविष्टोऽर्थं म मा. ९२
 एव वै पारथा हेमा नि. पु., १ ५
 एव वै पुरुषो विष्णु छाङ्ग., १९३
 एव सर्वानि भूतानि मनु., १ १
 एव सर्वेषु भूतेषु, म मा. १३३
 एव ब्रह्मो स्थिति पाबं म मा., २१

दे

एवमर्धयोगमेतन्मे म पु., १ ८
 एवमस्मिन्निष्ठोक्त्ये विष्णु ७२

ओ

*ओमिति ब्रह्म त बी. ३६
 ओमित्येवाधरं ब्रह्म, म मा. २५
 ओम्पञ्च कन्यकाम्ना मनु., १११

ओं

ओम्कारं त्रिभिर्धं यो वाङ् १९६
 ओम्कारेण तदा यन्मो विष्णु १९९
 ओम्कारं पदमर्धेन विष्णु. २
 ओम्कारं प्रथमं गद्य वा पु., १८

ओम्कारं वस्तुमिध्यामेत् विष्णु १९८
 ओम्कारं प्रत्यक्षतार यो वाङ् १९९
 ओं तत्त्वमिति निर्देशः यो वाङ्. १९६
 *ओं गुण तपनामि बी. ३६
 *ओं गुणा त्वमित्री बी. ३४
 *ओं यू तर्पयामि बी., ३९
 *ओं भूमिपत्न इति, बी. ३६
 *ओं यू त्वमित्री बी., ३४
 *ओं धृत्स्वना बी. ३६
 *ओं कस्तपनामि बी., ३६
 *ओं का त्वमित्री बी., ३४

क

कटुमन्त्रमप्यनुज म मा., १२८
 कटुर्वापि वचाऽन्ते वाङ् १३४
 कटुपिप्पलावनाय बी., ५४
 कर्त्तव्यं मन्त्रोक्त्युक्तः म मा. १७५
 कर्त्तं वचावित् आचामि म मा., १२४
 कश्चनमिच्छुच्छाङ्ग नि. पु. ६८
 कश्चनान्यत्रास्तुति, म मा. ७५
 कश्चे मुने नातिवति मा पु. १७३
 कश्चनवेदेषु वा कश्च नि. पु. ६८
 कर्त्तं त नाति निर्देशे म मा., ७३
 कश्चिर्धर्मपुत्रान् म मा., १७९
 कश्चनान्यत्रास्तुति म मा. १६४
 कश्चनानि मनुष्मन्त्रा मा पु. २५१
 कश्चनानि वचापुत्रा, नि. पु., २ ६
 कर्त्तं त पुरुष कर्त्तं म मा. ११९
 कश्चनो यो मन्त्रान्त्र नि. पु. २३४
 कश्चनान् म द्विजभेद नि. पु. २४२
 कश्चनान् तवाऽन्त्रस्य वत् २ ८
 कश्चो पवित्रं पुत्रं व वय ४५
 कश्चनानि द्विर्धमि नि. पु. २३९
 कश्चनान्त्रमत्त प्रीति म मा. १२३
 *कश्चनान्त्रमन्त्रैषु हा २३
 *कश्चनान्त्रमन्त्रा बी. ३२

कार्यते ह्यवसाः कर्म म मा., १४८
 कार्यमित्येव वक्तव्यं म मा. १५४
 *कर्मविवेकप्रकाशप्रकाशिते हारीत ८९
 कर्ममेव प्रतीक्षेत मनु. ४३
 कामस्वरूपमर्थं तत् वि. पु. १ ३
 कामवर्तीत विवाहार्थं ब. पु., १९३
 कालेन महत्प्र रात्रि म. मा. १८०
 कालेनैतेषु पुनीत मा पु., १७७
 *काहान्यनुविरक्त स कि. ६
 किं कर्तव्यमवर्तय्यं वि. पु., ६
 किं कार्यं किमर्थं वा वि. पु. ६८
 किं त धनैः किं त्व वस्तुमिवा म मा. ७३
 किं पुनश्चमयेन हेतुः १३
 किं मया ॥ सरोज्यं वि. पु. २३२
 किं वस्तुमिति तनापि वि. पु. २४
 किं सीढ किं त्वय्यचार म मा. २२७
 किं धनोऽस्त्वस्मिन्मन्त्रं वि. पु. २३२
 किं हेतुमिदं त्वये वा वि. पु. २३५
 किन्तु सामान्य ज्ञेयं म पु. १३५
 किञ्चित्स्त्वस्मिन् तस्मिन्, मा पु. १७३
 किञ्चिदुद्देश्यं यो यो हेतुः ८५
 किमसाहवच मिदं वि. पु. २४
 किमु वारारिक्तं त्वं वै वि. पु. २३६
 किरीटकेवृत्तुने वि. पु. २ ६
 किरीटधारकेवृत्तु वि. पु. २ ५
 कुचदि पीठं विधितं कर्म तत् मा पु. ६
 कुतश्च पञ्चमिदं दृष्ट १८१
 कुत्र कुत्र व गम्यति वि. पु. २४
 कुत्रवागम्यत मयं वि. पु. २४०
 कुत्र कर्म तस्मान्, म मा., १ १
 कर्माचितकुचरीणि वि. पु. १ १
 कुर्वीतप्रेम्पतिनि वि. पु. २ ६
 कुर्वीतिहासवा मन्त्र म. मा. १ ६
 कुर्वन्मन्त्राद्य कर्म म पु. १३४
 कुर्वन्मन्त्रिनिर्माणं वा पु. २५
 कुर्वीत तज्जदे वरं मा पु. १६८

कुर्वीत ब्रह्मणि तथा वि. पु., १६८
 कुर्वीत संस्विति सत् वि. पु. १ ५
 कुम्भुदिवपुर्विवा हेतुः ८९
 कृतार्थमप्येषान वि. पु. ६९
 कृत्यं हस्तिमसहस्रं यो., २१
 कृत्यैवमिति मयैव वारं मन्त्र., २७
 कृतमन्त्रव्यवहारो एति ब. पु., ६१
 कृतस्य कर्मणा स्वयं म मा., ७९
 कृत्या सान्ने मयैवोपी म पु., २ ९
 कृत्यं विष्णुवार्ता म मा. ४
 कृमिर्हि वीमचारस्तु, म मा., ७९
 कृत्यपक्षे विमन्त्रेके कर्म २५
 कृत्यव्यवहारविष्णुवार्ता मन्त्र पु. २५३
 कृत्यमर्थोपवाये तु, वा पु. १७८
 *कृत्यजिज्ञोत्तरीयाः स कि., २६
 कृत्यव्यवहारविष्णुवार्ता वा पु., २५
 कृत्यव्यवहारितो तस्मिन् वि. पु. १ ७
 कृत्यैव विद्वद्भव वा पु., २५
 कृत्यव्यवहारविष्णुवार्ता मन्त्र ४४
 कृत्यं व्याप्तिर्यो वा हारी., ५२
 कृत्यं कर्मण वयोर्हं वि. पु. ६८
 कृत्यव्यवहारविष्णुवार्ता वि. पु. १९३
 *कृत्यमनुगोमन्यानि यो., २३
 कोऽवयोः कर्मणे कर्म वि. पु. ६८
 कोऽर्थं वैवेन वेदेन, वाङ्., ११६
 कोविदारवर्तु, ब. पु. ६१
 कोऽह त्वं वति निपुणो वि. पु., २३६
 को हि नमभिर्बं वाग्मिन् म मा. ७७
 कोपीन्याप्यार्जनं वान ब. पु. ४
 *कोपीन्याप्यारवाध यो ४८
 कर्मणी वाधावर्जनं पङ्क्ति १३
 कर्मणि मन्त्रवर्ति वाङ्. २५९
 कर्मणे मन्त्रकर्मिह वाङ्. २६
 कर्मण ननुप्यन्तं हारीत ८२
 कर्मणा पक्षिण्येव, हेतुः १४९

तत्त्वान्यथ सुतेत्यं तन् वि पु २३६
 तत्त्वान्यन्नुमिर्मप वि पु २३३
 तत्त्वानि विविर्ध्याने म मा., १७
 तत्त्वानि पुंश्च यन्त्रानि वि पु २४७
 तत्त्वानि यन्त्रमयैस्तु वि पु २४५
 तत्त्वानि यद्वा नाहमेतत् वि पु २३५
 तत्त्वान्यनुवितं नृन्य वि पु ८८
 तत्त्व प्रत्ययस्त्विति म मा १२५
 तत्त्व धृषुपुष्पाय अद्य पु २७३
 तत्त्वस्वाप्रयेवाथ अ पु १३६
 तत्त्वविद्वत्वरण काठ १३४
 तत्त्व चोगमुत्तम मा पु १७९
 तत्वा मरीरानि विहाय जीर्णा, म मा., १२
 तत्त्व मर्याद वि मृष्यति, म मा., १३९
 तत्त्व मुक्ता म क कश्चिपोर्ध्व मा. पु १३९
 तत्त्वेषुषा मिश्रक वि पु २४९
 तत्त्वैत्रियगता रोप बृह १७
 तत्त्वविद्याया यद्यप्ये म्नु, ६३
 तत्त्व च सदसा अद्य पु २५३
 तत्त्व ज्ञानमभ्या वृ पु १९७
 तत्त्व दुष्प्रसिद्धा अद्य पु २२
 * तत्त्व मूलमद्वात् म पु ३
 तत्त्व बीजो एतेन मा पु., १७१
 तत्त्व वपुर्गो निश म मा., १६६
 तत्त्वान् रत्नं सुखं म पु २१३
 तत्त्वार्थमिति तर्गे म्नु, ६७
 तत्त्वानामात्मस्य म मा १८७
 तत्त्वोदरगता वाग्वा गवा ५
 तत्त्वानात्मा पत् विष्णु, १९
 तत्त्व समन्वय म्नु १३
 तत्त्व वम वीमल म मा १४
 तत्त्व प्रकाश म्नु १९
 * तत्त्वैव समन्वय म्नु १९
 तत्त्वार्थमिति तर्गे म्नु १९
 तत्त्व म्नु १९
 तत्त्व विविधमिति वि पु ७२

तत्त्व हरति प्रज्ञा म. मा ९
 तत्त्वान्यस्त्वान्मो म्नु मा पु ९
 तत्त्व तत्त्वैरिरे प्रवृत्तिर्वात् म्नु पु., २५२
 तत्वा पीचानसीतीर्थं वि. पु २३३
 तत्वा प्रवृत्तिमापन्न म. मा., १८८
 तत्वापनसिद्धिर्वा विष्णु, १९९
 तत्वापनप्रतीकार, वा पु., १७८
 तत्वाप्रोच्यते मृष्यति, वि. पु ८९
 तत्वा चविदिनि गद्याय म्नु पु १७२
 तत्वा संसारपञ्चस्य वि पु ४
 तत्वा द्वि को मन्त्रोर्ध्व वि पु २३५
 तत्वा द्वि म्नु म्नुगोः कश्चि वि पु., १४१
 तत्त्वमनुनिमन्त्र विष्णु, म. मा., २२७
 तत्त्वमन्त्रवि म्नु म्नुगोः म मा., २३६
 तत्त्वमन्त्रं वृ वि पु २६
 तत्त्वमन्त्रं वृ वि पु १९५
 तत्त्वमनुनिमन्त्र वि. पु., २४३
 तत्त्वमन्त्रमन्त्रं वि पु २४५
 तत्त्वमन्त्रमन्त्रं म्नु वि पु २४१
 तत्त्वमन्त्रमन्त्रं वि पु २४४
 तत्त्व म्नु म्नुगो म मा., २१७
 * तत्त्व तत्त्वमन्त्रमन्त्रं म्नु, ४२
 तत्त्वमन्त्रं म्नु म्नुगो वि. पु. २४३
 तत्त्व म्नु म्नुगो वि पु ७१
 तत्त्वमन्त्रं म्नु म्नुगो वि. पु २३५
 तत्त्वमन्त्रमन्त्रमन्त्रं म मा., १२७
 तत्त्व म्नु म्नुगो म १
 तत्त्वमन्त्रं म्नु म्नुगो म मा., १७५
 तत्त्वमन्त्रमन्त्रमन्त्रं म मा. १७८
 तत्त्वमन्त्रमन्त्रमन्त्रं वि पु ९
 तत्त्व म्नु म्नुगो म्नु, १२६
 तत्त्वमन्त्रमन्त्रमन्त्रं म मा., १४
 तत्त्व विष्णुमन्त्रं वि. पु २४
 तत्त्वमन्त्रं म्नु म्नुगो म्नु म मा., १२
 तत्त्वमन्त्रमन्त्रमन्त्रं म मा ११७
 तत्त्वमन्त्रमन्त्रमन्त्रं म मा ११८

इहम्यभाषयिष्युः वि पु., २४५
 इहम्यभाषयन्तम्य म म्., १६४
 इहम्यस्तव मन्तव्यं यादु १ ९
 इहमे चाम्यर्चयेते अ पु १३५
 "इन्द्रानामेकैकमुपादेये आप १५
 इहोस्तु सचिर्वयेय वस २ ७
 इतिष्ठतु पृथस्ताव वो ५९
 इत्यमिच्छामि वाङ्., १९४
 इत्युर्न विन्य वापि वाङ् १८
 इत्युत्तेनैव विविना देवस २७
 इत्यौर्व विन्युपस वि पु २ ४
 इत्यौकमापुषो माग यम १२
 हे पारये स्तुते वोग म् पु १७२
 हे ब्रह्मणे वैदित्ये विष्णु १९८

घ

घनवाग्ममहापरो म् पु., २
 घनमेगपरिष्ठाणाद् हारी २७
 घन्यास्ते बुद्धय्याद् यम्., ८३
 घनिषी वारदन् बोधी मा पु २१३
 घनकामार्चनार्थेन म मा २२३
 घर्मविनाम्यविनाम्य व म्., १२७
 घर्मवेदानुदप्यन्ते म म्., २२९
 घर्मस्तकारवार्धव म म्., १४
 घर्मानुर्न व अर्थं व म्., १४६
 घर्मावप्रमर्ष वैव म्., ६१
 घर्मावर्मोद्भूते भोर्तु वि पु २३४
 घर्मावर्मी न सन्नेह वि पु २३४
 घर्मावर्मी वतन्तस्मान् वि. पु २३४
 वातुशर्वादिपापान विष्णु १९९
 वारणमिषयीह्य व पु १९४
 वारणानु मुसोपस्व म म्., १७४
 वारोन्मुप्येति विं मा पु १ ३
 वारवं प्रैर्त्तं पु नं याङ्., १३
 वारवात्तपुर्ति देवं म म्., १ ९
 वारवादि व वीर्यमि म म्., २२५

वारयेत्प्रवाग्यार्त्तं याग १९४
 वाग्यमार्त्तं वया वरयेत् वृह., १७
 वाग्यप्रभृतिभिर्मर्म्मि म पु १३६
 वामेनाऽऽश्रितवत वदि म म्., ८३
 वामे रागिन्ववा वृण म म्., २६१
 वामं रागि कृष्णपर्शं यादु २६
 वामि समा यमोऽप्यैर्त्तं म्., ६
 वृत्ताव वा वारवने, म म्., १२९
 वृत्ताधिष्ठोर्त्तं वसे म मा ९६
 वेनुकन्यस्य योपस्व म म्., २
 वेप्यानविरतस्व विष्णु १८
 व्यनक्तिमन्त्रम्यामात् विष्णु., १ ९
 व्यनक्तिमन्त्रनाभ्यामात् वङ् १९३
 व्यावाग्यमप्यव्याय म्., २१
 व्याजं प्रोक्तं प्रवत्यामि वङ् १९३
 व्यामलो विम्यान् पुंम म म्., ९४
 व्यानेन पुर्णं विष्णु, विष्णु १९
 व्येय वामा विवतो बोधी वङ्., १८५
 व्येवस्वता सविन्मन्त्रमन्त्रवर्ती वृ पु १९२
 व्येवस्वर्त्तं वोगम्व व २
 व्यमिप्रातिग्या सविन् म् पु १७१

न

न कर्त्तुम् न कर्माणि म म्., १ ८
 न कर्मावमन्त्रम्यामात् म म्., १४८
 न कर्ममन्त्रमन्त्रोर्त्तं म म्., १५८
 न वारोन्मुप्येति व नि., ४८
 न वृत्ता बोधकं मन्त्रो वनि., ५१
 न वृत्त्यति न वृत्त्यति, म म्., २२९
 न वेवर्त्तं विवर्त्तं वि पु ७१
 नर्त्तं वन्त्र ममभीष्टान् म्., २४
 नतत्र व सुहृन् व म्., पु २५४
 न नन्त्रमन्त्रमन्त्र म म्., ९
 नगरम्य वदि म्., १७१
 नगरं वि न कर्त्तुम् वत ५९
 नर्त्तं व धर्मा वृत्ता व पु २

म ये कृष्णामवृत्तिः सि पु २३९
 म ये निम्नाप्रवृत्तयः म मा २२९
 म ये पार्श्वस्थि कर्त्तव्यं म मा १५९
 म यीममन्त्रमुच्यते ब्रह्म १८५
 म यमो मन्त्रकः कुरुः म मा., २१८
 म यस्व हस्तप्रविष्णुपञ्चमेः या पु., २३१
 म यत्तुवाग्म्यार्तोऽपि मनु., १८
 म योमवाचमुच्येभूतः, सि पु २३७
 यस्तव निरोप्यता हारी ५९
 यस्ते वाणि दुष्प्राप्तिः सि पु ७१
 यस्तवापि स्थित्य मा पु. ८
 यार्क कर्त्तव्यं कोपे सि पु., १९
 यन्मिपोत्र कथनाः सि पु. २४२
 न किञ्चिदेकमङ्कुरः म मा ११४
 मन्त्रादे पुरे वेदी म मा १५८
 न वा मन्त्र रोहिणि निवृत्त्या मा पु., १२
 * न निज्जुवेवास्मिन् हारी ९
 * न निज्जोमन् हारी ५३
 न निमुच्यते कुर्वेवाः म मा., १२९
 न निज्जोमन्त्रेति मा पु., ९
 ननेतिमन्त्राव रक्षन् कुत्तिल म मा., ११५
 * नने कस्वे प्रते आप १५
 न नै पद्मस्यधोयो ब्रह्म १८५
 न नै वाक्कातिरिक्तेन ब्रह्म १८५
 न नङ्गुवाचामिरतस्व मोक्षो वति ५१
 न नारीपथिखे जीवः म मा ११८
 न नान्त्य नापि चोत्तरे सि पु १ ५
 न नन्वेति न वाक्काति, म. मा., १८
 नस्वते नन्वेकप म. मा., ९
 न नान्त्योस्मि न वाक्काति सि पु २३९
 नन्वे मोहस्तम्भार्थं सि पु., २४१
 न लपि वन लवेष्टे सि पु १
 न लपिपथिर्त वर्यं म मा २२५
 न लुचन न पु वेध म मा., १२४
 न लुनेन जपेति म मा., ७६
 न हर्षस्वात्मधोस्ति, वैष्ण १३

न हि कस्यानङ्गुलवित् म मा १४६
 न हि कश्चित् क्षणमपि म. मा., १४८
 न हि क्षयेन सङ्घर्षं म मा., १५९
 न हि वेदसूता वाक्यं म मा १५५
 न क्षानेन वाक्या वै, हारी., १७
 न क्षास्वस्तसङ्घर्षो म मा १५५
 न क्षयमनुसृज्यते मोक्षो वा म मा २२६
 न क्षमति म्मवति वा वय ४६
 न क्षमति म्मवति वा मनु., ९७
 नक्षार्कं किञ्चु सापिरे, मा. पु २३
 नागारे नक्षत्रे वाके वति., ५१
 नक्षत्रिभूतत्वा राज्ञा ब्रह्म २८
 नास्तिर्लोकं न चोच्ये वा मा पु. १७७
 * नास्तिर्लोकं मुच्यते गी २३
 * नास्तिमन् प्रसीरार्, वा सि ४८
 नास्तिमन्त्रा नास्तिमन्त्रे म मा., ९१
 नास्तिमन्त्रा ब्रह्ममयोति म. मा., ९१
 नास्तिमन्त्रा चोच्येति म मा., १८१
 नास्तिमन्त्रा नास्तिमन्त्रं म मा १७९
 नास्तिमन्त्रेचमृगी च सि ९
 नास्तिमन्त्रे कस्ववित् पार्श्व म. मा., १५८
 * नास्तिमन्त्राः सङ्घर्षोच्यते वैष्ण ४१
 नास्तिमन्त्रा ब्रह्मिन् ज्ञानता मा पु., १७७
 नास्तिमन्त्रं न वर्यं ब्रह्म ४३
 नास्तिमन्त्रमन्त्रं म मा., १५९
 नास्तिमन्त्रमन्त्रे, हारी., १७
 नास्तिमन्त्रा ब्रह्म नास्तिमन्त्रा १३१
 नास्तिमन्त्रा वर्यं म मा पु १३
 * नास्तिमन्त्रमन्त्रे सि., ४८
 नास्तिमन्त्राः पृथग्पृथग् सि पु., १७७
 नास्तिमन्त्रा वर्यं म मा., ८
 नास्तिमन्त्रा वर्यं म मा., १२४
 नास्तिमन्त्रा वर्यं म मा., ७६
 नास्तिमन्त्रा वर्यं म मा., १३१
 नास्तिमन्त्रा वर्यं म मा., ८

*प्रहसिन्तो वैदरिक्कणो देवक १२४
 प्रहसि पुनरं वैद, म मा १२७
 प्रहसि स्वप्नरुद्रम् म मा १२९
 प्रहसि स्वप्नरुद्रम् म मा १३०
 प्रहसिर्वा मय क्कणम् सि पु १ ८
 प्रहते निहन्तो को वै, देवक १२८
 प्रहतेर्दिक्कणपतिः म मा पु १५३
 *प्रहते महाभुङ्गते देवक १ १
 प्रहती पतिर्वा स्वप्न, सि पु, १ ३
 प्रहतिर्वापतिर्वा व सि पु १३८
 प्रहत्सते वरु क्षीप्सव सि पु ४
 प्रहोयतिक्कणीव सि पु, ६९
 प्रहोयते वरा क्कणम् म मा ११५
 प्रहोयतीवरी देवक म मा ११८
 *प्रप्य स्वप्ने प्रतिष्ठाम् व को ६३
 प्रप्या मानसं दुर्ध्वं म मा १६
 *प्रप्यामन्ते तद् स्वप्न, को, ५५
 प्रप्ये निद्रावुत्सव सि पु, १ १
 प्रप्ये वदुराष्टो वरुद्र सि पु, ११९
 प्रप्यं प्रहसि स्वप्न सि पु, १
 प्रप्यं स्वप्नरुद्रम् सि पु १ ७
 प्रप्यस्वप्न महाभुङ्गो, सि पु १४१
 प्रप्यस्वप्न वरुद्र म मा, १११
 प्रतिष्ठाम् पुनरं, म मा १
 प्रतिष्ठोर्वा स्वप्न, सि पु १३
 प्रतिष्ठति वरुद्रम्, म मा पु ११३
 प्रतिष्ठाम्पतिर्वा वै, म मा, १
 प्रतिष्ठोर्वापतिर्वा व पु १७५
 प्रतिष्ठाम् व वैदरिक्कण, म मा १२
 प्रतीक्षाम् स्वप्न म मा पु १५३
 प्रप्यं वरुद्रो पीप्सव सि पु १३९
 प्रप्यं स्वप्न पुन सि पु १३२
 प्रप्यं वरि व स्वप्न, देवक, १४
 प्रप्यमिन्द्रोर्वा तद् सि पु १ ३
 प्रप्यवरो म माप्ते म मा, ११५
 प्रप्यारोव स्वप्न वरु १

प्रप्यारोव स्वप्न, म मा पु, ११८
 प्रप्यारोव स्वप्न म मा पु १७३
 प्रप्यारोवो वरुद्र, म मा, ११
 प्रप्येकम् प्रतिष्ठाम्, म मा, १११
 प्रप्यं वरुद्रो मोह देवक, १४
 प्रप्या स्वप्नरुद्रम्, को वरु, ११७
 प्रप्येकम् वरुद्रम्, म मा पु १७१
 प्रप्यिर्वा प्रप्यं व म मा ४७
 प्रप्यमिन्द्रोर्वा, सि पु, १ ४
 प्रप्यमिन्द्रोर्वा म मा सि पु १ ४
 प्रप्यं पुनरं वरुद्र सि पु, १ ३
 प्रप्यं विम्वोर्वा म मा पु ११५
 प्रप्यं वरुद्रोर्वा सि पु १ ६
 प्रप्यमिन्द्रोर्वा, सि पु, १ ४
 प्रप्ये वरुद्रोर्वा, म मा, ११५
 प्रप्यार्वा पतिष्ठाम् म मा पु, ८
 प्रप्यमिन्द्रोर्वा, म मा ११५
 प्रप्यमिन्द्रोर्वा, वरु, ४१
 प्रप्योर्वा वैदरिक्कणो म मा, ११६
 प्रप्ये वरुद्रोर्वा वरु, १३
 प्रप्यि पतिष्ठाम् म मा पु, १ ८
 प्रप्यवरो म माप्ते म मा १५
 प्रप्यं वरुद्रो तद् वरुद्र म मा, १११
 प्रप्यमिन्द्रोर्वा व माप्ते म मा, ७५
 प्रप्यं निद्रावुत्सव म मा १५३
 प्रप्यमिन्द्रोर्वा सि पु १ ५
 प्रप्यमिन्द्रोर्वा वरुद्रो म मा, ११६
 प्रप्यिर्वा पुनरं म मा सि पु, १४१
 प्रप्यिर्वा वरुद्रोर्वा देवक, ५५
 प्रप्यं वरुद्रोर्वा वरु, १४७
 प्रप्यं वरुद्रोर्वा, म मा, १४७
 प्रप्यि वरुद्रोर्वा, म मा, १११
 प्रप्यिर्वा वरुद्रोर्वा म मा पु, १११
 प्रप्यमिन्द्रोर्वा वरुद्रो म मा पु १११
 प्रप्यमिन्द्रोर्वा वरुद्रो म मा, ११
 प्रप्यमिन्द्रोर्वा वरुद्रो म मा, ११

साम्ये विपुलस्त्वान् मनु, १७

समुद्रगिरिबालुभिः ह्य १३

मन्त्रविदे स्वं धीमं मनु, १४

स्वेतेतैर्वाग्दे यो ज्ञं वक्त ९

ह

ह्यो देव पुं वरुं म. मा., १

हमि वाग्यनवाग्रय बलि, ३२

हम्यते खान न केन वि. पु. ८३

हयद्योद्यन्ति कर्ता म मा १२८

हर्तायेक्यकैराद्य देवत ८९

हनिर्गन्धनधम्य न बी., ५४

हनिष्य हन्मयैव, मनु, १७

हनिष्यात् प्रदण्डेण, यम १८

हस्यस्तुतुस्त्वं न शङ्क, ११२

हस्तेस्तिष्ठन्वर्धनमक्षिप्य मा पु ७६

हस्त परिकल्पस्यापि वि. पु ६९

ह्रिण्मन्त्रो पुनर् हाटीत, ८२

ह्रिण्मन्त्रम नृप्य बाह्., ११४

ह्रीर्विद्या सत्यममोचो मनु, ६५

हितं न सर्वभूतानां वक्त ९४

हिरण्यमणि पात्रानि यम ६

हिरण्यगर्भो भगवान् वि. पु., १ ३

हिरण्यपायतनम् वि. पु ७

हस्तुण्डीरनिष्ठो म. पु., ६१

हन्वत्स्व ध्यावयोगेन शङ्क १९३

हव्यसुखमसेवितं कर्तव्यं म मा., १२५

हवि कम्प्यमभितै म मा १

हवि हत्वा समुद्राच्च, वा पु., १७९

हवि -योतीषि सूर्यं न शङ्क, १९३

हविस्ता वैरद्यस्त्वा शङ्क, १९३

हेतुनाज्जेन वीन्तन म. मा., १४

हे हे वाचिनि महेदे, वि. पु १३९

हंस परमर्हन्व, म मा., ३२

हिरण्यमहो गी., ४९

हिंसावर्तक वीर्य, हाटी, २

हस्तं वीर्यं पञ्चं धाम्, विष्णु १९

हास इति विनास्य म मा २२४

हिरण्यमणि विवर्धे मनु ४५

7 4 5 Vedānta Deśika uses this passage from 1 *vyākhyāna* in support of the *Vīṇśādvaita* view of *Mokṣa* that he expounds in his *Rahasyatrayasāra*, and He interprets *bhogajam* as *Bhagavat svarūpam bhogjam*

7 13 cf *Sāṃkhya-sūtra*, *Atyantiko d bhānti śi h mokṣaḥ*.

7 14 *Mokṣoprahāra* reads *pādharūpam* for *apādharūpam*

7 14 15 This statement is in accord with the view of Bhāskara that *Brahman* conditioned by *apādhi* is *jñāna*. (*Bhāskaraśāstra*, II iii, 43: *Upādharūpānāṃ a ny bhānti svacāryam reśabha*) See Śrīn. atachari, *Philosophy of Bhedābheda* ch. VI pp. 88-96.

8 5 Śāryajya or *śāryajya* means with the Supreme Being, which implies *mokṣa* ("Mokṣa nāma śāryajyam" Rāmānuja's *GNB bhāṣya* p. 137 ed. Anandāśrama) is not what is meant here, but something similar to it

8 11 The quotation cannot be traced *Mokṣoprahāra* refers it to *Mahānārāyaṇa*

9 7 *Mokṣoprahāra* adopts the reading *getiḥ* for *getik*.

9 13. Śāryajya literally means *śādharmya* or equality which is *Vīṇśādvaitic* view. Lakṣmīdhara's preference to equating it with *ek* form, oneness, shows his leaning to the view of Bhāskara. The analogies cited in the *śāryajya* passage (*jalam jalam aikyaṃ*) would support this conclusion.

10 3. *śāryajya* is oneness, identity

10 14 *śāryajya* having attained

11 2. *Mokṣoprahāra* reads *śāryajya* for *śāryajya*.

11 5 8. *Mokṣa* is readily available to the *śāryajya* *śāryajya*, and is therefore not the monopoly of the *śāryajya*, as held by some extreme *Advaitins*.

12 4 5 Compare *Bhāṣya* parva, 230, 26-27 (ed. Kumbakonam)

अथवादात्तं पुनः तूतो ननु किं चरति । अथ तत्पुत्रोऽपि ननु व प्रत्येकं ।
अथवादात्तं पुनः तूतो ननु किं चरति । अथ तत्पुत्रोऽपि ननु व प्रत्येकं ।

12 6 9 Compare *ibid.* 174 6

देवतायाः अथवात्तं पुनः तूतो ननु किं चरति । अथ तत्पुत्रोऽपि ननु व प्रत्येकं ।

13 13 14 Compare *II* *śāryajya* VI, 2

अथवात्तं पुनः तूतो ननु किं चरति । अथ तत्पुत्रोऽपि ननु व प्रत्येकं ।

According to *Mokṣoprahāra*, the birth of son's daughter or of daughter's son will not qualify

अथवात्तं पुनः तूतो ननु किं चरति ।

The *Mitākṣara* view that the appearance of grey hair and the birth of a grandson are alternative qualifications is thus condemned by the *Mokṣapraśṅga*.

अथ वयोरपि कृष्णान् बालपौत्रोऽपि निवृत्तयोऽपि विद्वानेव । एव वारम्भामारात्
इत्यप्यनुसारेण पदार्थद्वयविधाने वाच्यमेतत् । इत्यन्तां च यो विद्वेषो ब्रह्मणे वाच्यः
ल्लोभप्रियादीनां वाच्यः इति वदितुं चेन्न । (नो. प्र. १६)

12 16. *Aparīkṣa* takes *Brāhmaṇa* to mean only *śrāvīṣa* *śrāma*'s disciples.

13 17. अथवा यो वैद्वेषोऽपि इति उपलब्धो ल्लोभेति अन्तर्गमिनाम्
(नो. प्र., १६)

17 6. Bühler is wrong in taking the morning and evening baths as alternatives both are obligatory.

17 6. वस्त्र may mean a tattered garment (Bühler) or a dress of bark, kusa etc.

17 8. वस्त्रम्, produced by cultivation, or on ploughed land; cf. *अथ वस्त्रम्* (p. 19)

17 10. वाग्, free from pride (*Medhānti*)

17 13. योग, according to Law (*Medhānti*) at the proper time (*Kaṭika*).

17 14. यज्ञेति is a sacrifice to the lunar mansions.

17 15. For the *Dharmasūtra* see *Āśvalayana Śrautasūtra*, II, 14.

18 4 7. Note the consideration for plant life.

20 10. *Kṛṣṇapāṇḍita* (commentator on *Vāṇīśāstra*) adopts the reading *वाग्मन्* like *Lakṣmīdhara*.

22 5 ff. The elaborate classification of *Vīṇapāṇḍita* should be compared with the brief indication of four classes of *Sanyāsa* on p. 32.

23 18 19. This is probably intentional (vide note on p. 32).

23 4. The insistence on the permission of the preceptor by *Hārta* may be noted. A similar sanction for entering on *Sanyāsa* is not mentioned, because *Lakṣmīdhara* regards the third stage as only leading to the fourth.

24, 16. *उत्प्रेक्ष्यमाण* when he bathes at the three *Savanas* (Morning, noon and evening). The *yati* must bathe thrice daily whereas *brahmin* (p. 17. एव एवम् एवम् एवम्) the *vīṇapāṇḍita* has to bathe only twice, missing the noon bath.

25 15. *Mokṣapraśṅga* (p. 30) reads *विष्णु* for *वसु*.

25 19. *Mokṣapraśṅga* (p. 30) reads *उत्प्रेक्ष्यमाण* for *उत्प्रेक्ष्यमाण*.

26 9 10. cf. p. 46 *nf.*, II. 1 2, and *Adiśaṅkara*, 124 15—
वाग्मन् एवम् एवम् एवम् एवम् । वाग्मन् एवम् एवम् एवम् एवम् ।

NOTES

[N B Figures in thick type refer to the pages of the *Maheśvara-kāṇḍa*, and in thin type to lines on the page.]

5 3 ff. Lakṣmīdhara's conception of *Maheśvara* is stated here. To him it means "oneness with Brahman (*Brahmanāḥ saha sūkṣma*) after *jñāna* or *avidyā* ceases through knowledge in the form of the final intuition of Brahman. This view is not negative like that of the *Sāṃkhya* Yoga (absolute dissociation of *Puruṣa* from *Prakṛti* or the *Guna*, vide *Yogasūtra* IV 34). As Lakṣmīdhara admits neither the intuition of the indeterminate nor the eternal distinction of *jyotiḥ* and *Brahman*, his view of *Maheśvara* does not accord with either the *Advaitic* or the *Vaiśiṣṭhadvaitic*. *Maheśvara* is said to consist in the absorption of the *jyotiḥ* in *Brahman* (*ajapa, laya, or samaya*). This is the view of Bhāskara. See P. H. Srivatsachari, *Philosophy of Bhedābheda* 1934 pp. 150-152. —" Bhāskara is not in favour of identity or inseparability but is inclined to interpret *avakāśa* as self-expansion and *skibhava* or oneness with the absolute.

5 7 To Lakṣmīdhara *avidyā* or *ajñāna* is that kind of knowledge which is opposed to *true* knowledge. e. t. is the thinking of something as what it is not, g. the non-eternal as the eternal, pain as pleasure, what does not belong to the self as belonging to it and the impure as the pure. See the last three lines of the passage from the *Brahmasūtrasparīkṣā* quoted on p. 124 of the *Maheśvara-kāṇḍa*. The view (and the illustrations in the above passage) are identical with *Yogasūtra* II 5.

6 7 9 Cf. *Srībhāṣya* III 29-33

तद्वैकल्यं चास्ति तन्मयं तद्वैकल्यमप्युक्तं । तद्वैकल्यं न पृथग्विद्यं तद्वैकल्यं न

6 18 The rendering of *aprasampanāḥ* as *bhūtvā* marks a point of difference from V. *śāṅkhya*. Rāghavānandācārya in his *Ānandāśrama* commentary on the *Chāṇḍogyaopaniṣad* p. 577 (*Ānandāśrama* edition) renders *prasampanāḥ* by *prāpṇā*.

7 2. (On the soul) having approached (the highest light) here is manifestation (as we infer) from the word *eva*. (S. T. Thibaut). Śaṅkara has entered into instead of Rāghavānandācārya's *approached*, and adds of its own nature as a qualification of manifestation.

The *Māhikara* view that the appearance of grey hair and the birth of a grandson are alternative qualifications is thus condemned by the *Mokṣapraśāna*:

अत्र वदीरसिद्धवान् जातपौत्रयेति विप्रपोष्ये विप्रमेधोप । तत्र वारम्भामावात्
ह्यन्यवर्मास्तु देव परार्थहृदयिवाभे वाचमेवाद । इत्याम्नां च यो विप्रो ब्रह्मते जातपुत्रः
ह्यन्येऽप्येवमिवावसीत् इतिवादिषि केचित् ॥ (मो. प्र १६)

12, 16. *Aparārka* takes *Brahmaseva* to mean only *śrīṣṭi* *Mitramitra* dissents.

13 17 वद्यवारी मेधुमयापी इति एतन्मते अवेदिति अन्तर्ज्योतिषात्
(मो. २., १६)

17 5. Böhler is wrong : taking the morning and evening baths as alternatives both are obligatory

17 6. *Āra* may mean a tattered garment (Böhler) or a dress of bark *Kura* etc.

17 8. *Paṭṭa*, produced by cultivation, or on ploughed land ; cf. *ṛṣi* च परिचयेत् (p. 19)

17 10 *Āra*, free from pride (*Medhātithi*)

17 13. *Yoga*: according to Law (*Medhātithi*) at the proper time (*Kullīka*)

17 14 *Yajña* is a sacrifice to the lunar mansions.

17 15 For the *Dakṣiṇa* see *Āraṇyaka Śrautasūtra*, II 14

18 4 7 Note the consideration for plant life.

20 10 *Āraṇyaka* (commentator on *Vāśiṣṭha*) adopts the reading *अन्यथा* like *Lakṣmīdhara*.

22 5 ff. The elaborate classification of *Vīṇaprastha* should be compared with the brief education of four classes of *Sanyāsins* on p. 32, II 18 19 This is probably intentional (vide note on p. 32)

23 4 The instance on the permission of the preceptor by *Hārta* may be noted. A similar sanction for entering on *Sanyāsīśrama* is not mentioned, because *Lakṣmīdhara* regards the third stage as only leading to the fourth.

24, 16. *अन्यथा* *अन्यथा*, when he bathes at the three *Sevans* (Morning, noon and evening) The *yajña* must bathe thrice daily whereas (cf. p. 17 तत्र एवात् एव एव) the *Udāhṛta* has to bathe only twice, missing the noon-bath

25 15 *Mokṣapraśāna* (p. 30) reads *विद्या* for *उद्या*

25 19 *Mokṣapraśāna* (p. 30) reads *उद्योग* for *उद्योग*

26 9 10, cf. p. 46 f. II 12, and *Adiśvara*, 124 15—
वाच्येन उद्योगे वाङ्मन्येनैवमुक्तम् । वाङ्मन्येन वा वाच्येन किञ्चिदुक्तम् ।

¶ 14-15 Three intervening lines are omitted between the two halves from the *Vagvapurāṇa*, which have been formed into a *śloka* in the text. They are—*सुखं विदुषः कथं कलमस्य बोधः । ईशानार्चनं ह्येः सर्वान्नास्तुभ्यम् । निरावधिपरायणं कलमस्य बोधः ॥*

26 17 एषोष्वाशिन should read एषोष्मवाश.

27 17 *Mokopane* (31 32) defends thus the opening of
smoke straight to the hermit

अथ भारतीयास्तु सन्धातिन एव कविप्रसङ्गं वक्ष्येति चेत् । मुक्ताकिप्र
लेख्ये वृत्त्यादेरपि नौकविप्रसङ्गत्वात् सन्धातिनस्यैव ।

The reference is to *Vedānta Sūtra* III 4 48 49 (इन्द्रायामनु
पुष्टिरेषकारः ॥ यौनवर्तिरेषायति कर्तृकारः ॥) Lakṣmīdhara does not accept
the view that *brahmi* is open only to the *vaśis*.

28, 16 17 This is making it worse See p/ p 30

28 18 ~~achieved~~ by other means, e. g. drowning precipitating oneself from a cliff, starvation and self cremation. Medhātithi, who gives the above interpretation, holds that the reference to the attainment of *Brahmaloka* is not to be taken as complete liberation.

Āpastamba (II 23, 2) considers death by starvation a proper culmination in the life of a hermit. So do Iama.

28 19 Misreading by this comment—g: as an Advaitic turn to this line, while Lakṣmīdhara leaves it to be literally interpreted.

मन्त्रोक्तं सर्वविद्यायां सर्वविद्यायाः न तु विद्यायाः । (मो. ४. ३३)

30 4 Mādāṅgītha, whose interpretation Mitrāmśra stresses, (and Lakṣmīdhara ignores) holds that this should not be taken to mean that one should become *paśu* only after he attains the age of seventy-five, and the hermit also need not remain so for full quarter of his life. He relies, like V ṛāṇas'vara, on the *Jāṭhagrasa* which Lakṣmīdhara ignores.

છાપિ જાહે કરિએનું । અણદેવ વિલેતદેવ પ્રમણે (અપાનોનિવર, ૪) ॥
 પ્રાપ્તિ સ્વાત્મ પાત્રી મણે । પાત્રી મૂલ્ય કમી મણે । કમી મૂલ્ય પ્રમણે । જાદિ મેલવા
 અપ્રમણિવ પ્રમણે વણાણ અપણા । અપ પુનઃપાત્રી વા કમી વા અણપો વા ડાગણો
 એ-અપણિયો વા । અણદેવ વિલેતદેવ પ્રમણે ॥

31 12 M. transtana also approves of *sargissae* immediately after *Arharthya*. It reconciles the apparent conflict of authorities thus:

अनामदीयवर्णमालायां नैव अक्षरपरिपाद्यात् नक्षरमिव नैवाक्षरमिति हेन उच्यते।
अक्षरस्योद्देशः (अ. ३४) ॥

३३ Lalpudhara does not provide for death bed (*śīrṣa*) and
śīrṣa, and the entry into *śīrṣa* of defectives, though he may have

37 7-8 “कठो ब्राह्मणं एव चापुण्यं इति सिद्धम्” (Madhātithi, ed. Jha, I p. 533) M. transmission, who cites with approval Lakṣmīdhara's verdict (मो ४ ४८) reproduces the elaborate discussion of the subject in the *Madanaparyāya* (B. b. Ind. pp. 365-373) to establish the right of the Brāhmaṇa alone to *aparyāya*.

41 4 ब्रह्मण्य—one who has destroyed his worldly attachments.

42, 9 मो ४ ४५ reads विशाचार्य for निराचार्य

43 7 8. Madhātithi takes the *śloka* to mean that the *yati* should wander forth alone, after sending away the companion he had with him till then. Mādhavācārya points out that a *śa yati* has not abandoned everything before entering the *śrāma* has nothing left that can be given up, unless it be his *guru*, whom also he should leave so as to begin his lonely wandering and he should do so if he is confident of being able to stand on his own knowledge. The *śloka* is a clear prohibition of the *parivṛtta*s with which many ascetics surround themselves.

44, 20 21. The *śloka* occur in *Madanaparyāya*, 148, 32 31 and are cited in the *Tīrthakāṇḍa*, p. 24. The duty to live in Kāśī till one dies is emphasized in curious verse अस्मिन्नेव वा पण्डे-वरादिवाक्यार्थेन । अथवा वत्सो मित्वा लोके वि-न्य मने ॥ (L. p. 16)

45 12. कच्छा does not mean hide and implies only covered with a skin or grass that has been nibbled by a cow as indicated by Vasuḍha (a/ p. 50 and p. 51)

45 20 मुण्ड does not mean one whose hair is completely short. See p. 49. निराचार्य मुण्डो वा

46, 16. प्रतीक्ष is remedy for disease. The prohibition to undergo treatment in his illness seems to be in conflict with Bandhūyana's inclusion of medicine (औषध) among the eight things which do not infringe the *yati* vows (p. 54). The implication is that the *yati* should not himself seek *remedy*.

49 11. The *yati* should utter no benediction and make no formal salutation, but simply utter Nārāyaṇa when saluted or when he himself worships.

निष्पत्तिः स्यात् । नमस्तुतेत्यपि अस्मिन् न प्रयुज्यते । किं तु वरादिवक्तव्यत्वं दृष्टं ॥ “कठो ब्राह्मणादिति ब्रह्मण्य इत्येवमित्यम् । ब्रह्मण्यमित्येव कठो ब्रह्मिणादिति ॥ निष्पत्तिः स्यात् । नमस्तुतेत्यपि अस्मिन् न प्रयुज्यते ॥ निष्पत्तिः स्यात् । —वस्तुतस्तु न कथं दृष्टं किं तु वरादिवक्तव्यत्वं दृष्टम् । निष्पत्तिः स्यात् । निष्पत्तिः स्यात् । निष्पत्तिः स्यात् ॥ (विष्णु वैजयन्ती)

The *yati* who proceeds to Gaya is enjoined not to make his obsequence to the *vajraspeḍa* there like others, but simply show his *śaṅka* (*Vajraspeḍa* cited in *Yatisaṅkha* *śaṅkha*, p. 106)

50 17 20. Cited as from Atri in *Yatidharmasāhag* shlo p. 24

51 1 There is no liberation for one devoted to grammatical studies. This is opposed to the view of Patañjali that the study of grammar is obligatory to Brāhmanas as a *satya-karma* (वाङ्मने निष्कारणो यमा वश्यो देशोऽप्येवो हेयवः । प्रचार्त्तं च वश्येषु व्याकरणम् ।) Grammar should be studied for *saṁkṣipta* (महता हेयव न नार्थं नवा स्यात् इहोऽप्येव व्याकरणम् ।) Nāgārjuna Bhaṭṭa is of opinion that the four ślokas cited and explained by Patañjali show that the study of grammar enables one to attain mokṣa (P. S. S. Sastri, *Lectures on the Mahābhāṣya*, 1944 p. 40)

51 1 4 Though couched in general terms, the condemnation is of the *jaṭi* who devotes himself to grammar teaching, aims at gathering a following, takes pride in his food and raiment and finds pleasure in the beautiful surroundings of his hermitage. The gathering of disciples and the giving of discourses (*vijñāpaka* m) in order to obtain gifts and adoration (*ābhayaṅgāḥ* m) are forbidden on p. 56, 1 5

53 end of the page. The ślokas are from the *Sāṁkhya-sūtra*, ch 190 al 4 5

54, 8 The printed text reads समाधीत for समाधेय. Böhler takes the clause (S B E II, p 281) as a prohibition of all communication with women

55 4 The printed text interposes एव between एवमेव and एवमेव.

55 10 16 Compare these with p 166, 11 2 5.

55 19 20 and p 56 11 1 2. The *jaṭi* should lead a lone life and should not associate with even other ascetics. The inhibition, combined with others against gathering disciples, taking pride in the beauty of the hermitage etc. is an implied condemnation of *śaṅkha*. It will be noted that modern *śaṅkha* life is opposed to *jaṭidharma*.

56 3 Talks on politics and on alms are forbidden by the illustration

56 19 *Paṇḍita* may mean either following or property. In the context, which deals with the mode of collecting his *śikṣā* it implies condemnation of going round begging followed by disciples (as was the habit of the Buddha)

57 13 14 A *jaṭi* who makes himself pleasant to the donors of alms will continue in the fetters of rebirth. Böhler takes the prohibition to imply that the *jaṭi* makes humble salutations to the givers of alms, in order to obtain alms. This interpretation is alluded to by Nandapada in his comment on the sūtra of *Vaṣṭuśāstra* p. 49 1 12 /

57 16 17 The prohibition of the practices named here is absolute, though they are related to the obtaining of alms as their

object. Astrology and palmistry have always been looked down on as beneath a pious person. *Āṅgavidyā* which taken as palmistry (which makes it fit with *nakṣatra-vidyā* which is astrology) is interpreted by its commentators of Manu as the science of grammar and the five *śāstras* of the Vedas; they also interpret *vaśīṣṭha* as teaching the Veda. Medhātithi and Govindarāja take *aśvame* to mean giving advice (on worldly matters). *Vāda* is taken to mean exposition of the *śāstras* by Govindarāja, disputation by Medhātithi and the science of dialectics by Rāghavānanda. This verse, which occurs also in *Varjītha*, X, 21 is historically important, as it shows that in ancient, as in modern times, ascetics followed worldly pursuits and were the teachers or advisers of the people. (Bühler *Manu* p. 203).

§§ 17 18. Food cannot be accepted from *caruḍālas* (*antiyavāri*) robbers (*śaṭṣaṁhā*) relations (*jñātī*), temples (*śivara bhāṭī*) and crematoria.

§§ 19 The prohibition of meat and wine as *śikṣā* may be noted.

§§ 1 The substances of which the begging bowl may be made are named in an order suggestive of decreasing preference. In the last resort, food may be received in the cupped palm.

§§ 17 18 Metal bowls as well as bowls which have fractures (*varaḥ*) are forbidden.

§§ 9 10 The leaves which are not to be used for receiving alms are indicated.

§§ 20 21 The highest place (*parama sthāna*) from which there is no rebirth is *Mokṣa*.

§§ 24 *Yā* *śikṣā* is the condition of which the attainment of *parama sthāna* is the effect.

§§ 1 8 The enumeration of the studies suitable to the ascetic is illustrative not exhaustive. For instance, the study of the *śāstras* (*śāstra*) recommended on p. 61 l. 17 is missing in this list.

§§ 13 18, and p. 63 27 The *śikṣā* is prescribed here for its expiatory value. It is treated as an element of Yogic discipline on pp. 169 175.

§§ 9 18 The injunction to ponder over the consequences of actions (*Karma*) is to induce thereby the spirit of dispassion (*vairāgya*) which is dealt with more fully in the next chapter.

§§ 9 10 That *mokṣa* is open only to the ascetic is a doctrine that has been upheld by certain schools of thought. Yājñavalkya rebuts the idea here by declaring that liberation (*mokṣa*) is open to

the householder who lives virtuously is hospitable and regular in the performance of *śrāddhas* and is diligent in the pursuit of the knowledge of the Truth. It may be noted that it is *śauka* in the strict sense, and not attaining the world of the *Sag* *ya* Brahman that is promised.

64, 12 15 The same idea is enforced by the citation from the *Mahābhārata*. How can *ś* *hi* be denied to the *grhastha* when, in one who becomes an ascetic, all defects that are unspiritual are held as destroyed by mere *śauka*?

64, 13 A syllable is missing in the first quarter *अन्ते*, is suggested for *अन्ते*:

64 18 19. The *śloka* commences a long passage from *Manusmṛti* which shows how the householder's life may lead to emancipation, and how a *śauka* (seeker of liberation) need not formally abandon the *grhasthaśrama* from which itself he can gain *śauka*. The passage develops two ideas envisaged earlier in *Manusmṛti* IV 24 and IV 257 258.

In the second of these, the aged *grhastha*, who has discharged his threefold debt to the sages, the manes and the gods, is advised to retire from worldly concerns, but continue to dwell in his old house and engage in solitary meditation, and he is then assured of *śauka*:

अश्विनिर्वेद्या गृह्यायुष्यं ब्रह्मविधिः । पुनर् उर्ध्वं उवाच स ईश्वरः श्रमवत्कृत्वा
स्वतः ॥ एतस्मिन् विप्रवेष्टितं विनिश्चेत् विप्रवाचनम् । इच्छायां किमुवाचो हि परं भेदो
अविनाशितः ॥ ४ २५७ २५८

The expression *parame arya* is synonymous with *śauka* or *śauka*. He need not enter the order of asceticism formally because he will, for all intents and purposes, lead an ascetic life like the *śauka* ascetic. In fact, Kullūka calls such a person a *śauka*, even though he has not donned the red garment (*śikha*). Govindarāja regards him as still a *grhastha* only. But, a householder is bound to perform the fire-rite as long as life lasts. If this virtual renunciate to perform this duty? A way out is shown in *Manusmṛti* IV, 22 24: the great sacrifices can be offered through the sense organs, as well as through speech and breath and knowledge.

एतस्मिन् महावज्रम्वज्रसंविदो ब्रह्मा । अनीहमाय । एतस्मिन्विप्रवेष्टिते कुरुति ॥
श्रमवत्कृत्वा कुरुति प्राण प्राणे ब्रह्मं न उर्ध्वम् । ब्रह्मि ब्रह्मे न उवाचो ब्रह्मिन्विप्रवेष्टिते ॥
इत्येवंपरे दिवा ब्रह्मवेष्टिते एव । इत्यमृतं विनाशेन वस्तुतो ज्ञानममृतम् ॥ ४
२२ २४ ॥

Such a householder is termed *śauka* here. But, if the renunciation of activity (एवं उवाच ब्रह्मविधिः p 65 l. 19) is taken in the

sense of the renunciation merely of the *fruits* of action (कर्मफल)—as explained later on pp. 152-154—the वैश्यस्यादि must continue to perform his appointed *yajñika* duties (यज्ञो दाम् उप-कर्म च स्वयम् कर्ममेव षष्ठः p. 154 *inf.*). The ten-pointed duty दशकर्मको कर्मः, (p. 65, II 10-12) is as obligatory for the वैश्यस्यादि as for every *Aranyasin*, *is* for everyone.

Vedascaryā is not new *tyāga* but is only a mode of life recommended for the spiritually inclined and aged householder. The commentators on *Alaṅkāra* make this clear: there are only four *Aranyas*, no fifth. The significance of tacking description of *Vedascaryā* at the end of a chapter dealing with ascetic duties (*yati-dharma*) after an eulogy of the householder's life as the best, lies in the need to emphasize the *spirit* of renunciation, as contrasted with the *form* of *ascaryā* for securing liberation (*mukti*).

NOTE ON CH. VI & VII (*Saṁnyāsa-vratā* and *Yati-dharma*)

The treatment of the different classes of *yati* by Lakṣmīdhara is in marked contrast to his enumeration of many types of ascetics on pp. 11-28. On p. 32 he cites *śloka* from the *Amṛtānandapūra* which names (but does not describe the distinguishing marks of) four classes of bagging ascetics (*dhūṭaka*). The four are *kṛtyakṣa* *kakṣāśā*, *kṛmā* and *parama-kṛmā*. Mitrāmbara (*Ślokaśruti* pp. 86 ff.) gives, from the minor *bṛahma*śāstra, dealing with *saṁnyāsa*, and from minor *śvetas*, full account of the features of each of these four classes. Mādhabaṅgīya (*Parasara-smṛti*, Vol. I, pt. II, pp. 175-176) discriminates between two types of *parama-kṛmā*, viz. *vratat* (the *green śvetas*, who has realized *mukti* in life) and the *śvetas*, who aspires to *mukti* after death. A minor *śvetas* mentions two more classes, who are super-*parama-kṛmā*: the *turyāśṛita* ('above the fourth class' i. e. *parama-kṛmā* class) and *śvetas*. Both these are nude ascetics. The first of these does not grasp his food with his hands but takes it in his mouth like an animal; the second is beyond all rules and convention, takes food from one of any caste, and eats like a box constrictor (*śyāgṛa*), keeps his mouth open for any food that may fall within it, and starves if he does not get food. This life is not however identical with that described (on pp. 177 II 17-37) as *śyāgṛa-vratat*, which is only symbolic of the even-mindedness which comes to the *yogi*.

The *kṛtyakṣa* is formally enrolled among *saṁnyāsins* after the completion of the usual ceremonies, but he continues to live with his sons and relatives in the family house, or in a hut put up by them for

his use, and he takes his *śhikṣā* from them. He does not move about from place to place. Or he lives in the hermitage of some great sage (who leads a *gyāṣika* life). This mode of life is contrary to the rule that an ascetic should move about from place to place, except for four months in a year and that he must not beg food of his relations (*Jāti*, p. 59). He does not lead also the solitary life enjoined for the ascetic by the authorities cited by Lakṣmīdhara. The *kṛmā* and *parama kṛmā* are described as giving up their *śikṣā* (top-knot) and sacred thread (*paṇḍita*) and as bearing only an *śikṣā*. Lakṣmīdhara stresses the *śikṣā*. The *parama kṛmā* is nude, takes food from any caste and may throw off his staff altogether. Both are enjoined to conduct themselves, while really sane, as if mad. This advice is embodied in a *sūtra* of Vaiṣṇava, cited on p. 50 as a general rule for all ascetics (*anumatī anumatīvechā*), as a prevention against being made much of by the public (*loka pūjāparihārtikam* *ca* p. 52). The normal type of ascetic is the *bhikṣu* and it is to it that the rules extracted by Lakṣmīdhara approximate. The *bhikṣu* is invested by him with features (supposed to be characteristic of other types) so far as they are not in conflict with the *śāstra* rules. e.g. living under trees, or caves or on river banks, appearing mad etc. The graduated starvation (*cāndrapāya*) and consumption of the excreta of the cow (*go-sāya*) which are described as features of the *kṛmā* type of ascetic, are indicated by Lakṣmīdhara as practices of the *vānaprasthā* (pp. 24-25) and not of the *Śrauta*.

In the attempt to reflect in their appearance and modes of life the spirit of renunciation, many ascetics went to extremes. A Jain ascetic, who went nude, acted on this principle, as did the *śikṣu* or some *parama kṛmā*. The idea that the ascetic, who led the most exacting life, was above ordinary rules or even the *śāstra* was an exaggeration of the features of the *gyāṣika*. Writers on Dharma, *śāstra* like Varṇāśa and Mādhyama, whom Lakṣmīdhara usually follows, have said emphatically that the ascetic is not to do as he pleases (*Yāgyavalkya*, III 66 and *Manu*, VI 32). That the defiance of rules by ascetics, on the score of their supreme knowledge, is old is evident from the criticism of this attitude by Āpastamba (*Dharmasūtra* II 9 III 13-17) and by the *Vedāntasūtra* (III iv 27-31).

III The longing for life, which will lead to rebirth, should be overcome by making the mind dwell on the incidents of life which will induce disgust for it, and produce the spirit of dispassion (*Vairāgya*). एष हेतुविनाः कैवल्यं प्रवृत्तं पुनरुत्पत्तिं प्रसूयते

(यो प्र. १६२) cf. *Yogasūtra* I, 15—आयुर्विद्यविषयविशेषस्य यदीश्वरस्य
कैश्वर्यम् ॥

66 13. प्रतिस्नातः, पीनः.

66 14. कवच, चोद.

67 2. योयो, शुद्धा

67 13. The Grantha edn. reads मुन for यम interpreted as कर्मणः.

67 21. प्रमादस्यैव पातेन प्रज्ञा निमित्तं वायुः । तस्याज्ज्ञानस्य कर्म
करीवस्य सुविमोनिमवावसो विनसिद अज्ज्ञा हि वायु इति कुतो । (विष्णुविहीने)

68 4. अक्षय, वायव्यम्.

68 5. The Gr. ed. reads विमिलो for कर्मिणे

68 14. " वायव्ये हि वायुविहितं योयं इति सम्भवे ।

69 3. कर्मण वैदिककर्मणम् (वि. वि.)

69 6. अक्षयवृत्तिः — वसिः लक्ष्मणः, लक्ष्मणादी सिद्धा तैव
कर्मण वायु (वि. वि.) । वसिः कर्मणस्य सिद्धा लक्ष्मणसि, तैव कर्मणः
वसिःकर्मणी (जीवः) ।

70 21. Prāhlaḍa speaks to his school mates.

71 3. कर्मण लक्ष्मणादी कर्मणसिद्धा सुवृत्तिः कर्मण सुवृत्तिः सुवृत्तिः
मयि । तथा योयविहितसिद्धा कर्मणसिद्धा कर्मणसिद्धा कर्मणसिद्धा (जीवः) ।

71 22. Cf. कर्मणस्य १० २९-३०

73 18. वायव्यं पद्माक्षम् (अक्षयः, १०४ ३८)

74 12. See Max Müller *Upanishads* E.T. I p. 125 f

75 11. यो प्र (p. 168) read व विमो for वामो.

75 17. वायु मीयते इति विद्या अक्षयः (यो. प्र. १६२)

76 5 8. If one visualizes the skeleton beneath her smile, her
bright eyes and her plump breasts, woman is as frightful as hell

76 10. 11. The *Nakṣatras* is full of descriptions of women,
and this is a sample.

81 11. Note that for every named vice a remedy is also
indicated

81 14. लक्ष्मण देवः.

82 20. Cf. p. 85 l. 16 where anger is described as springing
from *rajas* etc.

83 10 11. From Hanumān soliloquy after he had burnt down
Lakṣh and fears that Sītā has perished the conflagration.

84 13. Discrimination (which can conquer consciousness)
perishes like learning through lack of exercise.

84, 17 Cf. p. 94 l. 9.

86 5. Bad qualities are the result of bad actions in past lives.
(From Prāhlaḍa reply to Hiraṇyakaśipu)

86 9 For *śāpatraya* see *Sāṃkhya Kārikā* 1

87 10 ff. From the soliloquy of the Sage Saubhari, who underwent rejuvenation and married the fifty daughters of King Māndhātā.

88 7-8. Not found in printed editions of *Vaṣṭuparāṇa* or in *Bhāgavata*, IX, 6, 39-55 where the story of Saubhari is given.

89 4-5. This is the conclusion of a fallen woman named Prāgāḥ who having proceeded to place of assignation did not find her lovers there, and in the reaction gained tranquillity of soul.

90 5 ff. Admonition of Bali, son of Virocana, to Indra, when the latter saw the former humbled but contented, because he knew that things occurred as fore-ordained. The *śloka*s are in *Sāntiparva* Ch. 231 and 235.

91 9 ff. *Sāntiparva* Ch. 175, 222 and 223

92 17 These must be part of *Mahāgītā*, (*Sāntiparva*, Ch. 176) but the verses do not appear in the printed editions.

92 6-7 एव च मत्प्रमितामैव स्वामिना वरीयेति स्वाभ्या इत्यर्थः (मोक्षप्रकाश पृ. १८) ।

92 12-13. Omitted by both *Śrīdhara* and *Viṣṇucāṣṭha*.

94, 9 Cf. p. 84 ll. 15-17

94 19 अवाप्त्यान् वाञ्छयेन् परस्परविरोधविराजन् सर्वविदबन्धनपरप्राप्तान् इति कथ्यते (मोक्षप्रकाश पृ. १९) ।

95 4-7 *Sāntiparva* 303-28

95 8-9 *Ibid.*, 157-6.

95 12 ff. *Ibid.*, 280, 5-11

96 8 *Ākṣaprabhāsa* reads वाञ्छेति for लब्धेति and न वाञ्छेति for न लब्धेति in l. 10

96 12-19 *Sāntiparva*, 233, 17-18.

97 8-9 The verse occurs also in *Āraṇyaka-parva*, (141-35)

97 10 *Mādhikya* explains 'sarvavyāpī' as 'ciding places where enjoyments are obtainable, & by dwelling in a forest.

102 108. The description of the origin of the world given here is not the *Sāṃkhya* view. *Sāṃkhya* accepts only twenty-four categories besides the Self, and lands in dualism. Vedānta, on the other hand, recognises besides these twenty-five principles, the Supreme Self or Paramātmā as twenty-sixth, who controls Prakṛti and Puruṣa. The dualism of *Sāṃkhya* is thus overcome. We have *Sarvavāda* or theistic *Sāṃkhya*. The Supreme Lord is described as entering of his own will (*svacchaya*) Prakṛti and Puruṣa and agitating the immutable and mutable principles. The hypothesis of *Iśvara* as the stimulus (*ārohaṇa*) to evolution and involution gets over a defect of *Sāṃkhya*. "The theory of creation or *vikāśa* is unknown to

Vedāntic cosmogony (*Phil. of Bhadabhadra* p. 319) The view unfolded here is the doctrine of *pariṇāma* (*pariṇāma vāda*), "the perpetual unfolding of what is unfolded, which is opposed to the *svasthā vāda* of Advaita *advaita* which views creation as illusory and even to the *Brahma-pariṇāma vāda* of Bhāskara (*op. cit.* pp. 102-104) The conception of the Supreme Being as indwelling in all (*antaryāmin*) and of starting of His own will the cycle of evolution and involution of the cosmos, loans to the Viśiṣṭhānta view In fact, the long quotation from *Vijayapuriṣa*, which is held up as the true view (and so the author's), contains many indications of a trend to Viśiṣṭhānta and of opposition to Advaita Some of these may be specified (1) the description of Prakṛti, on p. 102, as *śūnya* (2) the description of *kāla* (*time*) as beginningless and endless (*ananta*) on p. 103 (3) the identification of *Paṇḍita Brahmas* with Viṣṇu on pages 106 and 108 and (4) the description of Brahman in the state of involution as *pralambakam paśāde* etc. on p. (103) *s. Brahman* as qualified by *Pradhāna* In Viśiṣṭhānta, Prakṛti, Kāla and Suddha *śiva* are the three kinds of *a-cai* (*trivikāśa-śakti*): cf. Vedānta Darśana *Rahasya-traya śāstra*, ch. V The view that Brahman is present in *Pradhāna*, both when it is contracted and when it is expanded (*an. anāpāda vācābhāṣyam pradhānaśāsteṣu śāntakūṭi*, p. 103) associates two states, viz. *pralaya* in which Brahman exists qualified by the subtle Prakṛti (*śūnyam a-cai vācīte-Brahma*) and evolution, in which Brahman exists in manifest Prakṛti The process of evolution and involution described in the passage corresponds to the Viśiṣṭhānta account of creation (See Śrīnivāsaiah, *Philosophy of Viśiṣṭhānta*, pp. 261-262)

106 15 18 Śrīdhara readings are *harpāśāpāṇāḥ, karāṇāḥ Brahmas*, and *as anāpāda*

108 15. The Kumbhakomam edition of *Śāntapuruṣa*, cci, 1, reads "*Akṣerāḥ kṛm*" instead of *akṣerā āgṛ* It makes difference. The form adopted by Lakṣmīdhara is significant.

111 8 9. Cf. *Manusmṛti*, XII, 42:

एवायं दुर्मिथीयं कर्त्तव्यं सर्वं तदवस्थाः । पञ्चदश द्वाविंश चत्वारि दशति पृथक् ॥

112, ff. heading and head lines. All the MSS. have adopted the printed form which is manifestly incorrect It should read *śānta śānti-vācā*.

113 2 7 To Rāmānuja, Brahman is *śat* or supreme reality that is the pervading essence of the universe and its indwelling self and is therefore *śānta* or true The universe is not Brahman enveloped

by *māyā* or *avidyā* but is *Brahmamāyā* pervaded by Brahman. It exists in Brahman and not as Brahman, and does not exhaust its content. Reality exists as Brahman in *cit* and *acit*. *Acit* is matter which is ever-changing and perishing and may be called *asatya*. *Cit* is the eternal self with a uniform nature or intelligence, which is realized as distinct from the perishing *prakṛti* or matter and may be called *satya* or the true and the inner self of the existent *prakṛti*. Brahman may be called *Satyasya satya*—the real of all reals or the true of the true or *Vācudara*. (*Phil. of V. viśiṣṭadvaita* Ia, p. 46) In the passage from *V. vyākhyāna* quoted here, Lakṣmīdhara takes *viśv* *śakti* as Brahman, *āpā* *śīla* as *jīva*, which is the *āpā* *śīla* (the other reality) and *avidyā* which is the *āpā* *śīla* or *karma* that causes bondage to the self. The three are treated as real and distinct, and correspond to *sat* *cit* and *acit* the three ultimate reals of *V. viśiṣṭadvaita* as set out in the passage quoted above. The leaning of Lakṣmīdhara to *V. viśiṣṭadvaita* in this may be noted. The quotation from *V. vyākhyāna* that is commented on here is used by Vedānta Deśika, the *V. viśiṣṭadvaita* philosopher in his *Rahasyatrayasāra*. *Avidyā* will, in this sense, be equated with *prakṛti*. Mitrāmbara interprets *V. prakṛti* *śakti* *śīla* as *jīva* and *avidyā* *śakti* as *māyā*.

114 4-8 The passage is also used by Vedānta Deśika in *Rahasyatrayasāra* ch. 22. *Nirguṇa* in line 4 is the negation, not of *saṅguṇa* but of *kevalaṅguṇa* or evil in the discriminative nature. That this is the sense is evident from the description, lower down in the passage—*na jīvaḥ karmaphalāt*. *Karmātmā* is *jīva* or *śrotrīya*. *Apāra* means different from the Absolute. *Jīva* *śīla* is subject to *saṃsāra* and release from it (*mokṣa*). Note that the distinction between *jīva* and *karmātmā* is emphasized here as well as the ultimate reality being *Nārāyaṇa* as held by the school of Rāmānuja. Advaita regards the distinction between *jīva* and *Brahman* as illusory and unreal.

115 16-17 Note the word *evam* in relation to the inner self (*antarātmā*). It declares that he is the cogniser and experiencer of the sensory feeling. This view is non-Advaitic.

116 10. Note the assertion that the self is real (*satya*) as are the elements. The declaration of the reality of the external world ranges the author against *Advaita*.

118 14 *Śarva* here denotes the Supreme Self to whom the universe, consisting of *cit* and *acit* is a body or *Śarva*. The relation of the Absolute and the Universe thus conceived is a cardinal doctrine of *V. viśiṣṭadvaita* (*śarva-śarva-bhāva sambandha*). See *Phil. of V. viśiṣṭadvaita* pp. 241-249.

122, 12 The idea that *jīva* is atomic in size (*avamaṣṭva*), which is set out here, is common to the schools of both Bhāṣkara and Rāmānuja. See Śrīnivāsa-chārī, *Bhedaḥbheda*, p. 86 and *Phil. of Viśiṣṭadvaita*, p. 234

124, 11 12. Compare *Yogasūtra*, II 5 which describes *vyākṛti* in similar terms —*व्यभिचारीत्युक्तं तद्विभक्तं विभक्त्युक्तं तद्विभक्त्युक्तं* ॥

130 5 ff. The description of the soul as springing from the Supreme Self (*ātmanah saharṣāt prabhavati*)—as also the expression on p. 137 *harṣādātra caṭṣṭayajjāitak*)—and the use of the analogy of sparks and fire, in both contexts, show clearly the trend to Bhāṣkara's views. The word *prabhavati* itself is interpreted as 'become associated with gross bodies governed by the law of *karma* (*prabhavāḥ karma vyavahāra śāstrānārtirbāhmanānāṃ jīvaṃśa*, p. 131). According to Bhāṣkara the association of the absolute with its adjuncts is governed by the moral law of *karma* (*Bhedaḥbheda* p. 86)

131 2 10. The illustrative analogies that are used of the citra transforming himself as different persons by putting himself differently either which is one but is different in different pots, the sun reflected as many suns in different vessels of water all suggest that the one and only self, which is unconditioned, becomes manifold when conditioned by *vyākṛti*, and bring the view upheld here into line with that of Bhāṣkara. According to him the Absolute is both conditioned and unconditioned: it differentiates itself into the manifold of finite selves and things, and when the condition is removed, the finite becomes one with the infinite. (*Bhedaḥbheda* p. 6) The omission to refer to *avāyā* or *avadyā* in this context, by Lakṣmīdhara precludes the possibility of giving an Advaitic turn to his view

133 12. *Yadyyogam* it should be noted, is interpreted (on p. 134) as *yad ātmanā jivabāhāvān bhavati*.

134, 15 16. The two lines, and in fact the whole passage from the *Brāhmaṇa parvata*, lead to the *Bhedaḥbheda* view of Bhāṣkara. The Lord, the one Supreme Self (*śaśa eva Paramātmā*) is found differentiated as to: the enjoyer (the individual self) and the enjoyed (the universe). This is possible only when the Absolute is conditioned or limited. Cf. *Bhāṣkaraśāstrāya* II in, 45 —*as ca bhāṣkaraśāstrāya evaṭṭhak* Lakṣmīdhara's own interpretation (p. 138 2 3)—*paramātmā paramātmānāṃ anātmānāṃ sva sva va kṣaṭṭha vyākṛtyāḥ*) makes it even clearer. The word *api*, in the above comment, is significant. It implies that, though they are not different, they are yet different, owing to *vyākṛti*. That this difference is adventitious (*anupādāka*) while the non-difference is natural

(*avabhāṣika*) is indicated by the use of the expression *para mārīkātā abhinno api, i.e.* "though in fact undivided."

143 11 12. The reference to *Vāsudeva* as the Supreme Being is noteworthy. See *Phil of Viśiṣṭādvaita* p. 226.

144, 16. The *Kumbakonam* ed. reads *kparāṅkaram* for *suṣā karam*.

144-159. The entire chapter on *Jñāna karmayoga* emphasizes the need for both *jñāna* and *karma* for *mukti*. One of these alone is inadequate both must operate together. On p. 145 l. 3 the *Bhaga vadgita* is cited to show that *karma* alone will fail and *vidyā* (explained as *Brahmajñānam*) leads to the goal from which there is no return (*yatra gataḥ na arddhate*). On p. 146, ll. 6-9 the *for* operation of both is upheld as necessary as both wings of a bird are for its flight (*a kṣepakṣepo vihaṅgaḥ prayati*). On p. 146, l. 13 *Dharma* (enjoined duty = *karma*) is described as the source of *jñāna* which leads to *mukti*. In his comments on p. 148, the performance of the duties enjoined on the different *āśramas* (*karma*) is explained as meant to avoid evil and to lead to *jñāna*. *Larmāpi jātāprāptam āśramav h i m jñānaparipākārtham pratyavṛṣaṇaḥ kārtham ca arjuna*.

This view is maintained both by *Viśiṣṭādvaita* and *Bhedābheda* (See *Srinivasachari Phil. of Viśiṣṭādvaita* pp. 131-132, where Bhāskara's doctrine of *jñāna karma samuccaya* which holds that both *karma* and *jñāna* are necessary to the seeker of Brahman, is explained, and his *Bhedābheda* pp. 108-115.) But, some passages, like *adit* *Haradvaita* *sthit* *h* (p. 153) show that Lakṣmīdhara leans more to Bhāskara.

146 13. Compare it with p. 154 ll. 14-15 (quotation from *Bh. gavadgita*). *Tapas* is the duty to the self and is the practice of self purification in thought, word and deed, and comprises the virtues of truthfulness, *akṛmā* and patience. *Dāna* as a duty to others is the exercise of benevolence without any egoistic calculation, and is a gift to the needy man in which the right hand does not know what the left hand does. *Yajña* as a duty to the god offering sacrifices to the *deva* who help in maintaining the cosmic order without the taint of bargaining with them for boon. (*Phil of Viśiṣṭādvaita* p. 331.)

148 13 19. The comments lean to *Viśiṣṭādvaita* views.

148 23. The Vedic reference is to *Taittiriya Upaniṣad* III

1

149 36. The *Adit* view that *mukti* is solely due to *jñāna* is repudiated here (*āpāram*).

Para brahman, is conceived as *Ātmanirvartayaka* hence the ecology of the mystic available follows.

197 12 The long passage, which begins here, is headed *Viṣṇu* in *Nokaprasāsa* also, but it has not been traced either in *Viṣṇu smṛt* or in *Viṣṇu śāstra* from, both of which many citations are made in the book. M transmits, however, ends the quotation, as from *Viṣṇu* with the penultimate śloka on the page, and attributes what follows to *Saṅketa* (p. 376)

198 21 24 These ślokas and those which follow on pp 199
200 are ascribed by *Ślokaśruti* to Yogi Yājñavalkya

202 9 10 *Briedenbachs Universal III* in 9.

202.16. *Ibid* II L 20.

202 18 20. *Chondrostomus*, L. v 3

208 21 Vymoh pravomam jadom is, as explained earlier His
abode, Vairavatha

209 7 In view of his affiliation to Bhāṣakara's views, of which many indications in his book have been noted, this reference to *gṛāma* *śāstra*, which is denied and criticised by Bhāṣakara (see *Bhāṣārthakara* pp. 127-128 and 136-138) must be deemed as merely historical.

217 7 ff The volumes are ascribed to the *Alakshakar* by *Mohantakha*

220 14 The verse occurs also in *Säfsjövers* CCLVII 9.

232 4 The line should read *Kimby-Ressako as team professor*
 further.

243 17 18 Spdhan reads *Tatke Brahmapero* while Laksh-
dhara separates the *tatke* and reads *Pura-Brahmapero* which would
make it non-Adamic.

248 254 The signs of approaching death are obviously only in regard to those who have practiced Yoga.

255 18 ff An adept in Yoga can postpone the moment of his death to *satvityoga*, as was done by Bhishma. (*Atcharya-works* s, p 458)

255 f The expression *āśhrāntikā* is noteworthy as descriptive of Lakṣmīdhara's conception of the dissolution of the body of the *śaśita* or *yogin* and the ascent of the self by the shining path (*śroś śāśrāś*) as conceived by Vāśīṣṭhadvaitins. The ascent by the path of light (*śroś śāśrāśikā*) is criticized by *Advaitins* but is upheld by Bhāskara (*Śhāśśhāśhāś* no. 140 149) as well as by Rāśhāśhāś.

MANUSCRIPTS OF THE MOKṢAKĀṆḌA

ASSIDUOUS search has disclosed the existence of only three complete manuscripts of the *Mokṣakāṇḍa*. The oldest of the three is that in the Udaipur (Rajputana) Palace Library. Dr P. Peterson first described it in his *Report on the Search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Circle 1882-83* p. 110. It consists of 89 folia, written on both sides, in clear Nāgarī, with 14 lines to a page and an average of 51 letters to a line. I have used a transcript made for me by order of the Udaipur Darbar. It has an entry at the end giving the copyist's estimate of the *granthasamākhyā* as 2650. It gives the date of the manuscript as *Samvat* 1708 i.e. 1650-51 A. D. It shows several lacunae (see pp. 7, 25, 27, 31, 60, 61 and 104) which suggest that it was copied from an already defective and older manuscript.

The next manuscript, judged by age, is in the library of the Government Sanskrit College (Sarasvatī Bhavan) at Benares. It consists of 89 folia, written in legible Nāgarī on both sides of the leaf. The colophon gives the date of its transcription as *Samvat* 1721 (1663-64 A. D.). While apparently no folio of this MS. is missing, judging from continuous pagination it has several lacunae, which show that it was also copied from an older but defective manuscript.

The third manuscript lacks three intervening folia, (7, 8 and 37) as well as the last leaf. Its colophon is missing. It is written in flowing Nāgarī and must have been copied about the end of the seventeenth century. It is now in the Library of the Junior Bhonsle Maharaja at Nagpur.

Besides these three manuscripts, which are more or less complete, use has been made of a fragment now in the Government Collection in the custody of the Royal Asiatic Society of Bengal. It is a modern transcript from an undated older

manuscript, and the copy was made as recently as *Sanskrit* 1950 i.e. 1893 A. D. It is described by MM. Haraprasad Shastri in his *Descriptive Catalogue of the Smṛiti Manuscripts in the Government Collection under the care of the Asiatic Society of Bengal*, (1925) p. 61. It comprises only eleven folia, numbered consecutively as 102 to 112. It begins at ch. 32 and goes to the end of the *kānda*. It was copied at Benares, and the earlier part was apparently unavailable to the scribe. The original of this manuscript cannot be traced.

The Rāj Library at Dharbanga has a solitary leaf of manuscript of the *Mokṣakāṇḍa*. It takes us to the end of ch. 2. It is described in Dr. K. P. Jayaswal's *Catalogue of the Smṛiti Manuscripts in Mithila* (1927). It is written in Maithili characters and apparently belongs to an old manuscript transcribed in the latter half of the seventeenth century.

The Library of the Śāṅkarācārya at Puri once had a manuscript of the *Mokṣakāṇḍa* that was apparently old and complete. Rajendralala Mitra has described it in his *Notices of Sanskrit Manuscripts*, Vol. VIII p. 297. I tried hard to secure it, but was told by those in authority who sought for it on my behalf that it had been lost.

Mitra Murra, who follows closely on the steps, of Lakṣmīdhara, and absorbs large slices of the latter's digest, has also written on *Mokṣa* under the caption of *Mokṣaprakāśa*. It was, like the *Mokṣakāṇḍa*, the last section of the digest (*sūtravāda*) of which it formed a part. I secured a copy of the only known manuscript of it. *Vivamitrodaya* was composed at the beginning of the seventeenth century. It is therefore not more than a generation earlier than our oldest extant manuscript of the *Mokṣakāṇḍa*. While *Mokṣaprakāśa* has been helpful in clearing up occasional difficulties in the manuscripts used, the circumstance that only one manuscript of it exists, has limited its value in collation. I have undertaken to edit it for the Chowkhamba Sanskrit Series in which several sections of the *Vivamitrodaya* have already appeared.

SUPPLEMENTARY IDENTIFICATIONS OF CITATIONS

Mahābhārata (Kumbakonam edition)

- p. 4 ll 5-9 *S'antiparva*, 323 SL 110 111
 p. 8, ll 12 14 Cited by *Nisikavāṇas* as from *Mahābhārata*
 p. 10 ll 8-11 *S'anti* 222 52 53.
 ll 13 18, *S'anti* 222 55-56.
 p. 12, ll 4 5 *S'anti* 250 26-27
 ll 6-9 *ib* 174 6 or 283 6.
 p. 31 ll 8 9 *ib* 251 3
 p. 47 ll 4 6, *S'anti*, 284 8, 21
 " ll 7-8, *ib* 251 12.
 p. 76, ll 10-11 *Arundhaniparva*, 74 9
 p. 81 ll 4 9 *S'anti* 260 1 3
 " ll 10 11 *ib* 7
 p. 84 ll 6-7 *S'anti*, 156 2
 " ll 4 9 *S'anti* 173 68.
 p. 90 ll 6 7 *ib*, 251 28.
 ll 10 11 *S'anti* 253 84
 p. 91 ll 9 10, *S'anti*, 173 22.
 ll 15-18, *S'anti* 222 11
 ll 19 20, *S'anti*, *ib* 176 56 223 17
 p. 92, ll 2 3 (*Mahābhārata*)
 " ll 6-7 *S'anti* 174 33
 p. 93 ll 4 7 *ib* 303 28
 ll 8 9 *ib* 157 6.
 " ll 12 25 *S'anti* 280 5 11
 " ll 11 18, *S'anti*, 253 17 18.
 p. 103, ll 15-16, *S'anti* 200, 7
 p. 111 ll 11 24 *S'anti* 182 19 25
 p. 114 ll 12 13, *S'anti*, 183 26
 ll 20 21 *ib* 184 1
 p. 115 ll 1 6, *ib*, 184, 2 4
 p. 117 ll 15 20, *S'anti* 200 12 13(a)
 p. 118, ll 1 6, *ib* 13 (b) 14
 " ll 7 14 *ib*, 201 1 2'
 " ll 15 18, *ib* 6 7
 " ll 21 24 *S'anti* 185 27 *चर्चा*, 213 27

- p 119 II 14 *Ib.* 200 11
 IL 11 20 *S'ānti* 247 1-4 7
 p 145 IL 1 10, *Ib.* 8-12
 p 162, IL 15 18, *S'ānti* 174 37
 p 173 L 3 *S'ānti* 301 7
 II 6-7 *Ib.* 8.
 IL 22 23, *S'ānti* 311 14
 p 188, IL 1 6, *Ib.* 15 17
 p 202, II 24 25, *S'ānti* 321 14
 p 203 II 14 *Ib.* 15 16
 p. 259 IL 1 11 *S'ānti* 322 17

Vedic (वैदिक)

- p 6, II 15 16 *Chāndogyaopaniṣat* 8, 3, 8
 p 18, IL 9 10, *T. itihya B āharaṇ*
 p 143 IL 6 7 *Chāndogyaopaniṣat* 8, 2, 1
 p 148, I 23 *Tā il rtyoṣan* 3 2, 1
 p 149 L 9 *Taittiriyaśākhā* 1 7 8.
 p 202 II 9 10, *Bṛhadāraṇyakaopaniṣat* 3 8, 9
 I 16, *Ibid* 2, 1 20
 L 18, *Chāndogyaopaniṣat* I 5 3

Derivatives

- p 143 L 8, *Vāṇīśākhā* 4 4 8.
 p 167 IL 12 20, *cf* *Yogaśāstra* II 29
 p 174 IL 12 13 *Pāṇīyāśāstra*, IV 1.

- p. 37 L. 4 for दिवाप्ति read दिपति.
- || 38, footnote, last line, for 10. 8 read p. 957
- p. 43 L. 19 for कु. read कुः.
- p. 43 L. 19 footnote 1 for ४५ read ५२.
- || 44 L. 11 for ए४ read ए५
- p. 46, L. 15 insert | after सुं and विविध
- p. 47 L. 2 insert | after इति.
- p. 47 L. 2 for पासेष read एसेष.
- p. 47 penultimate line omit the | before एष.
- p. 48, L. 1 insert angle quotation mark before कौरी.
- p. 48, L. 9 substitute a comma for each L.
- p. 49 L. 10 omit | before सर्ववृद्ध
- p. 50, L. 4 after निरेष have a comma instead of L.
- p. 50, L. 5 for स्वमात्रा स्वप्नस्यो read स्वप्नस्यस्य.
- p. 50, L. 11 for स्यात् read स्यात्.
- p. 51 L. 5 for कुट read कुट.
- *p. 51 L. 12 insert | between सर्वकामा and चर्मिः
- || 53, L. 4 insert angle quotation mark before कथावेति.
- p. 53 L. 12 insert | after वेत्त.
- p. 53, L. 13 insert | after वर्या
- p. 53 L. 19 after the line insert [अद्यावत्ते]
- p. 54 || 10 and 11 for वत्त read वत्.
- || 55, L. 4 insert [ए५] after एषेव
- p. 58 L. 9 omit the | after निविदेत् and insert t before मन्ने.
- || 58, L. 10 for विद्यावत् read विद्यते.
- p. 58, footnote 2 for 2, २ १ ४ read २ १६ ४-१
- p. 59 L. 9 for अपि व read अपि वा.
- p. 59, L. 15 for रिक्त्वा read रिक्त्वा
- p. 66, L. 20 insert [४] before विद्यावत्.
- p. 60, L. 21 for सायाई वाके read सायाइवाके.
- p. 6., L. 8 for स्वये निरुपक्रम read स्वर्गनिरुपक्रम
- p. 62, L. 11 for वदन्ते read वेदन्ते.
- p. 62, L. footnote 3 for लुक्वेति read लुक्वेति.
- p. 63, || 20 22 to be corrected and rewritten in tree form thus :
- कादर्थ्य कमकुर्वादिभिर्त्तुर्वादिहार्त्तुर्वादिभ्यारण्यम् ।
- आत्ता वर्यात्तुर्वादिभ्यारण्यं तर्त्तुर्वादिभ्यं वत्तुर्वादिभ्यं वत्तुर्वादिभ्यं
- p. 64 L. 9 for स्वावविद्यमानं एव read स्वावविद्यमानं

- p. 64 L. 13 for अमर्यादयेत् read अमर्यादयेत्[रप]।
- p. 64 L. 14 for अमर्यादयेत्[रप] read अमर्यादयेत्[रप]।
- p. 65, L. 8 for एवेत् read एवेत्
- p. 66, L. 13 read एवेत्[रप]।
- p. 72, footnote: for १ १० read १ ११-१०
- p. 74 L. 11 for दुर्मन् read दुर्मन्
- p. 75 L. 18 for पाणिनो विद्या read पाणिनोऽविद्या
- p. 77 L. 18: for स्वहिष्क read स्वहिष्क.
- p. 80, L. 8 for पतिष्यामि read पतिष्यामी
- p. 82, l. 6 for एवेत् read एवेत्.
- p. 82, L. 7: for काम्य read काम्य.
- p. 82, L. 12 for प्रति चर्च read प्रतिचर्च
- p. 85 L. 16 for दोषो दोष read दोषो दोष-
- p. 86, l. 21 for ह्य read ह्य
- p. 87 l. 8 for एवेत्[रप] read एवेत्[रप]
- p. 87 L. 16 for प्रसुत read प्रसुत
- p. 87 l. 17 for ह्य read ह्य
- p. 92, l. 1 for वक्षि read वक्षि.
- p. 92, footnote 5 for ११ read ११-१८
- p. 93, L. 8 for युष्मन्नेव विवति read युष्मन्नेव विवति
- p. 93 l. 10 for अमर्यादयेत् read अमर्यादयेत्.
- p. 93 l. 14 for मेतव्य read मेतव्य
- p. 94 L. 15 for एवेत् read एवेत्
- p. 96, L. 20 insert (?) after एवेत्
- p. 98, footnote 1 for ११ substitute १४
- p. 101 l. 14 for इतिवाचि read इतिवाचि
- p. 102, L. 7 for अमर्यादयेत् read अमर्यादयेत्
- p. 104 l. 13 for भूतानि read भूतानि.
- p. 112, L. 2 for करि read करि.
- p. 113 l. 8 for एवेत् read एवेत् ।
- p. 113 L. 9 insert after वीर्यवर्षा
- p. 113 L. 11 insert comma after न के.
- p. 115 footnote 5 for १० and ११-१२
- p. 115 L. 16 for सुतीव read सुतीव.
- p. 120, f.n 2 read वीर्यवर्षा।
- p. 121 footnote 6 for १८ read १८

- p 122, L. 16: for टीव read टीव.
 p 122, l. 20: for वैष्णवविष्णु read वैष्णवविष्णुः
 p. 123 L. 2 for वजीनोवाडम् read वजीनो वाडम्
 p. 125 l. 11: for स्रवे read संव
 p 131 l. 16: insert | between बीमि and गुणी
 p. 132, L. 1 insert | before कवी
 p 132, l. 11: for अवादिमल्ल read अवादि मल्ल,
 p. 133 footnote 3 after ११९ insert -११
 p. 138, footnote 1 | 1 for सेमोलन read सेमोकन,
 p 138, footnote 2, L. 2: substitute semi-colon for comma after
 पञ्चदश

- p 140, footnote 2 for १८ and १८
 p 143, L. 9 for अद्यावद्विरेक read अद्यावद्विरेकं
 p. 146, footnote 4 insert -१३ after ६८
 p. 147 l. 10 for एतद्विष्णु read एतद्विष्णुः
 p 148, L. 15 divide by space पादावधेय and विवद्विष्णु
 p 152, L. 16 for सम्प्राप्त read सम्प्राप्त
 p 157 L. 20 for निर्वर्त्त read निर्वर्त्त
 p. 169 l. 13: for रोव read रोव.
 p 170 L. 16: for विविष्ट read विविष्टा
 p 171 l. 4 for जाम्बोवारी जाम्बं end जाम्बोः परिमार्जं,
 p 171 L. 20 for साम्प्रति read स भवति.
 p 172, l. 2 for स्वर्ग read स्वर्ग
 p 172, l. 14 for कमातुव read कव वृव
 p. 173 L. 15 for अचो मन्त्रा read अचोऽमन्त्रा
 p 174 l. 11 12 for वैष्णव read वैष्णव
 p 175, l. 14 for वदन्तु तव read वदन्तु तव.
 p. 181 l. 16 for तवाव देव read तव
 p. 184 l. 18 insert () after वृत्तवे,
 p 185, L. 21 for अद्वयं read औद्वेकं,
 p. 186, l. 6 reverse as अग्राग्न्यधोवायवद्वर्गदेवद्विष्टो
 p 186, l. 16 for वीतिवो read वीतिवो
 p. 196, for वीतीवाङ्मन्य l. 6, substitute महाजन्य.
 p 199 after line १० provide the head as [वीतीवाङ्मन्य]
 p. 200 L. 14 for औदारो read औदारो.
 p ११ l. 18 for ब्रह्मगुपीन read ब्रह्म[८१]गुपीन

- p. 202, L. 18 for विबोधवती read विबोधवन्ती.
- p. 203 l. 3 for विरम्य read विरम्यन्.
- p. 206, L. 16 for विमग्नि read विमर्शि
- p. 212, l. 4 for [वि] read [अभि]
- p. 212 footnote 1 for विद्या read अभिद्या
- p. 216, L. 5 for कविमाध्या read कविमामख्य
- p. 216, last line, *insert* within the brackets किञ्च before ?
- p. 217 l. 2 for हेतोर्हि read हेतोर्षे
- p. 217 before the verses *insert* the heading [महाभारते]—
- p. 217 footnote 3 for १९. read १९-२०
- p. 225 last line for मत्त read मत्त.
- p. 230 Move अहं क्वाच below the next shloka.
- p. 232, L. 4 for किं मया च सद्यो कल्पं read किमापासद्यो न त्वं
- p. 245, L. 7 close the space between बोधया and गृहि
- p. 254 l. 1 for सन्तुबोदेन read सन्तु बोदेन
- p. 262, L. 4 *insert* [महाभारते] after तथा.
- p. 262, footnote 1: for ६ १५ read ६ २ १५.
- p. 265 under मयक्रीडा add २४६ before २४७
- p. 265 under मयु add ६३ before ६४
- p. 266 under महाभारतम् add २६२ at the end.
- p. 266 under मार्कण्डेयपुराणम् add १४५ before १४६
- p. 266 under श्रुति *insert* between १४३ and २६२, १४८ १४९, २ २ and २२३
- p. 267 under कठोपनिषद् add १३३
- p. 327 l. 5 Read Brahmapā for Brahmapā

